

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

**«Әлеуметтану және саяси ғылымдар» сериясы
Серия «Социологические и политические науки»
№4(44)**

Алматы, 2013

САЯСИҒЫЛЫМДАРПРОБЛЕМАЛАРЫ ПРОБЛЕМЫПОЛИТИЧЕСКОЙНАУКИ

АХМЕТЯССАУИДІҢСАЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІККӨЗҚАРАСТАРЫ

Р.Б.Әбсаттаров—ҚРҰлттықҒылымакадемиясыныңкорресподент-мүшесі, филос.ғ.д., проф., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының меңгерушісі,

Б.М.Аташ—филос.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ, саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының аға оқытушысы

Қазіргі Қазақ елінің саяси-әлеуметтік, мәдени-рухани даму бағдары әлемдік көрнеіеттері арасындағы мемлекеттер тәрізді тарихилық пен дәстүршілдік ұстанымдарынан тыс бола алмайды. Сондықтан, түркі-қазақ қоғамындағы тарихи тұлғалардың саяси-әлеуметтік көзқарастарын зерделеу пен сараптаудың маңызды қырларының бірі—олардың ой толғамдарындағы ұтымды, тиімді, тәжірибесынағынан өткізілген, әр кезеңдегі қоғам дамуының талаптарына жауап береді алатын озық идеяларын бүгінгі заманшындығымен өмір өткелдеріне сай сұрыптап, іріктеп қолдануға келіп саяды.

Сонымен қатар ұлттымыздың мәдени мұрасы мен тарихи туындыларының қайта жаңғырту мен түлету қолға алынып отырған шақта, өткеніміздің руханияттық танымын орнықты пайымдау, оны келер ұрпаққа жеткізе білу, өнегелілік пен тәлімгерлік үлгілерін бүгінге паш ету, сөйтіп, озық ойлы тұлғалардың қолға алынуына жағдай жасауға қалыптастыру ісіне пайдалану—өз кезегінде біз қарастырып отырған А. Яссауи дүниетанымын жан-жақты саралап, оның саяси-әлеуметтік ой толғамдарын талдап көрсетуіміздің де маңыздылығын арттыратыны сөзсіз. Осы тұста, алдымен, адамның тағдыры оның көзқарасының қалыптасуына айналып кететіндігін ескере отырып, ғұмырнамасына қысқаша тоқталып өтуді жөн санадық.

Түркі халықтарындағы араб-мұсылмандық ренессансқа палымен қалыптасқан қазақ даласындағы ойшылдар легінің көрнектілерінің бірі—Қожа Ахмет Яссауидің негізгі идеясымен өмірлік ұстанған бағдары—ислам дініндегі суфизм бағыты болатын. Ойшылдың шығармашылығымен өмірі туралы мәліметтер аса көп емес. Иассықаласында Арслан Баба тәрбие алып, оның шәкірті атанған Қожа Ахметтің әкесі Ибраһим—түркінен шырқан. Сондықтан оның басты еңбегі «Диуани Хикмет» («Даналық кітабы») тешағатай тілінде жазылған. Ахметтің әкесі Сайрамдағы әйгілі ғұлама Олұстазы Мұса Шайықтың қызы Айшаға үйленіп, одан Гауһар Шахназатты бір қыз, Ахмет атты бір ұл көреді. Ал Арыстанбаб Қожа Ахметтің әкесі Ибраһим атаның бауыры, екеуі де Ілиястантуғанделінеді [1, 66.].

Яссауи бабамыз болжамдар мен деректер бойынша, XII-ғасырда өмір сүрген. Ойшыл бабамыздың туған жылы, өмір сүрген дәуірінің хронологиясы туралы пікір болжамдар әртүрлі. Олжастай шешесінен, жеті жасында әкесінен жетім қалып, өзінен он жастай үлкен апасының қолында атәрбиеленеді, бес-жеті жасынан бастап діндегі бетбұрады, Хамаданидің нимадресінде оқып білім алады, біраз жыл сол медреседе басшылықта жасапты деп айтылады. Осындай тағдыры оның көзқарасының қалыптасуына анық палеткен жәтнесопылық өмір салтымен ғұмыр кешуге жетелеген сыңайлы.

Сонымен, Ахмет Яссауи—түркі тілдес халықтардың көрнекті ойшылы, есімі ислам әлеміне белгілі, түркілік суфизмнің негізін салушы.

Нысанға алып отырған негізгі мәселені талдамас бұрын, алдымен, ойшылдың саяси-әлеуметтік көзқарастарын зерделеудің өзіндік қиыншылықтарымен қайшылықты тұстарын көрсетуіміз қажет.

1. А. Яссауи әлемгетаны мал, оның ішінде араб-мұсылман дүниесінде өзіндік орны бар итулы тұлға болғанмен, еңбектерінің көп бөлігі бізге жетпеген. «Даналық кітабы»—бүгінгі күні мәлім болып отырған, қазіргі қазақ тіліне аударылған, толық нұсқасы қамтылған жалғыз ғана шығармасы. Оның «Пақырнама» деп аталған туындысының өзін тек әзірге фрагменттер түрінде белгілі, тұтастай алмайтын еңбек. Ендеше, ойшылдың саяси-әлеуметтік көзқарастарын бүгіндей талдап көрсету үшін бізге оның барлық пікірлері мен тұтас дүниетанымы қол жетімді болмай отыр. «Иассауи дәуірінің діни, құқықтық, саяси, экономикалық, мәдени қабаттары беймәлім. Бар деректердің өзі Иассауидің өскен ортасымен рухани әлемінен біздің толық атамасыз теге алмайды. Иассауи туралы жазылған дерек көздердің дені аңыз-әпсаналармен көмкерілген»,—деп тұжырымдалған пікірлерде осының айғағы [2, 66.].

2. Ойшылтарих сахнасында – діни ағартушы өкілі, ислам миссионері, өз тұжырымдарын поэтикалық тілмен жеткізген теолог-философ ретінде танымал болып сақталып қалған тұлға. Сондықтан, А. Яссауидің көзқарастарында дінтанулық, философиялық, психологиялық ой толғамдар көбірек көрініс табады. Олай болса, бұнда дін әлеуметтануынан гөрі, діни әлеуметтану және діни философияға келіп тоғысатын тұта-рыкөбірек.

3. Дін – дәстүрлік классикалық бағыттар мен қатар дәстүрлі емес арналарға тарамдалып кеткендіктен, заманалар мен тари хқойнауында өздігінен күрделі және өмірлік-тәжірибелік қырларының қолданылу шарттары әртарапты болып келеді. Соның бірі – А. Яссауи ұстанған софьлық бағытқазақ қоғамында тарихи-танымдық орны ерекшеленген, философиясы мен идеологиясы қоғамдық санада қолдау табатын руханият саласы болғанмен, «бүгінгі өміртіршілігімізгетікелей қолдануға келеме, оны қаншалықты деңгейде қалай пайдалана аламыз?» деген сияқты сауалдар әлі нақты шешімін тапқан жоқ десе де болады.

4. Оның «Даналық кітабы» атты толғауы, жалпы алғанда, формасы жағынан біртұтас көлемді шығарма болған мен, құрылымы бойынша бір-бірі мен тураса бақтасқан ой жүйелері мен кірігіп кетпейді, рубайлар, бәйіттер түрінде қысқакысқат тұжырымдар мен өрнектеледі және қазіргі тілімізде қолданылмайтын ескір-ген араб-парсы сөздері мен көркемделеді. Бұл да көп жағдайда оның жырларының идеялық мазмұнын толықтай түсіну үшін інайтарлықтай қиындықтар туғызады. Әлеуметтанулық-саяси талдауға ана емес, кез-келген герменевтикалық сараптама, алдымен, қашанда мәтіндегі әрбір сөздің мағынасын терең ұғынуды қажет етеді.

Дегенмен, А. Яссауи дүниетанымының философиялық, психологиялық, діни жақтары жіті зерттелгендігін негізге ала отырып, оның саяси-әлеуметтік көзқарастарын таразылап өтпекпіз және ойшыл қозғаған негізгі түйткілдерді былай шатап көрсетімізге болады: *діни социология мен саяси ланған діни идеология, одан туындайтын тұлғамәселесі және әлеуметтендіру, қоғам мен тұлға қатынасы, діни ағартушылық пен қоғамдағы діни қауымдастықтың орны, олардың қоғамдамуына ықпалы, діннің қоғамдағы қызметтері, заманның ақыры туралы толғанысы*. б. Ендеше, «Яссауи тек қана рухани ұстаз ғана емес, көшпенділер ара сында беделге ие болған парасатты мемлекеттік қызметкер», – деген жалпылама бағалаулардың да [3, 366]. Ішкі мазмұнына шатсу қажеттігі туындайды.

Ойшылдың дін әлеуметтануына түйісетіні ой-пікірлерінің өзінше жаңа шабір парадигманы, платформаның өзіндегі реформаторлық танымдық ұрайды. Себебі, дәстүрлі түсінікте «адам мен қоғам қатынасы» сол субъект болмысының негізгі құрылымындағы жалпы бағдар, адам табиғатының тұтастығы болып табыла-ды. Адамның қоғамдық-әлеуметтік болмысының қажетті атрибуттары: тіл, сөйлеу, пайымдау, жанұя құру, еңбек ету. б. барлығы осы қоғамдасып өмір сүруге келіп тіреледі.

Қоғамдасудың: табиғи, мәдени, әлеуметтік, психологиялық, саяси. б. шарттары бар екендігі нескерсек, «адам қоғамсыз өмір сүре алмайды» деген дәстүрлі түсінікке келіп тірелеміз. Бірақ адамзат тарихының тәжірибесінде қоғамнан оқшауланудың өфсаналық, нешынай түрде құрылған бірнеше үлгілері бар: мәселен, «мауглиштілік» – адамзат қоғамынан тыста биғитірішілік қалпы бойынша басқада жанды тіршілікіелерінің қоғамдастығы мен бірге өмір сүру. «Дон Кихотшылдық» – заманағымының ерекшеліктері нескермей, субъект өз іелестеткен, өзінің ішкі тарихи әлемі бойынша ғана ғұмыр кешуі, аскеттік өмірсти-лі – бастапқыда адамзат қоғамының арасында болған мен, кейіннен одан саналы түрде бірте-бірте алшақтап, оқшаулану үрдісі. Бұған мысал ретінде: Диогеннің бөшкедегі өмірін, А. Яссауидің жерастында тіршілік етуін, жалпы тұтастай алғанда, діни монахтардың, сопылардың, дәруіштердің, нирванадағылардың өмірлері нкелтіруге болады.

Сондықтан, А. Яссауидің көзқарастары мен өмірлік ұстанымы, бір қырынан алғанда, «антисоциология» бағдарланады: біріншіден, қоғамнан оқшауланған адам бейнесін береді, екіншіден: ол «антиқоғам» келбетін суреттеу арқылы өзінің осы дүниедегі өмірін сипаттайды. Бұл – Яссауи ілімінің мазмұнына тереңірек ену үшін формасын шартты түрде «аскеттік социология» деп атай отыра, жан-жақты әдіснама-лық бағдар бойынша сараптауға қажеттігін туындатады. Соның бірі – оның қоғамнан оқшауланған келбетінің астарларына оның ішкі жандүниесін көшірмелеу (проекциялау) арқылы үңіле отырып, әлеуметтанудағы психоаналитикалық бағыт арқылы талдау. Бұл жерде қоғам мен нақты тұлғаның арақатынасы жалпылама емес, дифференциациялық негіз бойынша, демек, адамның жеке болмысы бойынша санана алынады.

Олай болса, біріншіден, қоғамна оқшауланудың бір көрінісі – өз дәуірінің қоғамдық нормалары мен талаптарына, заманның келбеті мен құндылықтарының беталысына көңіл ітолмаушылықтан туындайды. Ислам дініндегі суфизмді А. Яссауи ең алғаш негіздеуші емес, оны тек түркідаласын таратушы екендігіне скерсек, ол – қоғамна оқшаулану үлгісінің өмірлік бағдары ретінде тандап алушы және бұл жүйені белгілі бір деңгейде өркендетуші болып шығады. Ендеше, сол дәуірдегі түркі әлемінің исламға дейінгі өзіндік рухани облысынан емесе исламға қарсы шығушылар тарапынан болған әртүрлі қарсылықтарға реакция ретінде тұлға өзінің өмірлік ұстанымын осындай жағдайға қарай жетелеген сөйлейміз. Себебі, бұл кезеңдегі түркідаласындағы құндылықтар жүйесі әлі де болса, ислам әлемінен алыстау жатты. Сондықтан миссионерлік тің бейбіт-бейтарап жолы өзінің тиімділігін көрсетіп отыруы тиіс болды.

Екіншіден, А. Яссауидің аскеттік ұстанымы ислам мен түркідаласындағы аруақ қасиетін дәстүрлерінің іріктіретін медиа жағдайға алып келді, түптеп келгенде, екінші деологияның өзара келісімінің ыңғайластырылған үлгісі құрылып, конвенционалистік саясат жүзеге асырылды. Кейіннен, осы сопылық бағыт бірте-бірте қазақ қоғамына қарай тіптен бейімделетүсті. Яссауи «әулиелер» қатарына жатқызылып, оның орны құлшылық жасайтын жерге айналды, Түркістан «Екінші Мекке» атанды. Демек, Яссауи бастаған келісімділік қоғам руханиятының даму аясында әрі қарай жалғасын тауып кетті. Бүгінгі күнгі «Түркістан-да-Қожа Ахмет, Маңғыстауда-Пір Бекет» деген халықарасындағы ұстанымының айналысқан тарихи руханияттық сабақтастықтың көкжиектерін білдіреді.

Үшіншіден, сол дәуірдегі түркілік сенімдер мен, саяси идеология мен бәсекелесетін, өзінің діни ықпалын халықарасында тарата алатын, әсерету күші жағынан жергілікті халықты елітетін бірден-бір діни идеология – Ахмет Яссауи бастаған сопылық болатын. Сопылық дәстүр, бұл тұрғыдан алғанда, түркі қоғамында өзінің арнасын кеңейте келе, арнайы діни бағыт қалыптастырып, мектеп ретінде тарала бастады, зікірсалу арқылы дінге бет бұрған және өзінің санасына өзі ерікті түрде ықпал ететін психоаналитикалық тәсілдерді қолдана бастады. Ол тәсілдің негізгі тірегі мен беделі – Ислам дініндегі бір Аллағашексіз құлшылық ету идеясы мен келіп шартталды. «Медитация-экстаз-Алламентоғысу» түрінде өрнектелген тәсіл сол дәуір үшін бастапқыда бұқара халықарасында жаппай қолдау таппаса да, субкультурадан контр-культураға, одан кейін заманаларауысакеле аясын кеңейтіп, культураға айналды. Себебі, бұл бағыт – дәстүрлі ислам идеологиясынан гөрі, санаға ықпал етуі жөнінен барынша белсенді, психотехникалық әсерету жақтары жетілген, рухани «тазаруға» мүлтіксіз жетелейтін көпшілікке арналған еліктірушілік жол еді. Сонымен қатар, сопылықтың тағы бір еліктірушілік қыры – эотериялық-магиялық тұрпатты болып құрылғандығы болатын.

Кез-

келген идеологияның тайталас алаңындағы жеңісі қашанда, өзінің ықпал ету күші арқылы жүзеге асатындығыне скерсек, бұл тұрғыдан сопылық айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізді десе де болады, өйткені, оданда бұрынғы мындаған жылдық тарихы бартүркідаласындағы басқа дәлдер мен дәстүрлерді мойындатудың өзін оңай емесе кендігі белгілі жайт. Түркі қоғамындағы сол дәуірдегі саяси идеология арнайы жүйелі түрде құрылғандығы – құрылмағандығы бізге күнгірттеу, бастым әселе – сопылықтың өзінен бұрынғы дінитаным мен кірігіп кетуі, өзінің идеологиясын халықарасына орнықты түрде іреалуы, көпшілік кенасихаттауда оның нәтижелерге жетуі еді.

Төртіншіден, бұл дәуірде қоғамда өзін-өзі әйгілеудің белгілі бір жолы тандап алған жекетұлғалық сана-сезімге және сондай тағдыр мен тағайындалған мәртебесіне байланысты жағдайлардан татыс емес. Бірақ бұл тұста, қоғамда өзін әйгілеудің нәтижесі мен жолының ілікті және жағымсыз деп этикалық тұрғыдан шартты түрде екі еажыратсақ, Яссауи бұнының ілікті-онды бағытына жатқызылады. Дегенмен, бұл бағыттың маңызды біререкшелігі – қоғамда елеусіздеу «әйгіленбейтін жолақ қылы әйгілену» болып шығады. Себебі, сопылық ілімнің формасы – қоғамның саяси-

әлеуметтік құрылымын датаны малдық емес, керісінше, елеусіздікпен қарапайымдылықты қуаттайды: киімі, жүрісі-тұрысы, биліктен тыс болуыт. б. Алмәдени-рухани жазықтықта бұлағым өзінің біререкше арна ретінде қабылданады. Ендеше, ол – өзінің идеясын бұқаралық және теориялық санада көпшілікке мойындату арқылы сол дәуір үшін ғана емес, игііст ердің егері ретінде тарих сахнасында салтанат құрды.

Аскеттік көмір стилінің белгілі бір қырынаналғанда, өзімшілікке бағытталғандығы мен бағытталмағандығы туралы мәселені М. Ф. Көпрулу былай шашешип бергендей болады: «Қылу етті қалағана да мхалықтың маншылығынан қорғану үшін емес, өз жаманшылығынан қорғану үшін бұл әрекетті тандап алдым деп ойлауы керек. Өйткені, керісінше болған жағдайда өр көкіректік пен тәкәппарлыққа жол береді» [4, 146б.].

Олайболса, бесіншіден, оныңидеологиясыбұлтұстагуманистікпсихоанализтұрғысынаншешімінтабады. Себебі, А. Яссауиөзидеясынмәжбүрлеуменсендіруарқылыемес, көзінжеткізуменүлгікөрсетуарқылыжүргізді. Бұл, бірқырынан, исламдініпайдаболғаннанкейінгікездегіонысоғыспентаратужүйесінедегенқарсылықболса, екіншібірқырынан, тұлғаныңтаңдауеркіндігінбасшылыққаалды. Исламидеологиясыныңбейбітшілжолмен тарайалатындығынтарихсахнасындаөзісіменорнықтыдәйектепбергенбағыттардыңбіріболды.

Ойшылдыңдіндіөзгелерөзықтыярыменқабылдауыүшін, идеясыныңдұрыстығынакөзінжеткізуүшінқолданғантағыбіртәсілі–

өзісолбағыттың*мүлтіксізүлгісіне*айналуыеді. Мысалы, алпысүшжасындажерастынатүсіп, ғұмыркешуі–өзидеясыныңқоғамдықөмірдегіпрактигекендігіндәйектеуі, шынайыберілгендігінкөпшілікалдындадәлелдейалуыжәнеартынанергенөзгелер, яғни, мектебініңөкілдерітарапынансенімділіккеиеболуыеді. Демек, оныңдінидеологиянытаратудағысаясатыгуманистіктұрпаттыжәнекөпшіліктішақыратынағартушылықбағыттаөрбиді. Ендеше, ол–идеология–ны: «тудырушы–толғаушы»–«насихаттаушы–уағызшы»–«қолданушы–іскеасырушы»құрылымыбойыншақызмететтіжәнемақсатынажетті.

АхметЯссауидіңсаяси–әлеуметтіккөзқарастарындаорыналғансапалықырлардыңбірі–дінасындағыруханитұлғанықалыптастыру. Бұлидеяныңәдіснамасыбатыстықтанымпарадигмасыбойыншаайтсақ, персоналистік, перфекционистік, акмеологиялықт. б. бағыттардәрбиді. Алжүружолы: «даралық–тұлға–руханитұлға–жетілгентұлға–құдайментоғысқанжаниесі»сатыларыбойыншаасқақтайды.

Даралық–

көптіктіңжекелігініңәлемдеқайталанбасжалғыздығынан, өзгелерденайырмашылығынан, өзгешешкімгеүксамайтынмінез–құлық, мақсатқоюы, өмірстилі, ойлауерекшелігі, ақыл–ойдәрежесі, тәжірибелікқорыжәнет. барқылыажыратылады. Тұлғамәселесі«адамәлемдеқандайорыналады, оныңшындығындақандайболыптабылады, өзінніңөмірментәғдырыныңқожайынықалайболаалады, өзінненөзінтудыраалама, өзінніңжекеөмірінқандайдеңгейдекұраалады»дегенсияқтысауалдарменашылатүсетіндігінескерсек, әлеуметтікөміргебелсененараласуыжәнеөйгіленуібойыншафизикалық, рухани, әлеуметтіктүрлергеажырайтындығынсараласақ, А. Яссауидіңіліміндегітұлғамәселесіонынруханияттыққырынатікелейбайланыстығүрдеанықталады. Демек, бұлтұста, алдымен, адамның*руханилықсапасы*тұлғақалыптастырудыңорталығынашығарылады, оныңіргетасынкұрайдыдеседеболады.

Бұл–«Қоғамбазисі–материалдық, қондырмасы–рухани»дегенқалыптасқанматериалистіктүсініктіңкерісіншемағынасыниеленеді: «тұлғаныңядросы–руханилық, тәндікпенматериалдықболмысы–периферия»немесе: «Руханилық–субстанция, тәндік–акциденция»дегенқағиданыбасшылыққаалуменкеліпшартталады.

Руханитұлға–ақыл–

ойқабілетіменізденгіштігі, іскерлігіарқылықоғамдаөзгелердендараланғанжаниесі. Бұларәлеуметтанударуханиарнаныңкөшбасшылары: діниелері, ғалымдар, мәдениетқайраткерлеріжәнет. б. болыптабылатындығынескерсек, А. Яссауидіңруханитұлғасыдінитанымменжетілгенбіліктісубъектжүйесінеенгізіледі.

Адамзаттыңруханитанымэволюциясыантропологиясаласындатұлғандаралығына, оныңөркендеуінебасымдылықберетінтүсінік«жетілгенадам»идеясынтуғызды. Жетілгенадамидеясы–адамөміріндегітұлғалықерекшеліктерді, өзіндік«Менді»толассызөркендету, дамытутұжырымдамасыболыптабылады, әріосымақсаттапрактикалықжаттығулартәсілінқолдануменайшықталады.

Адамдықжетілуәлеуметтікғылымдардағытұлғатанусаласындажағымды–жағымсызбағыттаөрбиді: мысалы, перфекционистікэтикада–тұлғашексізашылуғатағайындалғанжәнеөзін–өзіөркендетуібойыншаигіліктіісболыпсаналады, психоанализде–даңққаұмтылу, толықпағандықкомплексіт. барқылыжағымсызмағынағаие. Біздіңше, адамгершілікпенимандылыққа, руханитазалыққаұмтылатын субъектбұндайтүсініктердентыс, олардантәуелсізжәнеасқақдеппайымдайтынболсақ, А. Яссауиұсынғанбейнетүркі–қазаққоғамындасабақтасқанойтолғамидеяларындағы«руханиланғантұлға»бейне–сінекеліпсәйкестенеді.

Мәселен, әл–

Фарабидің«қайырымдықалатұрғынының»келбетініңқандайболуықажеттігітуралыпікірлері[5, 305–307бб.]. Жырауларпоэтика–сындағы«жақсыадам»кейпінінұсынылуы, Абайидеясындағыадамгершілікқағидаларынанегізделгенжетілгенадамбейнесінің«Адамбол»императивінекеліптоғысуы, Н. Манаевтағыкемелімандытұлғаныңсегізкөркемніездіиеленуітіісекендігітуралытұжырымы[6, 176.]. т. б. барлығыисламдықруханияттанамыртартататындығынескерсек, А. Яссауидің«ал–инсан, әл–камил»(кемеладам)ұғымыдаосыойсабақтастығыныңмаңыздыбірбуыныретіндемойындалатындығысөзсіз.

Оның«Даналықкітабы»–ғұмыркешуденмән–мағынатапқан, сүйіспеншіліккеұмтылысшабыттарыменіссіздікенжарлығының«алтынаралығын»ұсынғанд

айболады, даналықпен парасаттылықтың бастауларын нақты тұжырымдайды. Бұл бастаулар адамның әлемде өзін-

өзі ашуының, мәңгілік рухани жетілуінің нақты көрінісіне айналады, ал нәтижесі «Хақпен дидарласуға» келіп тоғысатын тұңғық танымды туғызады. Нақтырақ айтқанда, сопылық ілімдегі рухани жетілген тұлғаның дінарқылы қалыптас-тырудың өзіндік бір үлгісін сомдаған соны идея болып табылады.

Осы тұста, А. Яссауи іліміндегі тұлға қалыптастырудың тетіктері мен қырларына тоқталып оту оның ілімінің айыптылығын түсіндіріп берудің мысалы болып табылатындығын ескергендігіміз жөн. Ойшылдың «тұлға тұжырымдамасының» өзіндік ерекшеліктері: психологиялық, эмоционалдық, эстетикалық, философиялық т.б. арналармен өрбитіндігін былайша жүйелеп көрсетуімізге болады.

Психологиялық. Тұлғаның өзін-

өзі қалыптастыруымен жетілуі (перфекционизм), ішкі дүниесіне үңілуі (интроспекциялық), барлық нәрсе адамның өзіне байланысты дегенерікпен қоғамалдындағы еркіндікті жариялауы (волонтаристік), оның сатылы деңгейде айдажыратылуы (Мен-Тұжырымдама) т.б. барлығы – ті-

келей жан мен рухтан туындайтын эндогенді факторларға ғана байланысты болатындығы туралы шешім шығарудан туған Яссауидің туындылары. Мысалы, сопылық дәстүрге енудің негізгі кедергілерінің бірі – нәпсі мәселесі Құл Қожа Ахметидеясында ішкі психологиялық қаларқылық күресіне екінші жақ, өзінің нәпсісінің рухына қарсы қойылады. Осы тұрғыдан алғанда, дүниенің сырда, жаратушысы Аллада, оған сенімде, бұның қарсы азғырушысын нәпсіде адамның өзішінде, сондықтан «жағымдыларының» алып, жағымсыздарын саналы түрде ығыстырудың бірлігі – Хақ жолына жету» деген тәсіл қолданылады.

Эмоционалдық. Ойшылдың негізгі қозғаушы күші болып табылатын Махаббат түрткісі (стимулы), сайып келгенде, тұлғаның қозғаушы күшінен басты құндылықтар жүйесіне айналады, өмір мәнділік ұстанымға өтеді. Ғашықтық, таным бойынша – теологиялық сипатты басшылыққа алады, жетужолымен ұмтылуы бойынша – аскеттік стилді қолданады да, суфистік өмір кешуде ғасынуға ығыздайды. Себебі, адам өміріндегі ең басты идеалмен тіршіліктің мәні, ең жоғарғы саты, абсолюттік деңгей – «құдайды сүйу» болып табылады деген ұстанымды негізге алады.

Бұл жердегі ғашықтық тек құдайдың жеке басына емес, оның әрекеттері мен жаратушылығын мойындау арқылы, соның нәтижесіндегі әлемнің саналуандығына сүйсіну жолын, әсемдігі мен асқақтығына масаттану сезімін жалпылама түрде байыптап, дәйектей түседі: «Он сегіз мың ғаламға қайран болған ғашықтар» деген тұжырым осының айғағы. Бұнда танылмайтын тылсымдықты тануға ұмтылыс күштарлығы әлемді өзіне ғашық еткізіп, он сегіз мың ғалам арқылы өзінің саналуан шексіздігін және адам үшін ғажайып болып құрылғандығын жариялайды. Сондықтан ойшыл өмірге құлшыныстың орталығы ретінде Махаббатты түп негізге айналдырады. Өз пікірін «Ғашықсырынта баалмай, сарсаң болған ғашықтар», – деп тұжырымдаған [7, 85б.] ойшылда ғашықтықтың өзі оның ішкі сыр-білуге ұмтылыс арқылы тылсым бола бастайды, себебі, адам өзінің ғашықтығын саналы түрде түсіндіріп берсе алмайды, ол – сезімнен интуиция арқылы көмкеріледі, сондықтан «оның сыр-солға ғашықтық құбылысының өзінде жатыр» деген ой ниеті аңғарылады. Құдай және ол жаратқан әлем дүниені көңіл көзімен терең түйсінген адам үшін бұрыннан ақ «ғашықтық объектісі болып тағайындалған», сондықтан оны сүйетіні болу адам ғұмырындағы басты өмір мәнділік модус болып табылады. Махаббаттың экстазымен өзге әлемге тереңдеп ену, құдайға тоғысу мен нұрлануға жетелейтін ішкі психологиялық сана-сезім, сайып келгенде, әлемнің сыр-нұғыну – әуелі адамдағы сезімнің болуымен шартталады, одан кейін ол сезімнің құдайға бағытталу арқылы жаратқан әлемді тұтастай қамтып, сүйсінуде басталады. Ендеше, ойшыл ілімінде «осы сүйсінудеңгейі бүкіл дүниені танудың бастапқы нұсқасымен сатысы» деген тұспалды ой жатыр.

Бұл сүйсінудің өзгек жайған атаману емес, терең психологиялық қуарқылы скеасатын және практикалық әрекеттермен көмкерілген әктіретінде бағаланады. Тұңғық жай барақаттанумен сезімдік тұрмыс қалпыниеленудің құралы –

әуелі Алланы тани және мойындай білу шарты болатын болса, осы тұста Ахмед Яссауидің махаббатының ерекшелігі түпкілікті махаббат болып саналатын жоғары сезімдік деңгейді бастан өткізу. Басқа теологиялық көзқарастарда құдайды мойындау рационалды дәйектеліп, оның құрметтеу керектігі айтылатын болса, суфистік танымда, әсіресе, Яссауи ілімінде оны сүйе білудің шынайы мағынасы толғанылады, осы сүйіспеншілік адамды жай барақатқа үйгетүсіріп, алаңдаушылықпен өмірлік азаптардан, қиыншылықтардан құтқарады, тұлғаның толыққандығын ыңсезімдік деңгейіне ашып береді.

Тұлға қалыптастыру тұжырымдамасындағы А. Яссауи ілімінің тағы бір өзіндік тәлкегі ма ерекшелігі – оның эстетикалық жағы. Осы мәселені танушылар мен теологтар, әлеуметтанушылар мен философтар арасында әдіпкір таластарға жетелейтін ашық дискурсты мәселе. Бұндағы түп идея – адамның Құдайлық рухқа дейін көтеріліп, онымен теңесуге дейін баратын Жанның асқақтануына келіп саяды. А.

Яссауикөзқарасындатұлғамүмкіндігініңашылуыбірқарағандақұдайментоғысуғакеліптірелсе, екіншібірқырынаналғанда, Құдайдыадамиденгейдетолықтүсінүмкіндігінпашетеді. Біздіңшеайтқанда, бұл: «жаратушы: адамғажаратушысынабсолюттітүрдетолықтүсінүгемүмкіндікашқан, бұлтұлғалықтыңкемелденгенөрісініңтірелертұсы» дегентұжырымғакеліпсаяды. Демек, сұлулықтытолықтүсінгенадамасқақтықтыңмежесінекеліпжетеді.

Бұларқоғамдағытұлғақалыптастырудыңтектінітәсілдеріғанаемес, идеологиялықсипаталатынсаясиланғанжүйесіболыптатабылады. Оныңидеологиясытекбірнұсқалыжәнетұлғаныңқоғамдағытолықашылуынкөрсететінбірден-біржүйеретіндебекітіледі. Нақтырақайтқанда, сопылықкілімгебетбұрмағантұлғаәліөзін-өзітолықашпағанадамдегенгекеліпсаятынидеологиякұрылған. БұндайтұжырымкейінненXXғасырлардабатыстыкілімдердежүйеленеді. Мысалы, діниперсонализмбағытыкөпжағдайдаадамөмірсүруініңбастыүшвекторынбасшылыққалады: 1)экстериоризация–өзінисеасырудыңсыртқа, әлемгебағытталғакөрінісі, «МенніңСен-менкездесуі» т.б.; 2)интериоризация–руханиішкеәлемгеүнілу, өзін-өзіішкідүниесібойыншаашут.б.; 3)транценденция–өзінисеасырудыңжоғарыкөрінісі, Құдайменруханибірігут.б. [8, 740б.]. Ендеше, кейінненперсоналистердіңқоғамдағытұлғатуралыөзілімдерінтүзуінедіниаскеттікжүйенінде, оныңішіндесопылықтындайқпалыболғандейаламыз.

А.Яссауиіліміндегітұлғаныңөзін-өзіүнеміжетілдіруітуралытүйініперфекционистікбағытқадасайкеледі. Бұндасубъектініңшексізөрлейтүсуінің«шариғат-мағрифат-тарихат-ақиқат»сатыларынанөтуітіісемежесікұрылады. Соныменқатар, адамөзіндіксанасыменрефлексиялануарқылыөзін-өзіүнеміөткірсынауытиіс, үнеміөзінеқанағаттанбауарқылықанағаттанатындайденгейгеұмтылыпотыруықажет. Бұл–ойшылдыңжырларыныңөңбойынасіңірілгенмотив. Мысалы:

425. Көзімжұмьпашқаншажеттіалпыс;

426. Белдібуыпқылмадымбіржақсыіс;

427. Ертелікешбейғамжүрдімжазжәнеқыс,–

депқоғамнадамдамуыүшінСынболуытиісекендігінтереңтүйсінгенойшыл, оныөзгелертарапынанемес, өзіненөзітануарқылышеберпайдаланады.

ҚожаАхметтіңтұлғамәселесіндегітағыбірманьздытүйткіл–оныңқоғамдағыеркіндігімәселесі. Сопылықбелгілібірденгейдетұлғаныңабсолюттіккеріндіккеұмтылуынқолдайды, қоғамдағысаясирежимнен, заманауиәлеуметтікталаптарданазатболудыңплатформасынасүйенеді.

Бірақоларбилікке, саясижүйеге, мемлекеттікбағдарғат.б. ашыққарсышықпайды, текқалысқалудыңбейтар аптанғанүлгісінпашетеді. Бұлұстаным, түптепкелгенде, қоғамдағытөзімділіктің(толеранттылық)өзгешебірформасыретіндеқұрылады. Сондықтанолармемлекеттікқұрылымдыөзгертуді, оғанашыққарсышығудыдақолдамайды, саясибағыттардықұптау–құптамауұстанымдарынтысболудымақсатетіп, еркіндікпентөзімділіктікұндылықретіндебағалайды. Сәйкесінше, мемлекеттесолдәуірлертынысындасопылықбағытқабейтарапқатынасынқұрметтеушілікқатынасқадейінөрлеткен. Мысалы, ӘмірТемірЯссауидіңбасынаескеркішорнатып, өзісопыболмасада, оныңеркіндіксүйгіш мұраттарынқұрметтейбілгендігітарихтанбелгілі.

Аскеттікжолқоғамдамуындағы, тұтасадамзатэволюциясындағықалыптасыпқалғандәстүрлікұндылық–материалдықигіліктеріскешығарады. Материалдықигілікжіоққашығару, түптепкелгенде, экономикалықатынастарданқолүзугежетелейді, бұл–саясижүйедентысболуғаалыпкеледі, кейсәттердеолармемлекеттенсаналытүрдеқолүзеді. Мысалы, «1792. Жақсылардыңізіменмемлекеттенкеткендер»,–депсопылықжолынатүскендердіңәрекеттерінбаянетіледі.

Себебі, саясижүйедегібилікпенбағыныштылыққұрылымынмойындаусопыныңұстанымынасәйкескелмейдідеседеболады. Қоғамдағыбағындырушылық–бағыныштылыққатынасЯссауиүшінбасқаәлемде, яғни, діниидеологиядаемес, діннегіздегендүниеніңөзішіндеорналасқан. Мысалы, басшы, көсемдегенмағыналардыбілдіретінПірмұғаноғаншарапшікізеді, олМұстапағабасыниюітіісекендігіайтылады:

177. ПірмұғанхакМұстапағабасыңдыиің..

179. ЖалбарыныпМұстапағаұмбетболың[7, 236.].

Сопылықкілімдеадамқоғамдаабсолюттіккерінболғанмен, дінидүниедееркінемес, барлығыпайғамбарларалдындабасыниюітіісжәнеадамныңбәрісөзсізбағыныштыболуытиісАлланыңқұлы, алқұлдыңөзіЖалғанжәнеХасболыпбөлінеді. Хасқұлболу–мәртебе, жалғанболу–Күнәдеесептеледі.

1082. ҚаһараттықаһарыңнанқорқыпжыларҚожаАхмет,

1083. Күнәмкөпменіңкешіргейсін, иә, Алла

1084. Баршақұлдың ішінде күнаһары Қожа Ахмет

1301. Хасқұлдары жақсы сөзге құлақ тұтты.

1302. Жаманқұлдар күннен-күнге бітер достар [7, 656].

Яғни, діни қауым саналатын тұтас Үмметтің басшысы – Пайғамбар, шексіз сыйынатыны –

Алла. Үмметтердің барлығы өз ара тең болып септелгенмен, әулие-әнбилер жоғары рақатұрады. Шәкірт пен ұстаздың арақатынасы да осыған негізделеді. Ендеше, олардың жоғарыдан төмен қарай орналасқан өзіндік иерархиясы мынадай үлгіде құрылады: Әуелі Алла – «Пайғамбарлар-Сахабалар-Әулие-Әнбилер-Ұстаздар-Шәкірттер». Бұл діни елдері арасындағы иерархиялық қатынасы жүйесі болып табылады.

Қожа Ахмет Яссауидің дүниетанымының келесі бір буыны – қоғамның саяси-әлеуметтік құрылымында қамтып жатыр. Оның түсінігі бойынша қоғамның вертикальді (тік қима) құрылымында ағытүзілім былайша әрбиді: төменгі тап (жетім жесір) – жоғарғы тап (дәулет иелері) – зиялы топ (жақсылар) – адасқан дарменекі жүзді мұнафықтар. Бұл жүйенің әрбіреуіне ойшыл өзіннің сезімдік қатынасын білдіру арқылы қоғамдағы әлеуметтік әділеттілік мәселесін деназарданыс қалдырмайды. Дәулет иелеріне көп жағдайда жеке көріністілік сезім білдірсе, кедейлерге деген аяушылық көңілін пашетеді, ал зиялы қауымға құрметпен қарайтын тебіренісін жасырмайды:

7. *Ғаріп, пақыр, жетімдердің* басын сипап...

9. Қайда жүрсен, көңілі жұмсақ, сыпайы болғыл,

10. Көре қалсаң *мүсәпір* ді сырлас болғыл.

17. Үмбет болсаң, *ғаріптерге* жақын болғыл, –

деп [7, 176.] төменгі тапқа деген өзінің мейірдандық сезімін білдіретін мазмұндық амтитын жолдар оның шығармасының не бойынан табылып отырады. Демек, төменгі тапқа жататындар: Ғаріптер – дінге бет бұрған, материалдық жағдайы жоғары емес, қоғамның руханиланған өкілдері, білімі моладам; Пақыр – ислам дініндегі құдайдың құлымыз деп санайтын – дар; Жетім – дінге көз қарастары тұрғысына санаға алынбаған, бірақ қоғамның қорғаушысы жоқ топтары; Мүсәпір – дін жолында бәрін құрбан ететін жаниесіт. б. Олардың ішінде, әрі төменгі тап, әрі дін топ болып саналатын белгілі бір қауым – дәруіштердің мәртебесі ерекше. А. Яссауи толғауларының 45 хикметі тұтастай ғаріптерге арналса, 44 хикметі үгелдей ғашықтарға арналады, ал 42-43 хикметтері осы дәруіштер туралы толғаныстан туындайды, бірақ оларда ғашықтар мен ғаріптер болып табылады. Дәруіштің төменгі таптан ерекшелігі – олар тән құмарлықтары мен материалдық игіліктерден бастартумен қатар, ел кезіп жүріп, уағыз таратады, өзінің өмір стилі мен құлшылығын «діни босқын» ретінде әйгілейді:

1741. Иінінде кіршапан, көкірегінде жүз мың арман.

1742. Бұл дүние опасыз көзіне ілмес дәруіштер.

1743. Иығында шапаны, қолға ұстаған асасы...

1770. Кімді көрсе құл болған, жомарт болған ғашықтар.

1771. Жолүстіндешаң болған, үсті жара, кір болған,

1772. Зікірінайтып пәк болған, зар жылаған ғашықтар [7, 83-85 бб.].

Қожа Ахмет материалдық игіліктерден толықтай бастартуды негізге алатын сопылық жол ұстанғандықтан, жоғарғы тапқа деген пікірін былайша сабақтайды:

12. *Мен менсіген* халайықтан қаштым, міне.

27. *Дүние қоңыз, пасықтардан* бойыңды тый,

28. Бойым тыйып дариядай астамың міне [7, 186].

Келесі бір толғауында сопылық деңгейіне көтерілген тұлға кей піні былайша суреттеп, пікірін сол дәуірдегі билік иелеріне де арнағансын – ескерпелері ретінде жанама түрде атап көрсеткендей болады:

1468. Ессіз жүріп дүние малын қолға алмас.

1469. Жұз мына дам тақсыр десемақтана алмас [7, 726]. Бұл –

дәруіштің келбеті болғанмен, жыр мәтінінің астарындағы мән: егер ел билеуші адам сопы болмаса да, сол дәуірдегі іжәне адамзат дамуында –

ғы «Тақсыр» мәртебесіне малданған, масаттанған саяси билік иелеріне өнегекөрсету мен оның кішіпейіл болуын уағыздаудың біртәсілі іспетті. Мысалы, қазіргі кездегі тоталитарлық пен бюрократиялық билік иесінің кемшіні түсіюсі – «жұз мына дам тақсыр десемақтануға» келіп тірелетін сарынды әлі күнге дейін қайталау мен келетіндігі.

Сондықтан ойшыл кейдетарихтағы абсолютті монархияны да ашық сыйнады: «1849. Ферғауын Қарун шайтан сөзін беріктүтты, Сол себептен жержарылды, оны жұтты» [7, 896]. Ал кей сәттерде елдегі әкімдердің жемқорлығын да назарданыс қалдырмайды: «1803. Пара алған әкімдер – арамдық пен жүргендер, 1804. Өзбармағын өзі шайнап өкінішпен қалады». Ахмет Яссауидің бұл толғаулары да б

үгінгі қоғамымыздағы жемқорлықтығын мәселесіне тікелей қатысты десек те болады. Соңғы кездегі мемлекет қазынасын нұрлап, елімізден шетел асқандардың ұсталуы, жазалануы – ақын айтқандай, «Өзбармағын өзі шайнап өкінішпен қалғандар» десек те болады.

Ал «зиялы топ» деп атап отырғанымыз, бұл тұста, көбінесе шәкірттері, ұстаздарымен қосалғанда басқа да дін иқауы мөкілдеріне қатысты айтылады, сондықтан олар Яссауидің пікірлес-мүдделестері болғандықтан, «жақсылар», «даналар», «сопылар», «перзенттер», «мұждаһиттер» деген жағымды атаулармен берілгендей:

39. Ораза, намаз қазақшылық болдым кәпір,

40. Иманіздеп жақсыларға жеттім міне.

88. Даналардан бұл сөзді естіп айттым, міне.

91. Сопылардың мақамына жақын болдым.

119. Перзентім деп хақ Мұстапаулес берді.

123. Оңтөрт мың мұждаһиттер қызмет қылғай [7, 216].

Яссауидің пікірінше, олар халықты игілікті өмір жолына жетелейтін, бұқараға дұрыс жол көрсететін, жаныны надалдығымен қаруланған өзіндік бір руханиланған элита іспетті кейіпте: «107. Көзі жас, халық-қабас, жаны адал». Бұл топқа кейде дәруіштермен өзіндер де жатқызылады.

Сонымен қатар Яссауи ілімінде қоғамның элитасымен на дандықтың аралығында қалып қойған, ниеттері түзуболғанмен, өздерінің мақсат-мүдделерінің түпмәнін сезіне бермейтін, дінге берілу деген құр формалық жағына ғана маңыз беретін белгілі біртөптарда бар. Яғни, ісі-сөзі-ойы бір жерден шықпайтын жалғандықпен шілдер деген сөз. Олар: «Жалған сопы», «Жалтақтар», «Жалғанғалым» т.б. атаулармен беріледі, сыйлым мәртебеге ие бола алмайтын діндегі субмәдениет топтары ретінде шын сенімдегілерден оқшауланады:

34. Құран оқып бойсұнбас жалғанғалым.

131. Жалғанғашық сопы көрдім, оны сөгітім,

134. Жалтақтардан сөз сұрама жолда қалған. Сондай-ақ, ол –

қоғамдағы шын сенім иесімен жалған сенім иесінің аражігін ашып көрсетуге деген көңіл аударды: «239. Жалғанғашық пен шынғашыққа ауа болдым».

Немесе: 451. Хақты сүйген шын сопылар қандар жұтты.

707. Шынғашықтың болады жүзі сынық.

716. Жалғанғашық жолға түссе бәрін қидық.

701. Шынғашықтың көзі жасты, басын иіп.

Демек, Яссауидің саяси-

әлеуметтік көзқарасында қоғамның құрылымы үш арнада сарапталғандықтан депайта аламыз: 1. Діниелері арасындағы иерархиялық қатынастар; 2. Қоғамдағы әлеуметтік жіктер жүйесі; 3. Өзгедіні мистикалық жүйедегі рөлдермен мәртебелер.

Яссауидің саяси-әлеуметтік көзқарасының тағы бір ерекше қыры – осы дүние мен өзгемистикалық дүние арасының жақындығы. Оның идеясында – рухтар, періштелер, шайтандар, аруақтар, шілтен, Қызырбабат. б. өздігінше бір дінитаным бойынша қоғамдасқан, олардың құрылымы да айқын, әрқайсысының рөлдері белгіленген, қызметтерімен мәртебелері де анық. Тіпті осы дүниедегі қоғам құрылымымен дін дүниедегі «қоғам» бір қарағанда медальдінекі жағы іспетті бір-біріне жуықтайды немесе ұқсастырылған. Ендеше, мистификациялық бейнелердің жоғарыдан төмен қарай орналасқан жүйесінің жағымды «кейіп-керлерін» былай шатізбектеп көрсетуімізге болады: «Періштелер-Аруақтар-Қызырбаба-Шілтен-Рухтар-Хорқыздары» және бұл түзілімге еңбейтін жағымсыз топтар – Шайтандар, Әззәзілдер т.б. Мысалы, «75. Қуат берді әззәзілді ұстап міндім, 76. Салмақ салып, белін басып, жаны штым міне», - деп көрсетілген жолдар осының айғағы.

Қожа Ахметтің толғауларында осы мистикалық әлеммен жанасқан өмірінде баяндап өтеді. Оның балалығынан алпыс үш жасқа дейінгі өткен өміріндегі оқиғалар осы «антиқоғамды» бейнелеуге арналғандай. Қызырбаба мен кездесіп, шілтенмен шарап ішіп, хорқыздарынан нәралып, әулиелері рзық беріп, періштеле рмен жүздеседі т.б.

139. Үш жасымда шілтен келіп халім білді...

143. Қайда барсам Қызырбабам бірге жолда..

159. Хорлар келіп торғын тоннан кебін қылды...

201. Он бесімде хорқызымен жігіттері келді.

205. Оналтымда барлық аруақ үлес берді [7, 22-246б.].

Бұл үлгі адамзат қоғамындағы саяси-әлеуметтік құрылымды негізге алып, мистикалық дүниеге аналогия жасап, қолданған А. Яссауидің өзіндік шығармашылық және көркемдік танымы болып табылады. Толғау поэтикалық тілмен жазылғандықтан, бұнда көркемдік, тұспалдық, бейнелік, әсірелеушілік сияқты өнер стильдері кеңінен қолданылғандығы түсінікті жайт.

А. Яссауидің қоғамдық-саяси көзқарастарындағы толғанылған мәселелердің бірі – ағартушылық. Оның білім беру жүйесінде діни сопылық ілімді халық қатаратуда арнайы әлеуметтік институт тарапқылы жұмыс жасауға келіп тіреледі: «402. Ғылым-білім майданында басайналды». Сондай-ақ, бұл бағыттың іргелі мәселелерді талқылайтынар арнайы ғылым мектеп болғандығында ақынның мына толғаулары арқылы дәйектеуге болады:

3283. Қай жерде әзіздердің мәжілісі болса,

3284. Сондай жерде ғылым жайынайтықым келер.

3285. Олардың сұхбаттарын қоштасаммен.

3286. Өзімді соларменен қосқым келер [7, 110б.].

Олалпысұшжасына дейін Арыстанбабтан діни білім алып, оны ұстазы ретінде бағалап, алған ілімдерін тарату үшін шәкірттер тәрбиелеп, бірнеше жылға ғарту ісімен дешұғылданған. Мысалы, «345. Жеті жаста Арыстанбабаміз деп тапты», – деп өзінің мүрид болғандығын баяндаса, келесі кезекте өзінің мектебі туралы: «553. Шайыхпын деуағызайтып жолдақалдым», «832. Шәкірттерім халім көріп қамым жеңдер», – деп келтіреді. Келесі кезекте:

306. Шәкірттерге ғашық дүкенін шексіз құрдым.

307. Теріс жолға әркім кірді, сөкті, ұрыстым, – деп өзінің ұстаздық-тәлімгерлік қызметін нақтылай түседі.

Тек қана діни бағытты тандаған бұлағартушылық жүйе: «надандық-даналық» дихотомиялық көлшемдері арқылы құрылған. Надандық – бұл ілімге мойын бұрмайтын дандардың немесе шаласауаттылардың барлығының жиынтық бағасы және жағымсыз мағынада қолданылатын түсінік болса, даналық – сопылықты өзденгейін деменгерген ұстаздармен оның көрнекті өкілдерінің жалпы атауы. Мысалы, 15 хикметін де надандар туралы арнайы толғайды:

787. Наданмен өткен өмірің тозақ болар,

788. Надан барса дозақ та одан қашар.

789. Наданмен тозаққа қылмас апар,

790. Наданмен қазанайындай солдым міне.

Алдана алар діни білімі жоғары топтардың жалпы атауы болғанмен, екінші бірқырынан ұмтылатын идеал, қол жеткізілмейтін – жеткізілуі тиіс жеке болып та белгіленеді: «797. Ғаріп жаным жүзтасаттық даналардан, 798. Данатаппай жерасты накірдім міне» [7, 47б.]. Бірақ бұл тұста білімділіктің, надандық-тың, даналықтың, тіпті ғалымдықтың бірден-бір өлшемі –

діни санамен діни әрекеттердің деңгейіне келіп тіреледі: «34. Құран оқып бойұсынбас жалған ғалым».

Яссауидің білім беру жүйесінде ұстаз ақұрметтелген, жоғары мәртебеге ие, шәкірті оған тұтастай бағынушылық деңгейде қатынас жасауы тиіс айтулы данатұлға болып қабылдануы қажет болған. Сондықтан дәл өзінің ұстазы Арыстанбабты жырға қосып, мадақтап, кейінгі ұрпақтарға үлгі ретінде көрсеткен:

943. Ғаріптікте Арыстанбабаміз деп тапты.

944. Сырымды ұғып пердемен бүркеп жапты.

948. Ұлы бабам, сиынды маруағына,

949. Бабам рухы саяды осы кезбелікке.

950. Қаншатағзыметкенім дібілмен міне.

Яссауидің өзінің қанша шәкірттері болғандығы туралы, білім беру орнының орналасқан жері туралы мағлұматтараны кемес. Дегенмен, бұл мектептің түркі-қазақ қоғамында кейіннен де бірнеше жылдарға сабақтасқандығын – оның кесенесіндегі білім алатын орындар, кітапхана, асхана, зікірге арналған жерлер т.б. дәлелдей алады.

Осыдан, ойшылдың қоғамдағы діни ыңғайындайған орны туралы көзқарастары туындайды. Яссауи кедейт аптарды қолдап, қоғамдағы діни реттеушілік (регулятивтік) қызметіне басана зараударып, әсіресе, моральді қатынастарды жүйелейтін роліне айрықша көңіл бөлсе, келесі кезекте, олдің негедонистік қызметінің айрықша бірітүрінің сынғандай болады. Батыстық түсініктегігедонизмнің тән ләззатына басымдылық беруді негізге алатын ұстанымынан бұны өзіндік керекшелігі, тіпті қарама-қарсы жағы – рухани ләззатқа бөленуді мақсат етуінде. «Рухани-

психологиялықкөзқарас» деп атауымызға болатын күй, оның пікірінше, діннің қоғамдағы басты қызметтерінің бірі болып есептелген сияқты. Сондықтан, «шарап ішу», «сауық-сайран құру», «махаббатотына күю» сияқты тәндік гедонизмнен көшірілген үлгілері мани-рухани өмірде мүлде басқаша келбетке ие, тіпті қарама-қарсы жағына өтеді.

Бұндағы ішілетін шарап – рухани жағына ақылына нақыраған, рахаттанған, ерекше бір рухты иеленген күйге түсу үшін пайдаланылатын рәміздік түрдегі руханиланған сусын дей аламыз:

298. Тостаған толы шарапты тоя іштім.

1535. Сыршарабын ішкен ғашы көзін білмес.

«Сайран құру» да осы дүниедегі дәстүрлі экзальтациялар емес, құдайды тану мен оған жақындау сатысына көтерілгеніне масаттанатын күйге көрсететін, өзінің «Дұрыс» жолмен бағытталғандығына өзі сенімді болуы үшін ішкі рухтық жандүниенің ләззатына бөленуді білдіретін қуанышты әрекеттер:

1498. Рұқсат сұрап сауық-сайран құрды достар

1502. Хақты тауып сауық-сайран құрды достар

А. Яссауидің саяси-әлеуметтік көзқарастарының бір арнасы –

өзі өмір сүрген дәуірдегі заман келбетін сынауы. Қоғамдамуындағы шындықтың бет-

бейнесін рухани дағдарыстар тұрғысынан бағалайды. Ол Құрандағы «ақыр заман» болар сәттегі кіші белгілерді

ипаттайды, рухани-мәдени дамудың беталысына көңілі толмай, сол дәуірлерде-

ақадам баласының моральдік нормаларының құлдырай бастағандығын былайша толғайды:

1191. Әулиелер айтыпқан әдеке лер болғай.

1192. Қияметтің күні жуық болды достар...

1194. Ел-жұрттан мейір, шапағат кетті, достар

1195. Үлкен-кіші адамдардан әдеп кетті,

1196. Қыз-келіншек нәзік жаннан ұят кетті...

1199. Мұсылман мұсылманға болды қатал.

1200. Нақақ іспен хақ жұмысын бұзды батыл.

1204. Патша менен уәзірлерде әділет жоқ.

1205. Дәруіштердің дүғасында қасірет жоқ.

1207. Ақыр заман ғалымыз алым болды [7, 61б.].

Бұндағы ақынның айтпақойы: ақыр заман болардағы мейір, шапағаттың болмауы, әдеп пен ұяттың барша адамдарда жоғала бастауы, мұсылмандар арасында дабауыр малдықтың азаюы, биліктегі әділеттің жоқтығы, ғалымдардың ізгіліктен айрылуы т.б. рухани құлдыраулар – Қияметтің күні жақындағанның белгісі.

Бүгінгі күніде ақыр заманның жуықтағандығы туралы әлеуметтік мифтер толастамай келеді және ол бұрынна нсабақтасқан осындай ой-

пікірлерден тамыр тарта отырып, адамзат эволюциясының қоғамдық санасының өн бойында үрейлік кейіп тесікт алып қалып отыр. Кейіннен қазақ руханиятында Асанқайғы-

дан бастау алып, Шортанбай, Дулат, Мұрат сияқты «зар заман» ақындары деп аталатын ойшылдар мен жалғасын

тауып, Абай мен Шәкәрім арқылы сабақтасып, Ғұмар Қарашынды ақындарымыздың идеяла-

рында көрініс тауып келе жатқан ақыр заман туралы толғаныстың түпмәні, біздіңше, оның кіші белгілері-

нің туындап, міндетті түрде үлкен белгілердің болмай қоймайтындығы туралы пессимизм емес, мәселе-

осы үлкен белгілермен үрейлендіру арқылы кіші белгілерді адамзаттың өзі жойып отыруы тиіс ескертпе-

лермен үлгі-өнегелік сарындар болып табылады.

Нақтырақ айтқанда, «жуықтап қалған» ақыр заманның үлкен белгілерінен қорыққандамзат «Кіші белгілерді

і жоюға дереу кіріссін!» деген сияқты моральдік императивтерге келіп түіседі. Демек, «үлкен белгілер болама, б

олмай ма, қашан болады» – мәселе мүлде бұнда емес. Себебі, Ислам діні пайда болған-

нан бері әлі де жақындап келе жатқан, мыңдаған жылдарға созылған, осыншама көзнен бойы үнемі таяу қалып отыр

ған уақыттың әлі де қанша мамың жылдықтарға созылатындығы беймәлім. Ендеше, А. Яссауидің қоғамдағы

этикалық құндылықтарды реттеушілік қызметінің тайлы пайдаланып отырған әдеттік рухы мен баршаа

дамзатқа моральдік құндылықтарды сақтау туралы *Үндеу* жариялап тұр десе де болады.

«Диуана», «Дәруіш» сияқты атаулармен белгілі болатын тәнқұмарлықтарымен материалдық қажетті-

ліктерден адал болып кезушілерекі тарапта бағаланады, кей жағдайда, түркі-

қазақ қоғамында жағымсыз мәнге де ие болады. Олар «Мүсәпір», «Бейшара» (байғұс) сияқты әлеуметтік кемсіту

шіліктермен де бағаланады. Бірақ сол заман тұрғысынан олар қоғамда бұқара халықпен ақсүйектер тарапынан ай

тарлық-тай беделге ие болды. Бұны ойшыл өз жырларында келтіретіні: «551. Жерүстің десұлтанмын деп болды мүл

ық» [7, 386.].

Қожалартүркі-

казакқоғамыныңкөшбасшысы, тектілер, ақсүйектер сияқты мәртебелерімен рольдерін көптеген жылдар бойы жалғастырды, нақтырақ айтанда, Кеңес Үкіметі орнағанға дейін сақтап келді. Әмір Темірдің өзі билік пен қарама-қарсылықпен, 14 ғасырда Арыстанбаб пен Яссаудің басына кесенетұрғызуы, кейін-нен олардың халықтың сыйынатын және мәнажәт ететін орнына айналуы, бұл мекеннің күні бүгінге дейін қастерленуі, Түркістан шаһарының «Екінші Мекке» атануы т.б. – осының айғағы. Үндідегі брахмандар, ламаизмдегі Ламалар т.б. сияқты олар әлеуметтік қабаттардың шеңберінде орналаспада, діни зиялы ретінде өздерінің тұғырлы беделдерінен айналыған жоқ және олар таратқан ағым қазақ даласындағы мұсылман дінінің маңызды бір тармағы ретінде сақталып келді. Бүгінгі күніде А. Яссаудің жеке басын құрметтету, оны наруағын атабын халықарасында айтарлықтай қолдау тауып келеді. Бұны кезінде өзі де өсиетті пикеткен сыңайлы: «824. Аруағымнан медетті леп қорғанакөр» [7, 486.].

Осыдан, Яссауи негізін салған сопылықтың «қазіргі біздің зайырлы қоғамымыздағыықпалықандай, ол қанша алықты деңгейде өркендеуі тиіс, әлде ескіліктің сарқыншағы ретінде бүгінгі заманға қолдануға келіңкіремейме» деген сияқты өзекті әлеуметтік түйткілдер туындайды. Бұл мәселені шешу мақсатында біз прагматисттермен неопозитивистердің әдіснамасын көшірмелеп, Яссаудің сопылық ілімін тұтастай алып, оны әлеуметтанулық-саясаттанулық тұрғысынан реконструкциялауды және верификациялауды ұсынамыз.

Олмынадай арналарда шешім табуы тиіс: *инструменталистік* – сопылықтың қандай рухани және материалдық практикалық мақсаттарды шеше алатындығын қолға алу, *эксперименталистік* –

сопылық ілімнің тәжірибелік тексерілуі және сыналуға ашық мүмкіндік алуына жол беру, *генетикалық тұрғы* – қазіргі жағдайдағы сопылық дінін санамен жеке тұлғасын ілімдерінің шығу тегін зерттеу, *деонтологиялық* – лау-рес мидің иелері мен теориялық сенімі есінің әлеуметтік-этикалық жауапкершілігінің өлшемдерін жасайтын гуманистік тұрғыны қадағалау т.б.

Бүгінгі қоғамдық бұқаралық санада (қаншалықты айналып өтуге тырысақта) біз қарастырып отырған мәселе бойынша мынадай қарапайым сауал туындауы ықтимал: «Яссауидің дүниетанымын жан-жақты зерттеп, оның бүгінгі күні маңызы туралы философиялық, әлеуметтанулық, саяси, педагогикалық, психологиялық т.б. тұжырымдар айтылып жатыр, ендеше, біз сол сопылық көмір салтыниде алғайналдырып, қазір десол бойынша өмір сүруіміз керек пе?». Себебі, сопылық ілімдегі: «374. Мәжнүңдей туған-туыстан қашыптыңдым», «563. Масаң болып ел-жұрттан танып қаштым», «3109. Туған-туыс, мал-мүлкіне көңіл бөлмес», –

деп толғанылған сарын дәрмен бабымыздың өзінің Жерастына түсуі сияқты ұстанымдардың бүгінгі өміршіңдіғына сәйкестігі қаншалықты деңгейде деген сауалды ескеру сіз қалдыруға болмайды. Осы тұста, бұл мәселені Ж. Баласағұнның «Құтты білік» дастанында қозғап кеткендігін көп жағдайда ескере бермейміз.

Баласағұнның осы туындысының мазмұнында плюралистік көмір салтын таңдап алуға, яғни, талғауға (альтернативаға) шығаратын екі түрлі пікірлер түйіседі. Мәселен, қалыпты көмір салты бағытына сәйкес көз қарас ұстанатын Өгдүлмиш пен аскетизм принциптерінің практикаға, оқшауланған Одғурмыштың салыстырылған позициясының сұхбаттарынан байқалғандай, тақуалық жолына түскен Одғурмыш: «Дүниесүйікті болғаны үшін бүкіл айыбы. Саған игілік болып көрінеді, ей, елден асқан қымбаттым», –

деп Өгдүлмишке жауап қатады және келесі біртұжырымы: «Бұл дүниенің бақыты ізгі емес, Алладан алыста тады, дінді жүт атады» деген идеяны қозғайды. Бұған Өгдүлмиштің жауабы: «Дүние халқымен мемлекетің кентің астап, (Одүниенің) ауыр жүгің арқалап тауға барып тұрса, Барлық дүние бұзылып, босқалар еді. Адам баласының баршасы тұрықшашпас еді» [9, 108-110 бб.].

Одғурмыш дүниесүйгіштік махаббаттың өтпелілігімен жалғандығын, өткіншілік кесенген мағынасыздықты, жалған тіршіліктегі адасуды рухани өрлеудің соңғы ақиқаты құдайды сүйюге қарама-қарсы қойып жағымсыздандырса, Өгдүлмиш бұл ұстанымды дабағалай отырып, дүниесүйгіштік махаббаттағы түпқазық – ұрпақтар сабақтастығымен мирас қорлығының логикасы арқылы онымен бәсекелесе алатындығы туралы пікірін дәйектейді

Ендеше, біз ұсынып отырған эксперименталистік бағдарда осыған келіп саяды және Өгдүлмиш ұстанымының заманға лайықтырақ кендігі туралы тұжырымтуғы заалады. Осы тұста, С. Нұрмұратовтың: «Қазіргі заманғы құндылықты електен өткізу адамзаттың тағдыры үшін іргелі маңыздылығы бар кендігі пайымдалды. Олар бірадам субъектіліктің ғана емес, бүкіл жаһандық көркіні еттің болашағын айқындайды. Міне қазіргі заманның тарихалдындағы жауапкершілігі де осында кендігі түйінделді», – деген пікірлерін [10, 107б.] негізге алсақ, бұл тұжырымдарымыздың қаншалықты маңызды екендігіне көз жеткіз

еаламыз.

Соныменқатар, З.К. Шаукунованың: «Мәні – біз жоғарылап, амаль демографиялық циклге иеміз, яғни, жастар қоғамның жігерлі, өзгеруші бөлігі ретінде қоғамдық энтузиазмды, амбицияны нығайтатын болады. Бұл – әлеуметтік оптимизмді нығайтуға арналған маңызды резервуар», – деген шабытты өмір болуы тиіс пікірлеріде [11, 107б.] бүгінгі күннің шынайы талабын аңтуында потырғандықтан, жоғарыдағы қорытындымыздың тиімділігі нодан әрідей кетей алады.

Бірақ бұдан, Яссауи көз қарастарын түгелдей фальсификациялау қажет деген түсініктумайды, верификациялап, заманғалайықталған ойлары мен идеяларының қайта жаңғырту да көзделді. Мысалы, білікті ғалымдардың бойында иманы болуы қажеттігі туралы мына пікірін мысалға алуымызға болады:

- 1387. Ессіз ғалым бойұсынбай жолдақалар,
- 1388. Оқып ұқпай дүние малын қолға алар.
- 1398. Мен мендіктен есілөмірін заяқылар.
- 1391. Сыртын жөндеп, ішің түзеп ғалым болсаң
- 1395. Ғалым сол дүр: намаз оқып бойұсынса,
- 1396. Хақтан қорқып ақыреттің қамын жесе.
- 1399. Ондай ғалымның екі көзі төрт болар.

Осы тұста, А. Яссауи неліктен қоғамның басқатоптары немесе, ғалымдарды мандылық жолына шақырып тұрғандығын түсіндіріп оту қажеттігі туындайды. Ғалым тек біліктілікі есі және оны ел-жұрт қатаратушы ғана емес, белгілі бір деңгейде қоғамдық прогрестің қозғаушы күші және кей жағдайда адамзатты көркеніеттің қай бағытқа қарай қозғалатындығының дәсебепшісі болып татабылады. Бойында иманы бар ғалым қоғамдық дамуды дұрыс жолға бағыттайтындығы сөзсіз. Осындай қоғам беталысы мен ғалым идеясының детерминациясын терен ұғынған ойшыл, алдымен, ғалымдардың ішкі дүниесі нөздері тазартуын қалайды.

Ғалымның қоғамдық прогрестегі қозғаушы күші А. Яссауи дәуіріндей шықты болмаса да, соңғы жылдары анық байқала бастады. Сондықтан, XX ғасырдағы ғылым этикасы мен ғалымның жауапкершілігі (деонтология) ғылым социологиясындағы маңызды мәселелердің біріне айналып келеді, бірақ діни мандылық бойынша емес, азаматтық пен құқықтық, өркениеттік пен гуманизм қағидаларын негізге алу керектігі арқылы ұсынылуда.

Ф. Ницшенің «Асқақ адамы» идеясының Гитлердің басқыншылығына себепші болғандығы, марксизм тұжырымдамасына адамзат қоғамының қандай бағытқа қарай бұрып жібергендігі, тіпті дүниені екі лагерге бөліп тастап, оның сарқыншақтары әлі де орыналып келе жатқандығы (мысалы, екі Корея), атом қаруының бейбіт емес мақсатта пайдаланылған зардаптарының бүгінгі күні дәсақталып, адамзатты әлі де үрейде ұстап келе жатқандығы, геноинженерия мамандарының биоэволюцияны өзгерте алатын мол мүмкіндіктеріт. б. барлығы түптеп келгенде, ғалымның жауапкершілігі мен этикасы мәселесі не тікелей байланысты, мұсылманша айтқанда, имандылығына қатысты дәседе болады. Бұл тұста, А. Яссауи толғауындағы осы мәселенің бүгінгі күні қаншалықты маңызды және үлгі аларлықтай қажетті екендігі түсіне аламыз.

Сондай-ақ, Яссауидің жалғандын шілдікті, яғни, екі жүзділікті сынауы да қазіргі заманға қолдануға болатын параметрлер екендігі күмәнсіз. Діннің шарттарын толықтай орындап, бірақ жүректәзалығына мән бермей, «Құдайға құлшылық кетсем болды, маған бәрі дер ұқсат, себебі құдай кешіреді» деген тәрізді піғылда жүргендер бүгінгі біздің қоғамымызда жоқ емес.

А. Яссауи толғауларындағы: «3155. Дәруішпен деп парызын істер халықалдында. 3156. Айла менен зыр жүгір еронда-мұнда»; «3299. Тілі менен Үмбетпен деп жалған сөйлер. 3300. Кісі малын алмақ үшін арбап сөйлер» деген сияқты жолдар сыртқы кейпі ғана діншіл, ал ішкі дүниесі мүлде олай емес болып келетін бүгінгі жалғандын шілдерге арналғандай. Сонымен қатар, ойшыл бір сөзінде, олардың ойларына құлақ аспау қажеттігін, тыңдамау керектігінде былайша ескертіп өтеді: «131. Жалғанғашық сопы көрдім, оны сөктім. 134. Жалтақтардан сөз сұрама жолдақалған». Яғни, бүгінгі таңдағы динэкстремизм мен терроризмнің белеңалып отырған шағында, «Біз кімнен діннасихаттың дап жүргендігімізге» үнемі бәсазарау даруымыздың қаншалықты маңызды екендігі туралы мәселеті туындайды. Ендеше, қазіргі таңда «жалған» мен «шынайы», «дұрыс сенімді» мен «теріспіғылды» діни елерін дихотомиялау кезек күттір-мейтін маңызды әлеуметтік қана емес, саяси мәселелердің бірі дәсеке болады.

Қорыта айтқанда, А. Яссауидің сопылық ілімі өз кезегінде түркідаласында тәңіршілдік сенімдегі аруақ қатабыну, шамандықтағы зікір салу медитациясы және басқалай халықтық салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды жоққа шығармай, ислам дінінеларасын атаратуда аайтарлықтай өзіндік бір үлгіні бейбітшілдікпен ұсынған идея болды.

Сайыпкелгенде, А. Яссауи тек діннасихатшысы деп қарауға болмайды, сонымен бірге, оладам, халық бойында ағы жақсы қасиеттерді, бостандықты, әділдікті, мейірімдікті, адамгершілікті, сабырлықты, жомарттықты, достықты, бірлікті, махаббатты және басқа да қоғамдық құбылыстарды көккөкөтерема дақтаушы, басқасөзбен айтқанда жана әлеуметтік-саяси көзқарасты қалыптастырушы [12].

Сондықтан, бүгінгі таңда да оның рухани, әлеуметтік-саяси мұралары мен сусында және рухына тағзым ету жалғасын тауып келе жатқан үрдіс. Сонымен қатар, жалпы сопылық ілімнің эзотериялық жақтары мен медициналық-терапиялық қырларына әлемдік деңгейде қайта жаңғырту қолға алынып отырған шақта, бүлілімнен аларта ғлым да мол болмақ. Ендеше, оның ұстанғандінін тәзімділік бағдары мен мемлекетті қасаятқа қарсы келмейтін нымыраласқыш бағыты, ұлттық құндылықтарды дабағалай білетін көзқарасының кей біртұстары, әлеуметтік-саяси әділеттілікті толғау және оған белсенді араласуы, қоғамдағы билік пен байлық, білім пен иманиелерінің адамгершілік, гуманистік қасиеттерді еленуі оларға парыз екендігі, молдалардың жалғандүмшеліктен арнылуға жеттігі, адамзаттың рухани дағдарыстар мен белсенді күрес жүргізуді жолға қоюы тиістігіт. б. ахуалдары бүгінгі күнде ійнмаңызын жойған жоқ.

1. Иссауидің ата-тегі жайында // Заман-Қазақстан. - №8. 1992. - 6б.

2. Кенжетай Д. Қазақстандық философия: өткені, бүгіні, ертеңі // Айқын. - №177. 2013. - 9б.

3. Асанбаева А. Е. Араб-мұсылманская культура в истории Казахстана // эл-Фараби. - №4. 2009. - 35-42бб.

4. Кәпрүлүм. Ф. Қожа Ахмет Яссауи таңымның тағзымы. - Шымкент, 1999. - 254б.

5. Аль-Фараби. Философия етірактаты. - М.: Наука, 1970. - 430с.

6. Манаев Н. Иман-Ислам. - Уфа: Восточная печать, 1915. - 34б.

7. Иссауи Қожа Ахмет. Диуани Хикмет. - Алматы: Мұраттас, 1993. - 262б.

8. Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. - Минск: Книжный Дом, 2003-1280с. - (Мир энциклопедий).

9. Ежелгі дәуір әдебиеті. Құраст. А. Қыраубаева, - Алматы: Ана тілі, 1991. - 280б.

10. Ұлттық идея – отандастардың тәуелсіз Қазақстанның игілігі жолында бірігу факторы: халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. - Алматы: Атажұрт, 2011. - 272б. - 167-174бб.

11. Шаукенова З. К. Қазақстан Республикасындағы идеологиялық конструкциялау: монография. - Алматы: ҚРБҒМҒКФСДІ, 2013. - 218б.

12. Әбсаттаров Р. Б. Қазақстан саяси ілім тарихының кейбір мәселелері // ҚазҰПУ Хабаршысы. Әлеуметтік және саяси ғылымдар сериясы. - Алматы, 2007. - №3. - 105б.

Резюме

В статье рассматриваются социально-политические взгляды Ахмета Яссауи, которые еще в научной литературе не изучены. Вместе с тем уделяется внимание и дискуссионным вопросам.

Summary

In article Ahmet Yassauï's socio-political views which else in scientific literature aren't studied are considered. At the same time the attention and debatable questions is paid.

ЭКСТРЕМИЗМ И ТЕРРОРИЗМ ГЛАЗАМИ МОЛОДЕЖИ

А.И. Артемьев – д. филос. н., профессор, кафедры политологии и социально-философских дисциплин Института магистратуры и PhD докторантуры КазНПУ имени Абая

Частов упоминаю 1 сентября 2005 года. В этот день мы, делегаты первой Ассамблеи Глобального Совета Мира «Время вызовов и перемен в глобальном управлении и гражданском обществе: от Советов Мира – к миру в нациях», прибывшие в Нью-Йорк, пришли на площадь бывшего торгового центра, чтобы почтить память жертв беспрецедентного по своим масштабам безумия террористического акта. В акции участвовало свыше 300 человек из более чем 100 стран мира. Это было поздним вечером, все мы держали зажженные свечи. Тихо играла траурная музыка.

Равнодушным к этой акции не мог стать никто. Мало сказать, что все были внутренне подавлены, хотя наши близких непосредственно это не касалось. Но вот тот момент мы ощутили общее горе, общую ненависть к тем, кто этот чудовищный террористический акт совершил.

Такая же боль ощущаю, когда читаю или вижу по телевидению сюжеты о террористических актах в одном, а в другом регионе нашей Планеты.

Терроризм под религиозным флагом – это крайняя форма религиозного экстремизма, которая, конечно же, религии не имеет никакого отношения, так как любая религия, если это религия, проповедует любовь к ближнему, терпимость, уважение достоинства человека.

Религиозный экстремизм (лат. *extremus* – крайний, чрезвычайный) – «тип религиозной идеологии и деятельности, которая от мечается крайним радикализмом, ориентированным на бескомпромиссную конфронтацию с сложившимися традициями, резкий рост напряженности внутри религиозной группы в социальном окружении. Экстремизм религиозный представлен течениями, возникшими: 1) внутри определенной конфессии в результате радикализации существующих догматов, ценностей и норм...; 2) вне сложившихся конфессий в результате синкретизации разных вероучений или создания новой доктрины. Целью экстремизма религиозного является коренное реформирование существующей религиозной системы в целом или какого-либо ее значимого компонента...» [1].

Противостоят религиозному экстремизму особенно терроризму – задача всего общества и каждого из нас, потому что любой сегодня может стать жертвой.

Развене об этом свидетельствует официально озвученная во многих СМИ информация об исследовании «Индекс религиозной напряженности в Казахстане», проведенного Институтом политических решений, в котором ситуация была охарактеризована как **предкризисная**?

Развеможно не содрогнуться, узнав том, что 150 казахстанцев целыми семьями и даже с детьми отравились через Турцию в Сирию, чтобы воевать на стороне мятежников?

Все это подвигло к тому, чтобы не только серьезно задуматься над проблемой, но, главное, выяснить, а как это муотносится сама молодежь.

Поэтому всех магистрантов I курса русского отделения, с которыми я работал в первом семестре, я попросил от ветить письменно на два вопроса:

первый: в чем Вы видите причины того, что молодежь попадает под влияние экстремистов и даже террористов?

-второй: что Вы считаете нужным сделать, чтобы противостоять этому негативному явлению?

Изначально мы договорились о том, что каждый может выбрать сам форму изложения своих мыслей, ибо это – не анкетирование в классическом стиле, а свободное размышление вокруг проблемы.

Активно откликнулись на мою просьбу 101 магистрант, то есть практически все (надо иметь в виду, что у нас об у чаются много иностранцев, которые, естественно, в вопросе не участвовали). А так как многие из участвующих сов мещают учебно-преподавательской работой в колледжах и бакалавриате, то они, уже по собственной инициативе , задали такие же вопросы своим подопечными и предоставили обобщенный материал.

Некоторые обсудили эти вопросы с родственниками, а также коллегами по работе.

Таким образом, были получены ответы от 198 человек.

И вот какая витогенарисовалась картина.

Ответы на первый вопрос можно разделить на следующие блоки:

социальные вопросы (их выделили 135 человек): к ним респонденты отнесли безработицу, низкий уровень жизни и бедность, неустроенность быта и отсутствие жилья, миграцию из славгородской области в более благоприятные условия, а также проблемы в обустройстве оралманов (это отметили практически все участники опроса); 28 человек считают причиной всего социального несправедливости, коррупцию, повсеместный бюрократизм;

проблемы семьи: на это обратили внимание 67 респондентов. Какие они видят здесь проблемы? Это заметное снижение авторитета семьи в целом, неблагоприятная обстановка и психологическая атмосфера во многих семьях, особенно неполных; родители не занимаются воспитанием своих детей, а то и вводят антиобщественный образ жизни, от которого молодой человек старается оградить себя, не задумываясь о том, в какую среду он попадает;

-проблемы образования: 42 человека отметили низкий уровень современного образования и культуры в целом, а 45 –

религиозное невежество и безграмотность большей части молодежи. По их мнению, введение в школах основ религии и ведения не даваемого результатов в последующим причинам:

а) отсутствие специалистов по данному предмету;

б) крайне низкий уровень религиозных знаний у большинства учителей, а как говорил классик, отправь воего сына на воспитание крабу, получишь двух рабов. При этом никто не может сказать, каковы бы были убеждения того или иного учителя;

в) отсутствие доброкачественных учебников по основам религии и ведения для школьных колледжей.

Исходя из этих положений, многие считают:

1. В экстремистские организации молодежи и детей – 34 респондента.

2. Вербовка молодежи ведется очень активно, при этом миссионеры оказываются гораздо более подготовленнее, чем, например, муллы в мечетях – 12 человек.

3. Отрицательно влияние оказывает интернет, где размещаются зачастую ваххабитские пропагандистские материалы даже откровенные экстремистские и террористические призывы – 35 респондентов.

4. Молодежь не видит цели и перспективы в жизни, нет национальной идеологии, в которую бы поверила молодежь – 18 человек.

5. Желание достичь благополучия в жизни любыми средствами, по принципу: все го и сейчас – 34 человека.

6. У современной молодежи доминируют материальные ценности над духовными – 27 человек.

7. Молодежь не верит власти и официальной пропаганде – 12 человек.

8. Явная недостаточность мер по обеспечению безопасности – 22 человека.

Этотевыводы, которые сделали много респонденты.

Но, разумеется, для нас интересны и те соображения, которые высказали единицы.

Так, отдельные респонденты считают, что экстремистам и террористам молодежь идет:

а) в поиске путей самореализации;

б) в связи с психологической уязвимостью;

в) в результате корысти и тщеславия; абмициозности и авантюризма, которые свойственны молодым;

г) из-за солидарности с сомнительными друзьями;

д) привлекает романтика исламского джихада;

е) некоторая часть молодежи считает, что это «круто», что в хиджабе и лилсгустой бороде себя сразу заметят.

Д.

Надо отметить, что значительная часть респондентов винит за происходящие негативные процессы ввозлагает на ДУМ Ки Русскую православную церковь, считая, что она фактически сама устранилась от работы с молодежью, в отличие от протестантских, не протестантских и новых религиозных формирований, а также различных аезжих миссионеров, которые эту работу ведут напористо и активно, при этом индивидуально.

Конечно, любые такие вопросы весьма уязвимы, ибо они не могут отражать общего положения дел. Но нельзя не согласиться, что **есть, над чем подумать нам всем.**

От того, что сделать, подумали участники опроса. И вот что они предлагают (выделим только те предложения, которые, на наш взгляд, могут представлять интерес).

Эти предложения можно так же компоновать по блокам.

1. Обращение к государству:

а) быстрее решать социальные вопросы молодежи: рабочие места, обеспеченность молодых семей жильем, деловая организация досуга (ночные клубы, клубы по интересам, развитие спорта и туризма, секций технического и эстетического творчества и т.д.);

б) разработать специальные **краткосрочные программы** по эстетическому и нравственному воспитанию молодежи;

в) усилить роль государства в всей общественной борьбе с экстремизмом и терроризмом;

г) решительно пресекать распространение в Интернете и СМИ националистических и экстремистских идей;

д) усилить паспортно-визовый режим;

е) создать специальный государственный молодежный канал на телевидении;

ё) развернуть широкую антитеррористическую и антиэкстремистскую работу не только в школах, колледжах и вузах, но и на производствах, в государственных учреждениях и по месту жительства населения;

ж) построить спецтюрьмы для тех, кто осужден за националистические, экстремистские и террористические преступления, с тем, чтобы отградить основную массу людей, отбывающих наказание, от влияния этих преступников.

2. Обращение к органам образования и воспитания:

а) ввести во всех формах образования обязательный полноценный курс религиоведения;

б) обратиться к особому вниманию на подготовку и переподготовку учителей школ, которые преподают основы религиоведения, провести их полноценную аттестацию и переаттестацию;

в) усилить внеклассную работу с учащимися по профилактике экстремизма и терроризма;

г) в ВУЗах и колледжах чаще проводить «круглые столы», конференции, опросы студентов и учащихся, выявляя их отношение к экстремизму и терроризму;

д) в научных учреждениях и ВУЗах усилить исследовательскую работу по этим вопросам, доводя до широкой общественности результаты таких исследований;

е) шире привлекать к профилактической работе с молодежью представителей правоохранительных органов, специалистов в области юриспруденции;

ё) усилить связь учебных заведений с родителями обучающихся, проводить специальные лекции для родителей по предотвращению ухода молодежи в экстремистские и террористические организации;

ж) активнее выявлять семьи, в которых у детей и молодежи формируются экстремистские взгляды, брать эти семьи на особый контроль и вести с ними должную профилактическую работу.

3. Обращение к лидерам религиозных организаций:

а) активизировать работу с молодежью, разъяснять всю пагубность и опасность экстремизма любых направлений;

б) ДУМК необходимо усилить контроль за духовной жизнью в мечетях и проповеднической деятельностью мулл;

в) необходимо разработать конкретные меры по ограничению обучения будущих священнослужителей в Саудовской Аравии, Афганистане, Пакистане, а также по расширению соответствующих учебных заведений и созданию новых у нас, в Казахстане.

4. Икакобщая проблема – это усиление работы по межконфессиональному согласию, веротерпимости и толерантности, воспитанию уважения к культурному наследию всех народов, проживающих в Казахстане, их национальным ценностям.

Об этом написал большинство участников вопроса.

По итогам вопроса кафедра политологии и социально-философских дисциплин провела два «круглых стола» (информация об этом была опубликована в СМИ), дискуссии на семинарах магистрантов-религиоведов I и II курсов, совместный казахстанско-французский теоретический семинар для преподавателей гуманитарных дисциплин (на нем, кроме меня, выступила профессор из Сорбонны Кэти Роузлет).

Но это следует рассматривать только как начало большой работы.

Она требует повседневности, комплексности и системности.

Следует помнить, что сегодня Казахстан оказался зажатым дугой нестабильности, которая окружает его практически повсеместно по периметру границ [2]. Поэтому всегда надо помнить призыв Юлиуса Фучика:

«Люди, будьте бдительны!»

1 *Религиоведение/Энциклопедический словарь. – М.: Академический Проект, 2006. – С. 1220.*

2 *Экстремизм в Центральной Азии. – Алматы: Институт России в Китае, 2000.*

Түйін

Бұл мақалада жастардың экстремизм және терроризм мәселесіне қатынасы қарастырылды, Абай атындағы ҚазҰПУ Магистратура және PhD докторантура институтының I курс орыс бөлімі магистранттарын мен жүргізілген сауалнама нәтижесі аталды.

Summary

In this article to undertake the analysis of the youth relation on a problem of extremism and terrorism, the results of poll of undergraduates of I course of the Russian office of Institute of magistracy and PhD of doctoral studies of KAZNPU of a name of Abaya are summed up.

ҚАЗАҚСТАН ДЫҢ ЖАНҒЫРТУ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ДЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚТАР: ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ЖАЛПЫ ҰЛТТЫҚ МӘСЕЛЕ

Н.Б. Сейсен – с.ғ.к., доцент, Саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасы

Мемлекет пен қоғамның бәсекелестігі жағдайында саяси жаңғыртуға құндылықты көлшемдердің қалыптасуы айрықша мәселе болып табылады. Жаһандану, қоғамдардың, мәдениеттердің, халықтардың бірігуі мен жақын асуы, сондай-

ақ саяси жаңғыртуды, экономикалық прогресті жылдам дағуға мүмкіндік жасайтын, құндылықтарды, мәдени-идеологиялық императивтерді жеделенгізудің қажеттілігінесе бепші болады. Олай болмаған жағдайда, қоғамда экономикалық дамудың, саяси жаңғырту мен дәстүрлі бастамалардың талаптарының арасында қажетті құндылықтық, идеологиялық тепе-теңдіктің болмауы экономикалық прогрестінде, саяси реформалаудың дәлелсіз болуына әкеліп соқтырады.

Біздің еліміздегі дәлелсіздікке ие болуы ең пелік езеңнің қиындықтары мен қатар жүрді. Жұмыссыздық, инфляция, халықтың маргиналдандығы, әлеуметтік-мәдени құндылықтардың жоғалуы – транзиттік кезеңнің осы факторларының бәрі республикамызда да байқалды.

Қазіргі уақытта Қазақстанда өмір сүру үшін барынша қолайлы экономикалық жағдайлар жасалған, қазіргі заманғы қоғамның жаңа демократиялық құндылықтарының қалыптасуы мен дамуы жүріп жатыр. Елдегі маңызды нәтижелердің бірі ұлт аралық келісімінің, діни төзімділіктің, саяси тұрақтылық пен татулықтың сақталуы болып табылады.

Жүргізіліп жатқан саяси реформалар тұтас алғанда саяси жүйені жетілдіруге, сондай-ақ, мемлекеттің әрекеттілігін нығайта отырып, экономикалық құрылымдарды либералдандыру мен ұтымды ету ді қамтамасыз ете отырып, негізгі еркіндіктерді сақтау барысында әлеуметтік және саяси тәртіпті қорғай отырып, сыбайлас жемқорлыққа тежеу сала отырып, горизонтальды (тік сызық бойымен) есеп берушілік пен заң билігін нығайта отырып, мемлекеттік басқаруды жетілдіруге бағытталған. Жалпы алғанда, реформалар саяси партияларды және олардың қоғамдық топтармен байланыстарын күшейту, партиялық жүйені бөлшектенуін қысқарту, заңшығарушы органдардың және жергілікті биліктің дербестігін нығайту жолымен және сонымен бірге бірізді де оларға қоғамдық бақылау жасау арқылы, азаматтық қоғамдық үйеші-туарқылы демократияның өкілдік функциясын тиімді жүзеге асырудың таландыраалады.

Реформаларды жүргізуде халықтың мүдделері биліктің, үкіметтің қызметінің негізіне айналуы тиіс, бұл мерзім сайын және ашық түрде өтетін сайлаулардан көрініс беруі тиіс. Зерттеуші Р.Б. Әбсаттаровтың айтуы бойынша, «... егер біз азаматтық қоғамға қарай жылжығымыз келсе, онда барлық деңгейлердегі әкімдердің халық сайлауы тиіс. Осындай жағдайда электоратпен әкімдердің арасындағы байланыс күшейетүседі, соған сәйкес сайланған әкім сайлау алды бағдарламасын орындай отырып, үлкен жауапкершілік жүгінарқалайды. Қазақстандағы демократиялық процестердің маңызды белгісі биліктің бүкіл халық сайлайтын тармақтарының болуы болыптабылады» [1]

Мемлекеттік басқарудың демократияландырылуы Қазақстан қоғамын ұлттық топтастыруды қамтамасыз етудің формасы ретінде зерттеледі. Мемлекеттік басқарудың бүкіл жүйесінде демократияландыру, оны орталықсыздандыруды және жергілікті өзін-өзі дамытуды қосалғанда, демократиялық мемлекеттің ұлттық саясаты үшін үлкен маңызға ие. Ол өзінің мемлекетімен саяси жүйесі бар азаматтардың отандастығы мен ұқсастығының (идентичность) жоғары деңгейіне негізіндегі ұлт аралық қауымдастық ретіндегі ұлттық алдыптастыруға бағытталған.

Бәсекелестіктің қатаң талаптары, елдер мен экономикалар, қоғамдар арасындағы жаһанданулар қажетті құндылықтық, идеологиялық дамуды, қоғамның белсенді әрекетке әзірлігін, қазіргі жағдайдағы жауапкершілік пен қызметті талап ететіндігі ақиқат. Экономикалық дамудың міндеттері, жаңа кәсіпорындар құру, халықтың әл-ауқатын арттыру азаматтардың алдына жаңа құндылықтық талаптарды қояды. Азаматтардың мұндай жаңа құндылықтық императивтері мыналар болуы тиіс: парасатты индивидуализм, экономикалық белсенділік, қабылданатын саяси, экономикалық шешімдер үшін жауапкершілік, кәсіпкерлік, жеке меншікті құрметтеу, адал еңбектің нәтижелері.

Экономикалық дамудың, бәсекелестік пен кәсіпкерліктің жаһандық талаптары тіпті қазіргі заманғы ашық қоғамдарға еркін кәсіпкерліктің жаңа құндылықтары мен дәстүрлерін, экономикалық жауапкершілік, дербестік пен халықтың жоғары азаматтылығын негізіндегі және дамытуды міндеттейтіндігін растауға болады.

Тек мемлекеттердің, олардың экономикаларының бәсекелестігі идеясына ғана емес, сондай-ақ саяси, әкімшілік реформаларға, биліктің, мемлекеттік органдардың, саяси институттардың жұмысының тиімділігінен негізделген саяси жаңғыртудың қазіргі кездегі тұжырымдамасын қалыптастыру мен ұсыну шеңберіндегі мемлекет басшысының алатын нормын ролі найтпай кетуге болмайды. Осыған байланысты, отандық зерттеуші А.Х. Бижанов былай деп әділ атап көрсеткен болатын: «... қазақстандық тәжірибе демократиялық ұлттық елісінді қамтамасыз етуісінде Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті, көшбасшысы Н.Ә. Назарбаевтың ұлғалық сапалары рекшероль атқарғандығы туралы тұжырым жасауға мүмкіндік береді» [2].

Жаңғырту процесіндегі айрықшароль республика Президенті Н.Ә. Назарбаев қатіесілі. Мәселен, белгілі саясаттанушы Е. Ертісбаев былай деп атап көрсетті: «Назарбаев мемлекет қайраткері және ғалым ретінде қоғамды тең рен трансформациялау кезеңінде елдің әлеуметтік-экономикалық дамуын ұзақ мерзімді стратегиялық басқарудың теориясы мен тәжірибесін дамытуда орасан зор үлес қосты» [3]

Қазіргі кездегі жаңғырту процесі 2006 жылғы Президенттің Қазақстан халқына Жолдауында теориялық және тәжірибелік тұрғыдан көрсетілген бәсекеге қабілеттілік тұжырымдамасынан негізделеді. Қазіргі уақыт та жұртшылыққа және мемлекетке 2008, 2009 жылғы Жолдауларда ұсынылған. Бірақ, біздің көзжеткізгенімізде, бұлар 2005 және 2006 жылғы Жолдаулардың тұжырымдамалық теориялық жалғасы болыптабылады, өйткені бұлар сыртқы және ішкі саясатты, қазіргі уақытқа дейінгі саяси реформаларды жүзеге асырудың бағыттарына ықпалын тұлжырымдамалық міндеттерден тұрды.

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстанның бәсекеге барынша қабілетті әлемнің 50 елінің қатарына кіру стратегиясы» атты Жолдауы мемлекет үшін, мемлекеттік органдар, жұртшылық үшін әлеуметтік-

экономикалық жаңғыртумен саяси демократияландырудың жаңа кезеңін жүзеге асырудың міндеті мен стратегиясынидеологиялық тұрғыдан қалыптастырып берді. Саяси, экономикалық жаңғыртулар Қазақстанның ішкі, сондай-ақ сыртқы саясатымен мүдделерінің маңызды міндеттеріне негізделетіндігі дәлелденді. Саяси және экономикалық реформаларды тез арада жүргізумен жүзеге асыруды талап ететін, маңызды сыртқы және ішкі факторлардың қатарында мыналарды бөліп көрсетуге болады.

Біріншіден, мемлекеттің орнықтылығы мен тұрақтылығы елдің экономикалық табыстары мен жетістіктеріне, оның бизнес қауымдастығына байланысты. Алайда, ел экономикасының шикізаттық бағыттылығы ішкі саяси, әлеуметтік тұрақсыздыққа үпін арттырады, сондай-ақ бәрінен бұрын сыртқы нарықтардың конъюнктура сына тәуелділікке үпін арттырады. Осыған байланысты, бәсекеге қабілеттілікті жұрымдамасы шикізат өнеркәсібінен әрі экстенсивті дамыту саясатын тоқтатудың қажеттілігін көрсетіп берді. Ел Президенті Н.Ә. Назарбаев «гүлденуші және қарқынды дамушы қоғамның іргетасы тек қазіргі заманғы, бәсекеге қабілетті және ашық, тек шикізаттық ауқымда ғана шектеліп қалмаған нарықтық экономика болады» деп атап көрсетті [4].

Екіншіден, нарықтық экономикасы бар демократиялық мемлекет құру мемлекеттік басқару жүйесін жақсартудың, саяси жүйені реформалаудың, мемлекеттік органдардың жұмысының сапасы мен тиімділігін көтерудің міндеттері мен мүмкіндіктеріне үнемі назар аударуды талап етеді. Жолдау еш бірінде ел Президенті Н.Ә. Назарбаев мынаны атап көрсетті: «біз саяси іркіттен қорқарсы әсердің теңдестірілген жүйесіне негізделген құқықтық мемлекеттің жүйелі түрде құрамыз және нығайтамыз» [4].

Үшіншіден, демократияландыру саясатын жүргізудің, ашықтықтың, құқықтық мемлекет принциптеріне нгізделген маңызды императиві барлық азаматтардың дүниәсіне әрекет еткізгендігіне деген кепілдігін тұрақты түрде көтерудің қажеттілігі болып табылады. Қазақстан Президенті «Қазақстандағы барлық діндердің толық тең құқықтылығы мен конфессия аралық келісімге» кепілдік береді және қамтамасыз етеді [4].

Төртіншіден, мемлекетті, оның саяси жүйесін жаңғырту мен реформалауды жүргізудің басты элементтерінің бірі халықтың құндылықтары және дәстүрлі байлығын сақтау міндеті болып табылады.

Азаматтар арасындағы толеранттылық, татулық, келісім кейінгі ұрпаққа берілуі тиіс және нығайтылуы тиіс. Қазақстанның басты құндылықтары мен мәдени байлығы ретінде атап көрсетілді: «біз ұлтаралық және мәдениет аралық келісімді, Қазақстанның біртұтас халқының прогресін қамтамасыз ете отырып, қазақ халқының көп ғасырлық дәстүрлерін, тілі мен мәдениетін сақтап, дамытамыз». Аталмыш жағдайда экономикалық және саяси жаңғыртудың жоғары да аталған құндылықтардың маңыздылығының төмендеуіне қауіп төндірмеуі тиіс екендігі, керісінше, оларды дамыту және нығайту тиіс екендігі атап көрсетілді.

Бесіншіден, тез арада экономикалық және саяси жаңғыртудың жүргізілуі елдің өңірлік саясатта өзін алған міндеткерлігімен де анықталады. Қазақстан Орталық Азия өңіріндегі бейбітшілікті, саяси тұрақтылықты сақтау, экономикалық дамудың іргегімен геосаяси қауіпсіздік үшін жауапкершілік пен сенім жүгін өзін алады. Қазақстан экономикалық және саяси реформаларды жүргізуде көршілес елдер мен халықтар үшін үлгі және бағыт-

бағдар болып табылатын көшбасшы болуы тиіс, оларға үлгі көрсетуі тиіс. «Біздің маңызды басымдықтарымыздың бірі, біз еліміздің халықаралық қоғамдастықтың толық құқылы әрі жауапты мүшесі ретінде қарастыратындығымыз, онда Қазақстан өңірдегі геосаяси тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөнінде маңызды функцияларды атқаратындығы» дәлелденді [4].

Жолдау еш бірінде экономикадағы, саясаттағы, әлеуметтік, мәдени-құндылықтық саладағы, сыртқы саясаттағы, ұлттық қауіпсіздік саласындағы ұзақ мерзімді жеті басымдық бөліп көрсетілгендігін айтпай кетуге болмайды.

Нақосы басымдықтарда жаңғыртудың, соның ішінде саяси жаңғыртудың қазіргі кезеңінің міндеттері мен бағыттары көрініс тапты.

1) «Қазақстанның әлемдік экономикаға табысты түрде бірігуі – елдің экономикалық дамуындағы сапалы серпілістің негізі» деп аталатын бірінші басымдық саяси жүйедегі түбегейлі реформаларсыз, парламенттің, жергілікті биліктердің ролінің өзгеруінсіз және жауапкершілігінің артуынсыз, әкімшілік реформаларсыз, саяси институттардың белсенділігінің артуынсыз, жұртшылықтың саяси процестерге тартылуынсыз елдің, оның халқының бәсекеге қабілеттілік пен экономикалық қамансаулыққа қолжеткізуі мүмкін емес екендігін растап берді. Экономика мемлекеттік органдардың қызметіне, басқару мен шешім-

дер қабылдаудың саяси, мемлекеттік институттарының дамуы мен қызметіне тікелей тәуелді болып келеді. Бұлт езіс Жолдаудың маңызын көрсетіп отыр. Онда былай делінген: «Біз өткір бәсекелестікке дайын болуға тиіспіз және оны өз мүдделерімізге пайдалануға тиіспіз... Мемлекет өз тарапынан алғанда іскерлік бастамалар жолындағы заңдық, әкімшілік және бюрократиялық кедергілерді жоюға міндетті, жеке капиталдың перспективалық іскерлік баст

амаларына тікелей қолдау көрсетуі қажет» [4].

2) Бәсекеге қабілеттілік стратегиясын жүзеге асырудағы мемлекеттік органдардың нәтижелерін мен алатын норманы аталдау жасау әкімшілік реформаларды аяқтаудың танымал болған міндетіне жаңа қарқынмен негіздеме беруге мүмкіндік жасады. Мемлекет пен жеке сектордың арасындағы экономикалық өзара қарым-қатынасты тиімділік көтеру міндеті әкімшілік реформа бүкіл саяси жаңғырту ауқымында жүрітісі секендігін көрестіп берді. Әкімшілік реформалардың табысы Қазақстан Парламентінің, әсіресе оның төменгі Палатасының биліктік, бақылаушылық-қадағушылық ролін нұлғайтуға байланысты болатын болады. Сонымен қатар, саяси реформалар мемлекеттік басқаруға жасұрпақтың – менеджер-қызметкерлердің келуіне мүмкіндік жасауы тиіс. «Жаңа экономика тек жаңаша ойлайтын және ақырғы нәтижелерге бағдар ұстанған мемлекеттік мендегерлер қабылдай алатын жаңа басқарушылық шешімдерді талап етеді».

3) Бәсекеге қабілеттілік тұжырымдамасы мемлекеттің әлеуметтік саясатын бағалаудың жаңа мүмкіндіктерін берді, онда елдің білім беру саясаты маңызды міндетке айналуы тиіс болды. Мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігі, оның мемлекеттік басқарылуы, экономикасы жастардың қазіргі заманғы, бәсекеге қабілетті білімалуы үшін білімалудың қажетті жағдайларын жасайтын білім беру саясатын талап етеді.

4) «Демократияның одан әрі дамуы және саяси жүйенің жаңғыртылуы» атты бесінші басымдық шеңберінде саяси жүйені реформалаудың айқын міндеттері қойылмағанына қарамастан парламентаризмнің, көппартиялықтың дамуының мәселелері, оппозиция менынтымақтастықты көтерудің мәселелері қарастырылды, саяси жүйенің тиімділігі және оның Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігінің экономикалық міндеттеріне сәйкестігінің маңызды деген мәселелері көтерілді. Сонымен қатар, алғаш рет демократиялық өзгерістердің қазақстандық қоғамның дәстүрлері мен құндылықтық бастаулары мен арақатынасының қажеттілігі мойындалды. Құндылық көлеміндегі саяси жаңғыртуды бағалау Жолдаудың маңызды сипаты болып табылады, онда қазіргі кездегі саяси жаңғырту процесі үшін маңызды оның тұжырымдамалық мәні бөліп көрсетілді. «Біз елдегі саяси жүйенің және Қазақстанның мемлекеттік құрылымының тиімділік көтеруге бағытталған ауқымды саяси реформаларды жалғастыра беретін боламыз. Демократиялық және гүлденуші мемлекет құрудың жалпы заңдылықтарында, сондай-ақ біздің қоғамымыздың маңызды тарихи-мәдени белгілері мен дәстүрлерінде үйлесімді түрде ескеру қажет». [4] Біздің пікіріміз бойынша, бұл жағдай даяси жаңғыртуды жүргізу шеңберінде белгілі бір ішкі құндылықтық және дәстүрлі шектеулер бар екендігі көрінеді. Қазақстанның саяси жүйесінде демократияландыруды, либералдандыруды, орталықсыздандырудың халықтың құндылықтық және дәстүрлі бағыт-бағдарларын есепке алмай жүзеге асыру мүмкін емес. Алайда, осының бәріне қарамастан саяси жүйенің, мемлекеттік басқару жүйесінің көптеген жағымсыз элементтері қазақстандық қоғамның құндылықтары мен және дәстүрлері мен байланысты элементтердің нәтижелері болып табылатындығы атап көрсетілді. Басқарудың мемлекеттік жүйесінің барынша жағымсыз элементтерінің қатарында шенеуніктер мен мемлекеттік қызметкерлер арасындағы сыбайлас жемқорлық аталды. Біздің пікіріміз бойынша, саяси жаңғыртуды жүргізудің қазіргі кезеңіндегі күрделі міндеттердің бірі осы жемқорлық пен күрес болып табылады. Сыбайлас жемқорлық пен күрес жөнінде тиімді әкімшілік, қылмыстық шараларды табудың күрделілігі саяси механизмдер мен мүмкіндіктерді пайдалану қажеттігін туындатты.

Қазақстанның егемендігінің қалыптасуының жалпы әлемдік аспектісі қазақ қоғамының жалпы адамзаттық өркениет шеңберіне енуі мен байланысты. Қазақ халқының дамуының бұл деңгейі нарықтық шаруашылықты және оны мен байланысты институттарды жою жөніндегі марксистік-лениндік қатетеориялық ойдан бастартуды көрсетеді. Құқықтық мемлекет, азаматтық құқықтар идеясының, жеке шенеуніктері мен, жеке меншік пен және оның өмір сүруінің алуан түрлілігі мен байланысты шаруашылық дербестіктің қайнар көздерінің, қазіргі кездегі социум (әлеумет) жағдайында «екінші тынысын» ашқан бәсекеlestіктің жалпы өркениеттік маңыздылығын ескерген жөн. Қазақ қоғамы және Қазақстан дәтұрып жатқан басқа халық көкілдерінің біршама топтары әлеуметтік қорғау мүдделеріне қарай зайырлы мемлекет құруға қызығушылық танытады. Батыстың даму жолы мен «шығыстың нұсқаның» арасында өзара елеулі айырмашылықтар бар, олардың түптам ырығтарихтың терен қойнауларында жатыр. Өмірлік құндылық-тарды үсінуде, әлеуметтік мінез-құлықта және т.б. айырмашылықтар, ұқсамайтын жерлері бар. Сонымен бірге, олардың әлеуметтік дамуында, әлемдік өркениеттің және оның құндылықтарының қалыптасуы мен дамуында көптеген ұқсас жақтары да бар. Өйткені «жалпы адамзат баласынатиесілі болғандықтан адамдар өз ара бейбітшілікті қолдауы тиіс», – деп жазған болатын ұлығалым әл-Фараби [5].

Сөйтіп, ұлттық деңгейде мәдениетті қалыптастыруда елдің геосаяси жағдайы, қоғамның әлеуметтік және саяси құрылымы, қоғамдық қатынастардың сипаты, дәстүрлер, ұлттық психологияның нәтижелікте-

ріжәнетұтасалғанда халықтың ділі сияқты факторлар үлкен рөл атқарады. Қазақстан қоғамның және жалпы алғанда мемлекеттің саяси жаңғыртылуын жүзеге асырудың табыстылығы көбінесе қоғамның мәдени-құндылықтық аспектілеріне тәуелді болады.

Қазақстандық тәжірибе жаңа саяси тәртіптің басқа демократиялық принциптерге, құндылықтар мен механизмдерге өтумен байланыстытуындаған қарама-қайшылықтар мен қақтығысатындығын көрсетті.

Қазіргі заманғы Қазақстан қоғамының қоғамдық-саяси жүйесінің құрылымының мазмұны дәл қазіргі уақытта, бейнелеп айтқанда екі бірыңғай процеспен анықталады. Олар: елді басқарудың ескі, мемлекеттік-социалистік механизмдерінің қирауы, бұзылуы және типологиялық жағынан алғанда демократиялық қажататын, қалыптасуы мен қызметінің сипаты бойынша өтпелі қоғамдардың институтына тән ерекшелікке ие саяси институттардың құрылуы. Әлбетте, бұлардың соңғылары олардың негізінде жатқандармен құндылықтардың халықтың көпшілігі өзінкіндей қабылдап, сезінген жағдайда ғана олар әлеуметтік тінге енеді және қоғамдық өмірге әсер етеді. Осыған байланысты, бұқаралық сананың, құндылықтардың, көңіл-күйдің эволюциясы жаңа қоғамдық институттар мен құрылымдардың қалыптасуы мен дамуының қарқынды және сипатына анықтап қоймайды, сондай-ақ оның мүмкінше қараларында анықтайды [6].

Саяси жаңғыртудың саяси жүйенің қазіргі жағдайлары мен арқауына бағыттарын қарастыра келсе саяси жүйені, мемлекеттің органдардың қызметін, басқарудың мемлекеттік институттарын реформалау мен жақсартудың заққасозылған кезеңінің көрініс беріп отырған және оның қорытындылары болып табылатын табыстарымен жетістіктерінде атап көрсеткен жөн.

Біріншіден, саяси жаңғыртудың қазіргі кезеңінің маңызды жетістігі менталдығының эволюция жағдайында және біртіндеп іске асырылып жатқандығы болып табылады. Қазақстан саяси жүйесі тез, революциялық жолмен өзгертудің жетегінде кеткен жоқ. Бұған мүмкіндік жасаған әртүрлі себептер мен объективті факторлар болды. Солардың бірі Қазақстан Президенті билігінің легитимділігі мен ашықтығы болып табылады. Республика халқының басым бөлігінің бір ғана саяси көшбасшыны мойындауы эволюциялық жаңғыртуды қамтамасыз етті. Қазақстандағы эволюциялық жаңғырту процесінің сабақтары жағымды элементі ретінде қарғандар ұлтаралық және конфессия аралық қорғанысқа тауболды. Бұл тұрғыдан алғанда белгілі зерттеуші А.Ю. Мельвильдің айтқан пікірін келтіру орынды және де біз бұл пікірмен келісеміз де. Ол былай деген болатын: «Национализмнің түрлі формаларына және ұлттық қозғалыстардың көтерілуіне алып келетін, өткір этнонационалды қалауыздықтаршынымен де аталмыш қоғамдық жағдайларда демократияға жетуге мүмкіндік бермейді» [7].

Қазақстан Республикасындағы жаңғырту процесінің кейбір жағымсыз сәттерін мойындауға қарамастан, жалпы алғанда оның эволюциялық және барынша тиімді процесс ретінде атап көрсету қажет. Мәселен, М.Аш имбаев мынаны атап көрсетті: «Елдің саяси дамуындағы маңызды жетістік Қазақстанда демократияның негізгі принциптерінің бірі – биліктің заңшығарушы, атқарушы және сот билігі болып бөлінуі..., сайлау шараларының негізілуі..., саяси алуан түрлілік пен көппартиялыққа қолжеткізу..., үкіметтік емес ұйымдардың дамуы..., мемлекеттік емес, ақпараттық нарықтың белсенді дамуы..., ішкі саяси тұрақтылық пен жалпы ұлттық келісімді сақтау..., экономиканы либералдандыру сияқты принцип-терді тәжірибе жүзеге асыру мен нығайту болып табылады» [8].

Қазақстандағы жаңғыртудың дамуының эволюциялықлығын пайымдауда белгілі отандық ғалымның келесі тұжырымдарын келтіруге болады. Е.М. Әбннің әділ атап көрсеткеніндей: «Қайта құрудан кейінгі Қазақстанның конституциялық дамуының ерекше белгісі «жоғары өрлеуші конституционализм» элементінің болуы болып табылады. Бұл конституциялық құрылымның өмір сүріп тұрған саяси және әлеуметтік-экономикалық шындыққа біртіндеп бейімделуін көрсетеді» [9].

Екіншіден, көптеген зерттеушілер ұлтаралық татулық пен келісімді сақтау біздің республикамыздағы табысты эволюциялық жаңғыртудың факторлары болып табылатындығын көрсетіп отыр. Аталмыш басымдықтарды сақтауда президент Н.Ә. Назарбаевтың тұлғасының өзі үлкен маңыздылыққа ие. Отандық зерттеуші О.Видова былай деп атап көрсетеді: президент «Қазақстанда барлық халықтардың жайлы өмір сүруі үшін қолынан келгеннің бәрін жасауда... Ол барлығының құқықтары конституциямен қорғалуы үшін бәрін жасады» [10].

Қоғамдық сұхбатпен нығайтып алатын мақтасықты ұйымдастыру жаңа рухпен процесіндейрік шарольге ие болуда. Сондықтан конструктивті өзара әрекеттің осы факторларын қамтамасыз ету аса маңызды. Бұл тұрғыдан алғанда, аталмыш жасампаз функцияны қамтамасыз ететін құрылымдар мен институттардың іздестіру мен құру проблемасы өзекті бола түседі.

Аталмыш институтты құрудың дерексінде қолға алынып отыр. Өйткені билік құрылымдары мен оппозицияның арасындағы қатынастар өтешіленісіп кетті. Оппозициялық күштер өмір сүріп тұрған билік жүйесіне сыни қарым-

қатынастарын күшейтті. Бұл процесс оппозиция өкілдері депутаттық мандаттан бастартқаннан кейін жандануына өтті.

Осылайша, ұтымды ұйымдастырылған билік құрылымы саяси шешімдер қабылдау барысында қоғамдағы ескерілмеген мүдделер жөнінде нақты мәліметтер ала алады. Осыған сәйкес, билік қабылданған саяси шешімдерге түзу телеренгізе алады, оны барлық халық үшін құнды етеді. Жалпы алғанда, бұл күміттің легитимдендірілуіне, халықтың көз алдында оның ролінің артуына мүмкіндік жасайды. Бұдан басқа, Қазақстан қоғамында жаңғыртудың табыстылығын және оның құндылықтарының таралуын қамтамасыз етеді.

Осылайтылғандармен бірге, мәлімделген оппозициялық шешімдерге билік құрылымдары тарапынан тиісінше және өз уақытылы жауаптың қайтарылуы қазіргі заманғы қоғамға өтудің тұрақты түрдегі ауыспалы жағдайларына бүкіл жүйенің бейімделуін қамтамасыз етеді. Осы тұрғыдан алғанда, аталмыш процестің логикалық нәтижесі басқарудың бүкіл жүйесінің өмірге қабілеттілігін, оның сәйкестігін, легитимділігін, ұтымдылығын және т.б. көтеру бола алады. Сонымен қатар, бұл жаңғыртудың, соның ішінде Қазақстандағы жаңғыртудың табысты болуының өзіндік кепілі бола алады.

Ішкі және сыртқы саясаттың негізгі бағыттары жөніндегі өзіннің Қазақстан халқына Жолдауында Н.Ә. Назарбаев елде демократиялық қоғамның белгілі бір элементтері қалыптасқандығын және бұл процестің нақты оң нәтижелері бар екендігін атап көрсетті. Соған қарамастан, мемлекет Басшысы демократияландыру мен азаматтық қоғамды дамыту процесі жалғаса беруі тиіс екендігін атап көрсетті. Тек өзгерістердің бірізділігін (жүйелілігін) сақтау барысында анаодан әрі реформалау мүмкін болатындығын Президент тағы да атап көрсеткенінайтәкету қажет.

Бірізділіктің біртіндеп, өз уақытылы жүргізудің алтын ұстанымдарының бұзылуы биліктің ыдырауына, қабылданған саяси шешімдер үшін нақты жауапкершіліктің жоғалуына және т.б. алып келуі мүмкін. Осының бәрі дәстүрлі қоғамнан қазіргі заманғы қоғамға өту процесінің құрдымға кетуіне негіз бола алады. Қазақстанның атқарушы билікті орталықсыздандырудан бастарпайтындығы маңызды екендігін айтәкеткен жөн. Оны жүргізудің қажеттілігі туралы мойындауды үнемі президент Н.Ә. Назарбаев дәлелдеп келеді. Айталық, «Отан» партиясының кезектен тыс жетінші съезінде президент әкімдерді сайлау мемлекеттік билікті орталықсыздандыру, жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін қалыптастыру процесін логикалық тұрғыдан аяқтаушы процесс болуы тиіс екендігін айтты [4].

Үшінші деңгейде, саяси жаңғыртудың негізгі элементтерінің бірі үкіметтік емес ұйымдардың (ҰЕҰ) даму деңгейі болып табылады. Біз қазіргі кездегі саяси жаңғырту процесі саяси, мемлекеттік шешімдерді талқылауға, қабылдауға, жүзеге асыруға азаматтық қоғам институттарының барған сайын көптеп тартылуы жағдайында жүріп жатыр деп есептейміз.

Қазақстан Республикасында үкіметтік емес ұйымдардың қалыптасуы мен қызметінің проблемасына көп көңіл бөлінеді. Аталмыш проблеманы біздің еліміздің Президенті үнемі айттып жүр. Осыған байланысты, ол былай деп атап көрсеткен болатын: «Азаматтық қоғам институттары құрылып белсенді әрекет етуде. Бұл, ең алдымен, 4,5 мың ҰЕҰ. ҰЕҰ-дардың қызметін заңдық тұрғыдан қолдау жөнінде шаралар қабылдануда. Азаматтық форум шеңберінде үшінші сектор мен мемлекеттің арасындағы серіктестік қатынастардың жаңа үлгісі жасалуда» [4].

Қоғамдық бірлестіктер мен қозғалыстар қазіргі демократиялық қоғамның барынша белсенді бөлігі болып табылады. Бұл ұйымдар демократиялық мемлекеттегі барлық саяси процестердің тұрақты, ажыра-масқатысушылары. Әрбір қоғамдық бірлестіктің негізін нақты әлеуметтік база құрайды, яғни олар нақты әлеуметтік мүдделерді білдіреді және қажеттіліктерді көрсетеді. Әдетте, қоғамдық бірлестіктердің құрамына қандай да бір себептер мен саяси партиялардың қызметі қанағаттандырмағана дамдар кіреді.

Қазақстанда, жоғарыда айтылғанындай, 4,5 мың қоғамдық бірлестік жұмыс істеуде. «Үшінші сектор» деп аталатындардың тұрақты құрамына 35 мың адам кіреді, ал олардың қызметтерін біздің республикамыздың 2 миллионнастам азаматтары пайдаланады. Бұл цифрлар Қазақстанда үкіметтік емес ұйымдардың елеулі ролы атқаратындығын және жүргізіліп жатқан саяси жаңғыртулар ауқымында олардың толыққанды азаматтық қоғам құруға мүмкіндік жасайтындығы туралы ойларға жетелейді.

Мемлекетпен ҰЕҰ-дың өзара конструктивті әрекетін жөнге келтіру үшін 1996 жылы «Үкіметтік емес ұйымдар туралы» Заң қабылданды. Мемлекет үшінші сектордың тиімді қызметін қамтамасыз ету жөнінде және өзара тиімді әрекет ету жөнінде шаралардың ізге бастады.

Біздің республикамызда жаңғырту процесінің кеңірек асырылуы тиімді нарықты экономика құруды және қоғам мен мемлекеттің одан әрі демократияландырылуын ұйғарады. Белгілі болғанындай, аталмыш процестерді жүзеге асыруда үкіметтік емес ұйымдар маңызды ролы атқарады. «Үшінші сектор» қоғамдық қатынастарды реттеу функциясын атқарады, азаматтардың, қоғамның және мемлекеттің арасындағы өзара әрекеттерді ұйымдастырады

.Әртүрлі қоғамдық бірлестіктерді құру жолы мен алуан түрлі әлеуметтік, саяси, мәдени және өтпелі қоғамның басқа да проблемаларын шешуге болады. Біздің елімізде үкіметтік емес сектор енді ғана дамып келеді – бұл барынша түсінікті және объективті құбылыс. Алайда, қазіргі қоғамның осы бір маңызды институттарының даму процесінің қарқындылығы өте жағымды тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді.

Саяси жаңғыртудың қазіргі кезеңінің шеңберіндегі ҰЕҰ-дың қызметі мен белсенділігінің құндылықтық аспектісі айрықша маңызды болып табылады. Қоғамдық бірлестіктердің құндылықтық, идеологиялық, символикалық функцияларын, олардың қызметінің мақсаттарын жете бағаламау әрі елеулі жаңғырту процесінде тілекке сай емес салдарлардың туындауына алып келуі мүмкін. ҰЕҰ-дың негізгі құндылықтық және символикалық функциялары саяси және азаматтық жауапкершілігі бар азаматтарға өздерінің мүдделерін, пікірлері мен ұстанымдарын білдіру үшін алаңдар ұсынуды мүмкіндігі болып табылады. ҰЕҰ-дың қызметіне еркін қатысу адамдарға саяси, экономикалық, әлеуметтік, гуманитарлық және Қазақстандағы басқа да проблемаларды шешу мәселелері төңірегінде бірігуге мүмкіндік береді.

Төртіншіден, саяси жаңғыртудың құндылықтық және символикалық көлемінде жүзеге асыру тұрғысынан алғандас саяси партиялардың, соның ішінде оппозициялық партиялардың қызметі маңызды болып табылады. Өз шешімдерімен әрекеттері үшін жауапты қазіргі кездегі саяси партиялардың дамуы мен пайда болуының күрделілігі көптеген объективті факторлармен анықталады. Қазіргі заманғы демократиялық қоғамның қалыптасуы мен дамуы басымдығын мойындай отырып, жүргізіліп жатқан реформалардың жүйелілігі, өз уақтылығы және сәйкесінше жүргізілуі принциптеріне сүйенген жөн. Пост тоталитарлық қоғамның орнына азаматтық қоғам, саяси партиялар, үкіметтік емес ұйымдар және т.б. сияқтыларын құрып, дамыту сондай оңай шаруа емес. Осының бәрі үшін белгілі бір негіз, себеп қажет. Жүйелі саяси жаңғыртудың скеасырудың осы және басқа да факторлары не сепке алмаса оның құрдымға кетуі әбден мүмкін.

Дәстүрлі қоғамнан қазіргі заманғы қоғамға өту барысында халықтың саяси мәдениетінің деңгейі менділігінің маңыздылығы барған сайына тартып келеді. Әрине, саяси мәдениеттің даму деңгейі және соған сәйкес қоғамның тар аптынан жаңғырту процесін ұғыну, қабылдау Қазақстан қоғамындағы өзгеріс реформаларының қаншалықты табысты және ұтымды жүзеге асырылып жатқандығымен анықталады. Соған қарамастан, қазіргі заманғы қоғамның жаңа құндылықтары мен негізін және баянды ету – бұл саяси жаңғыртудың скеасыру ісінде болмай қалмайтын процесс. Сондықтан, жаңа құндылықтар мен бірге халықтың саяси мәдениетін трансформациялауды да бір мезгілде және жүйелі түрде іске асыру қажет.

Осыған байланысты, мынаны атап көрсеткіміз келеді. Саяси мәдениеттің жаңа деңгейіне өту процесінде біртіндеп жүргізу мен жүйелілікті сақтау қажет. Кез келген секірмелі, асығыс түрдегі, өз уақтылығы жүргізілмеген бағыттарды күшпен тоқтатылуы тиіс. Бірінші кезекте, бұл билік құрылымдарына, сондай-ақ саяси жаңғыртуды жүргізудің сол тәріздің ұсқасын ұсынатын, қарсыласушы оппозициялық күштерге де қатысты.

Саяси партиялар қазіргі кездегі демократиялық қоғамда маңызды роль атқарады. Қазақстан Республикасында көп партиялық принциптерінің негізілуі мен жұмыс істеуі ресми негізде бекітілген. Сонымен бірге, П. Назарбаевтың өзі қазіргі заманғы демократиялық қоғам стандарттарына жақындау процесінде саяси партиялардың маңыздылығын бірнеше рет атап көрсеткен болатын [11].

Нарықтық экономика механизмдерінің негізілуі саяси санының, мәдениеттің өсуі мен мүмкіндік жасаған, жеке экономикалық мүдделер мен қажеттіліктердің пайда болуына қамтамасыз етті. Нарықтық экономикадағы бәсекелестік жағдайы сондай-ақ пайда болған алуан түрлі мүдделер мен әртүрлі саяси партиялар арасында басталған күрес процесін қалыптастырғандай ретінде (дұрыс) түсінуді қамтамасыз еткен болатын. Саяси партиялар да уарсатушылар сияқты тұтынушылар (индивидтер) үшін, Қазақстан қоғамындағы өзінің орны үшін, аталмыш әлеуметтік базаның мүдделерін ұсыну құқығы үшін және т.б. үшін күрес жүргізеді деп айтуға болады. Сөйтіп, экономикалық дамудың тұрақтылығы және Қазақстан қоғамының экономикалық реформалаудағы белгілі бір, қолжеткен табыстар біздің еліміздегі саяси партиялардың дамуына және көп партиялық жүйенің қалыптасуына ықпал еткен маңызды себептердің бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасындағы одан әрі демократияландыру мен саяси партиялардың қалыптану процесінде әлі көптеген жұмыстар істеуге тұрақ еледі. Партиялардың институттандыруды одан әрі дамытуға қажеттілігі туындап отыр. Бұл партиялардың құру процесіне мемлекеттік құрылымдардың араласуына болдырмау жолымен іске асуы тиіс. Көп партиялықтың қалыптасу процесіндегі мемлекеттің бақылау жасаушылық және реттеушілік функцияларын ұтымды жолмен шектеу барған сайын өзекті болатын сүре.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының заңшығарушы органының қызметіндегі саяси партиялардың белсенді ролін дамытудың құқықтық нормалары мен ережелері одан әрі жетілдіруде аса маңыз-

дымәселеболыпсаналады. Парламентқабырғасындасаясипартиялардыңызметініңбағдарларыбойынша шаралардыжасау, жетілдіру оппозицияныңрадикалдысипаттамаларынтөмендетугемүмкіндікбереді. Парламенттікмеханизмдерарқылы оппозицияғажәнебасқадасаясипартияларғаәсерету жекеқызметті, оныңлегитимд ендірілуін, ұтымдыетілуімен демократияландырылуыніскеасырудыңтеңжәнетолыққандықұқығынбереді.

Бесіншіден, демократиялыққоғаммен мемлекеттіңбарыншамаңыздықұрылымдықэлементтерініңбірібиліктіңтиімдізаңшығарушыорганыныңболуыболыптабылады. Қазақстан Парламентініңқалыптасуысаясижаңғыртудыңкөппартиялылықтыенгізу, «үшінші» сектордыдамыту, саясимәдениеттіңдеңгейінкөтеружәнет. б. сияқтыпроцестеріменбірмезгілдежүрді.

1995жылғыКонституцияданбелгіліболғанындай, Қазақстан Республикасыпрезиденттік республикаболыптабылады, бірақкейін2008жылыНегізгіЗаңғатолықтыруларменөзгерістеренгізіліп, республикапарламенттік-

президенттікболыптабылды. Сондықтан, біздіңеліміздепарламентаризмніңқалыптасуыкүштіпрезиденттік республикақалыптастыруменқатаржүрді. БұлқазақстандықсаясишындықжағдайындағыПарламенттіңдаму процесініңөзіндіккерекшеліктерініңбіріболды. КонституциялықөзгерістергебайланыстыреспубликаПарламентіқоспалаталыпаламенткеайналды. ЖоғарғыпалатасыСенат, төменгіпалатасыМәжілісболды. ҚоспалаталыПарламенттіңенгізілуіоныңелдіңзаңшығарушыорганыныңфункцияларыменөкілеттіліктерінбелгілеугемүмкіндікберетіндігіментүсіндірілді. Соныменқатар, бұлбіздіңреспубликамыздатолықандыпарламентаризмніңқалыптасуын, нақтызаңактілерінқабылдау процесіндамытудыжәнет. б. қамтамасызетеді. Парламенттіңтөменгіпалатасындапартиялықтізімбойыншаондепутаттықорыненгізу сияқтымұндайшарабіздіңеліміздепарламентаризмніңдаму процесінемүмкіндікжасайды. ЖоғарғыКеңестенқоспалаталықәсібиПарламенткеөтуҚазақстан Республикасыныңжалпығабірдейсаясижаңғыртылуыарнасында, біртіндепжәнежүйелітүрдежасалыпжатқандығынатапкөрсетуқажет. Сондықтанбұлшарабіздіңелімізде саясимәдениеттікөтеруменпартиялардыңсаясибелсенділігінарттырудаөтеқисындышарағайналыпотыр. БұлҚазақстан Республикасындакөппартиялылықпенпарламентаризмніңқалыптасуынақолдау көрсету процесінемемлекеттіңтарапынанжасалғанқадамекендігісөзсіз. Бұлақиқатжағдай.

Дегенмен, қазақстандыққоғамелдіңзаңшығарушыорганынаәлідеболсажоғарыбағабермейотырғандығын атапкөрсеткенжөн. Әлеуметтанулықсауалнамалардыңқортындыларыбойынша, азаматтарпарламенттіңқызметіненсіздікпен, шүбәланақарайды. Шынмәнісінде, қазақстандықтарПарламенттіазаматтықмүдделерменқажеттіліктержүзегеасырылатынсаясиинститутретіндеқабылдамайды. Биліктіңбұлтармағыәлідеболсабарыншатиімсіздепесептейді.

РеспубликаПарламентінедегенмұндайқарым-қатынастыңнегізіндеөтеобъективтіфакторлардыңжатқандығышүбәсіз. КөптегенадамдарәлікүнгедейінПарламенттіалауыздықпенжікшілдіктіңәлеуеттіқайнаркөзідепесептейді. Ал, өтпеліқоғамдарүшінтұрақтылықпентәртіптіқамтамасызетунегізгіқұндылықтарболыптабылады. Жәнедеаталмышфакторларкүштіатқарушыбилікпендебайланысты.

КүштіПарламент, егеролсаясибелсендіпартиялардың, олардыңбірлестіктерініңқызметіненегізделсеғана күштіпарламентболаатындығынатапкөрсеткенжөн. Қазақстандакейінгіуақыттарғадейінмұндайпартияларменбірлестіктердіңөмір сүруінеорынберілмеді. Алайда, қазақстандыққақиқаттабайқалыптырғансаясипартиялардыңролініңқушеюүрдістеріолардыңзаңшығарушыорганқабырғаларындаөзқызметтерінжүзегеасыруғадегенұмтылысынаалыпкелуітиіс. Бұлтиімдіпарламенттіңқалыптасуы үшінжәнедекелешектепарламенттік республикағаэволюциялыққолменөтумүмкіндігі үшінбазаболалатынмықтынегіздіқамтамасызетеалады.

Қазақстан Республикасындағысаясижаңғыртудыіскеасыру процесіндеатқарушыбиліктіңжергіліктіорғандарыныңбасшыларынсайлау принципіненгізугежәнедамытуғадазормәнберіледі. Жалпыалғанда, мемлекеттікқұрылымдарыныңсайланбалылығынқамтамасызету – бұл демократиялықтұрғыданқұрылғанқоғаммен мемлекеттіңмаңыздыбелгісі. Сондықтан, қазіргіандабіздің демократияландырудыңаталмышфакторыненгізугежүйелітүрдекелгендігіміздәстүрліҚазақстанқоғамыныңреформалаудыңтабыстары үшінжәнеҚазақстанды демократиялыққұрылымыбарқоғамғаайналдыру үшінасқанмаңыздылыққаайналыпотыр.

Әкімдердіңсайланбалылығыныңқұндылығынбилікқұрылымдарыөкілдерініңөзідерастапотыр. Мәселен, Президент Н. Ә. Назарбаев «қалалардың, аудандардың, басқадатөмендетүргандеңгейлердіңәкімдерінсайлаудыенгізуді2006-2007жылдарданқалдырмайенгізгенжөн» депатапкөрсеткенболатын[4].

Соныменқатар, билікқұрылымдарыАстана, Алматықалаларыныңәкімдерін, облысбасшыларынсайлау принципінсақтаудыдауысынды. Десектебұлкелешектіңеншісіндегімәселе.

Қазақстан Республикасындағы саяси жаңғыртуды жүргізудің маңызды сәттерінің бірі күшті президенттік республика қалыптастыру болды. Оның қалыптастыру процесінің өзіндік белгілі бір кезеңдерімен ерекшеліктері болды. Транзиттік кезеңнің объективті болмысы жағдайында биліктің күшті атқарушы тармағын орнату барынша тиімді болып табылады. Айтпақшы, бұл жағдайды жаңғыртудың теоретиктері алдын-ала қарастырып отырғандықтан, ол жөнінде біздің зерттеуіміздің бірінші тарауында егжей-тегжейіне дейін ашып көрсетілді.

Алтыншыдан, саяси жаңғыртудың маңыздылығы және Қазақстан қоғамының саяси дәстүрлерімен бастауларына сәйкестігі тұрғысынан бағалай келе, Қазақстандағы президент институтының алатын орнын мен роліне деназарау дармай кетуге болмайды.

Біздің еліміздегі аталмыш институттың эволюциясының ерекшеліктерінің бірі Президент лауазымының өзін басқарудың тоталитарлық жүйесі өмір сүріп тұрған кезінде-ақ енгізілгендігімен байланысты. Алайда, кенестік мемлекетте Президент қазіргі кездегідей, соның ішінде біздің Қазақстан Республикасындағыдай саяси тұлға бола алды деп пайымдауды болмаған болар еді. Басқарудың президенттік жүйесіне көшу бүкіл посткеңестік кезеңде, соның ішінде Қазақстанда саяси жаңғырту процесінің басты үрдісі енайналады.

Жетіншіден, саяси жаңғыртудың маңыздылығын қаспектісі қоғамдағы ұлттаралық татулық пен келісімді сақтау мәселесінде көрініс беріп отырғандығына итпай кетуге болмайды. Біздің қоғамымыздың полиэтникалылығы және көпконфессиялылығы күшті президенттік республика орнату процесінде белгілі бір негіздеме қызметін атқарады. Сауатты ұлт саясатын қалыптастыру, Қазақстан Республикасындағы ұлттық қатынастарды реттейтін ерекше институттар құру көбінесе мемлекет басшысының саяси қызметінен бастау алады. Сондықтан, біздің елімізде күшті президенттік республика орнату елдің полиэтникалылығымен көпконфессиялылығы факторларымен де қабасып жатты. Жаңғыртудың субъектісі бұл факторды қазіргі заманғы демократиялық қоғамның стандарттарымен құндылықтарына өтудің кеңірек процесі үшін жағымды фактор ретінде пайдалана білді.

Қазақстан Республикасында барлық ұлттар мен діни топтардың өкілдеріне өздерінің мәдени және рухани құндылықтарын тиімді дамыту мүмкіндіктері ұсынылған. Ұлттар мен діндердің қатар өмір сүруінің өтпелі кезеңінде қазақстандық жаңғыртудың тағы бір өзіндік ерекшелігі болып саналады.

Әрине, ұлт саясатындағы шешіліп қойған проблемалар туралы айту ерекше болған болар еді. Бірінші кезекте, бұл ұлттық және діни топтардың одан әрі дамуына, олардың мүдделері мен қажеттіліктерінің жүзеге асуына байланысты. Қазақтілінің проблемасы, оған мемлекеттік мәртебенің анық тұрғыдан емес, іс жүзінде берілмеген мәселесі әл күнге дейін өткір мәселе болып келеді.

Осы және басқа да проблемалар, осыған дейін айтқанымыздай, біртіндеп және жүйелі түрде шешілуі тиіс. Күшті президенттік республика құру – қазақстандық қоғамды жаңғырту процесінің тағыдай іске асырудың тиімді мүмкіндіктерінің бірі. Сондықтан, біздің елімізде күшті президенттік республика қалыптастыру демократиялық құрылымның басқа принциптерін, биліктің басқа институттарындамыту және нығайту процесімен бір мезгілде іске асырылғандығына итпай кеткен жөн. Қоспалаталы парламентке өту, үкіметті кемес бірлестіктерді дамыту мен қолдау осылайша іске асырылды, көппартиялық жүйенің негіздері бекітілді, әкімдерді сайлау және де басқаларының іс жүзінде жүзеге асырылды. Бұл орталық биліктің ролінің басымдығы жағдайында жалпыға бірдей жаңғыртуды жүргізу үшін негізге айналғандығы түсінікті.

Біздің көзқарасымыз бойынша, көппартиялылықтың қалыптасуындағы жағымды үрдістер, «үшінші сектор», пікірлер саналуандылығының жүзеге асуы, жергілікті атқарушы органдардың басшыларын сайлаудың іс жүзінде республиканың басты заңшы атқарушы органының құзыреттілік саласын кеңейту жөніндегі ұсыныстар сияқты азаматтық қоғамның негіздерінде дамытудағы байқалып отырған үрдістер қажетті негізде ржа салынғаннан кейін ғана мүмкін болды. Жаңғырту реформаларының біртіндеп және жүйелі түрде іске асырылуы Қазақстан қоғамындағы демократиялық институттар мен тіршілік құрылымдарының принциптерінің ролінің артуының кейінгі кезеңдегі үрдістерін туындатқан негіз болды. Осылайша, демократияның басқа да құндылықтарын бір мезгілде нығайту барысында күшті президенттік биліктің орнатылуы Қазақстан Республикасындағы жаңғырту процесінің табысты болуына қамтамасыз етті. Бұл қазақстандық жаңғыртудың ерекшеліктерінің бірі және ол демократиялық өмір құрылысының нығайған принциптері бар, дәстүрлі тоталитарлық қоғамды қазіргі заманғы қоғамға өзгертудің алынған тәжірибесіне негізделген маңыздығылымы қызығушылықты туындатады.

1 Абсаттаров Р. Б. Саяси жаңғырту: мәні, типтері, анықтамасы // Ақиқат. - №12, желтоқсан, 2007 – С. 12-18.

2 Бижанов А. Х. Республика Казахстан: демократическая модернизация общества переходного периода. – Алматы: Онер, 1997. – 256 с.

3 Ертысбаев Е. К. Казахстан Назарбаев: логика перемен. – Астана: Елорда, 2001. – 576 с.

4ПосланиеПрезидентаН.А.НазарбаеванародуКазахстанаобосновныхнаправленияхвнутреннейивнеинейполитики :«СтратегиявхожденияКазахстанавчислопятидесятинаиболееконкурентоспособныхстранмира»//Каз.Правда.– 2006.–2март.

5ИшимухамедовА.Ш.ПроблемыстановленияиразвитияполитическойнаукивКазахстане.–Алматы.–1999.– 91с.(с.5.).

6Смятениеправоверных.–Деловаянеделя.–18апреля.–2003.–с.1.

7МельвильА.Ю.Опыттеоретико- методологическогоосинтезаструктурногоипроцедурногоподходовкдемократическимтранзитам//Полис.–№2.–С.13.

8АшимбаевМ.Политическийтранзит:отглобальногокнациональномуизмерению.–Астана:Елорда,2002.– 303с.

9АбенЕ.М.Политико- правоваяприродаформыправлениявРеспубликеКазахстан//Диссертациянасоиск.Уч.степ.канд.юр.наук.– Алматы,1999.–120с.–С.9.

10ВидоваО.НурсултанНазарбаев.Портретчеловекаиполитика.–Алматы:Білім,1998.–320с.–(С.308).

11АкимбековС.Мартовскиетезисы//Континент.–№7(168),–2006.–12-25апреля.–С.4.

Резюме

Вданнойстатьеавторамирассматриваютсянациональныеиобщенациональныеинтересывсоциально-политическойстратегииКазахстана,которыевсоциально-политическойнаукеещенеизучены.

Summary

InthisarticletheauthorisconsiderednationalandnationalinterestsinsocialpoliticalstrategyofataxpolicyofKazakhstanwhichinsocio-politicalsciencearen'tstudiedyet.

АДАМНЫҢМӘДЕНИҚҰҚЫҒЫНЫҢҚАЛЫПТАСУЫ

Ғ.Р.Әбсаттаров–с.ғ.к.,АбайатындағыҚазҰПУ,тарихфакультетідеканыныңорынбасары

Адамныңмәдениқұқығыныңқалыптасуы– қоғамөмірінекатысты,жеткіліктікөпмәндіұғым.Біздіңкөзқарасымызбойынша,бұлұғымадамменқоғамғасап алызаңғасүйенетінахуал.Осыұғымныңбірмәндіанықтамасыжөк.Бұлұғымдықолданудакейбірәспектілергеілттипатбілдірукерек.Еңалдымен,функционалды- мазмұндыәспектуралысөзболуымүмкін.Бұлжағдайда,адамныңмәдениқұқығынқалыптастыруқұқықтықса намензаңдылықтыңнегізгідеңгейінкөрсететін,заңныңжетілуіменқұқық-тық- саяситәжірибенің,адамменжасалғанқұқықпенсаясатаясындағыбүкілқұндылықтықамтитынқоғамдықмәден иеттіңбіртіретіндекеледі.

Адамныңмәдениқұқығы– бұлоныңазаматтығы,жынысы,жасы,ұлттынемеседіниұстанымынантәуелсізнақтықоғамдағыадамдардыңсоц иоқұқықтықбағынытыныңфункциясынорындайтын,әрадамныңдемократиялыққұқығы.Бұлжердеазаматты қтәрбиеберумаңыздырөлейнайды.

Азаматтықтәрбиемемлекеттебостандыққакепілдікберетінжалпыортабілімтетігініңбасбөлшегіболуыкер ек.Оныңмақсатыжасұрпақзаңныңқоғамдықмаңызыменонықұрметтеуге,азаматтыққұқығыменміндеттері нтолыққандытүсіндіруітіс.Азаматтықтәрбиедемократиялықөмірережесіменоныңтерентүбегейлінегіздері нболжайды.Яғниқоғамдық- саясиинституттарменоныңтарихитүптамырынбіліпжәнеойлауарқылықазіргіәлемдеадамменоныңқұқығын құрметтеу.Толеранттылық,ынтымақтастық,ұлтшылдықпеншовинизмненбастартуқоғамныңдемократиялыққұрылымынаталпы- ну.Бұндайтәрбиебостандықпенәділдікталаптарынбекітүмүмкіндігіне,күрделімәселеменуақытсұранысына жауаптыболуынитермелейді.

Көбінесе,ҚазақстандықЖООазаматтықпенәдамқұқығытуралытіптіңминималдытүсініктеріжөкортабіл імордаларыныңтүлектерікеледі.ОларЖООбітіруіненкейінде,көбісіосықатынастасолқұйдесауатсызболыпқ алады.Баршажасөспірімдерменересектергеазаматтықжәнеасаясибілімберуінде,жасерешеліктеріндеортақбі рпринципбар;олимпандыққарухани- тәжірибелікқатынастыболжайтын,педагогикалықпроцессбарысыменнәтижесіндетектанысатын субъектқан аемес,соныменқатароныментануғаболатынобъектөзгереді.Нақтымақаладабұлпринципәдістемелікжәнеәді стікжолдарменұсыныстаржүйесіндекөрінеді.Барлықжасанаттарыүшіназаматтықбілімніңкритерийібірдей

.Адамқұқығытүсінігін, әмбебап тарихи ауқаттанған концептуалдық кешен түрінде оқушыларға азаматтық құқықты күнделікті тәжірибеде теориялық жағынан үйрету. Адамқұқықтары жайлы білімді таратуда әртүрлі іпәндерді біріктіруді тәжірибенің күш-жігері маңызды.

Тәрбие маңызын мәдени құқығының қалыптасуы, Қазақстан мектебіндегі білімнің қажетті жағын көрсетеді. Сонымен қатар, негізгі құқық туралы айқын мәліметті алу, оны қорғау мен құрметтеуді қамтамасыз ету керек.

Бостандық бұл негізгі адам құқығы. Адам өз бостандығын пайдаланатын өлшемде, дәл солай өз құқықтарын пайдалана алады [1]. Бұл құқықтар әртүрлі жағатысты құрмет көрсету мен негізделеді.

Бірақ, тұлғаға құрмет адамдатуабіткен қасиет емес, тіпті жоспарсыз пайдаланбайды. Бастауыш сыныптан баптап тәрбиені қалыптастыру керек.

Адамның мәдени құқығының қалыптасуы қиындықтармен шиелініседі. Бұл құқықтармен байланысты, кіші сыныптағы мектеп оқушыларына терминдерді ұғыну қиынғасоқтырады. Яғни олардың қолданылуы педагогикалық әрекеттің біртіндеп және мұқият ойластыруын болжайды. Адамның мәдени құқығының қалыптасуы негізін неэтикалық тұрғыдағы ақырғы мақсат болып табылады. Бұл оқушыларды кейбір формальды үлгілерге еруге итермелеуі тиіс, керісінше біртіндеп оларға азамат өміріндегі этикалық мәселені түсінуді қамтамасыз ету.

Адамның мәдени құқығының қалыптасуы тиісті ұғымның меңгеруіне сүйенуі тиіс. Адам құқығын білу, оған құрметпен қарау шарт. Сондықтан, ең бірінші мәселе адам құқығы ұғымын көрсетуде, оның мазмұнын анықтау.

Қарастырылып отырған ұғым тарих барысында мазмұндалып толықтырылды. Либералдық ойдың мұрасы «бірінші ұрпақ құқығы» деп аталатын, азаматтық және саяси құқық кейіннен экономикалық және әлеуметтік құқықтар мен толықтырылды, оған «екінші ұрпақ құқығы» деп аталатын социалистік ой әсеретті. Кейінірек «үшінші ұрпақ құқығы» деп аталатын бейбітшілік өмір құқығына рухани қоршаған орта және б. сияқты құқықтық идеялар ұсынылды.

Ең маңыздысы сана-сезімде келесі үш принциптің болуына талпыну:

- адам құқығы белгілі мәдениетпен өркениетке қалыптасуына қарамастан, әрдайым жалпылама болады;
- адам құқығы жалпылама бола отырып, олардың өзгешеліктеріне құрметті талап етеді;
- адам құқығы демократиялық қоғамдағы әлеуметтік және саяси кеңістіктің құрамдас элементі.

Адамның мәдени құқығының қалыптасуы қарастырылып отырған ұғымның өзгешелігімен байлығына сүйену керек. Оның тарихи мәнін ұғынудан кейін, саяси кеңістікті сынық көзбен анализдеуге, саясат және адамгершілікті ұралып ікірайтуға мүмкіндік беретіні сөзсіз. Адамның мәдени құқығының қалыптасуында толыққанды айқын жәйт қасуіену мұндағы формализм, жеміссіз әдепке үйретушілік пен күнібұрын белгілі жүріс-тұрыстың сілтемесінен құтылуға мүмкіндік береді [2]. Қарастырылып отырған қалыптасу әртүрлі оқыту пәндерінің жалпы ісі болу керек.

Адам құқығының принциптері (бостандық, егемендік, заңдық, теңдік, қауіпсіздік, төзімділік және т.б.) азаматтық тәрбие басымдыққа ие болуына қарамастан, бұл құқықтарды мағлұмдайтын құжаттар жалпы пәндер кешенің қозғайды. Бүкіл оқу барысында әр пәннің концептуалдық және әдіснамалық үлесінің нәтижесінде адам құқығымен байланысты білім сомасы жүйелі бірте-бірте меңгерілуі тиіс.

Азаматтық тәрбие орта мектептерде тарих, география, әдебиет, қоғамтану сабақтарында берілуі керек. Азаматтық тәрбие жалпықұндылыққа ие: индивидуалдық қар-намысы, өзіне мен өзгелерге құрмет, төзімділік пенынтымақтастық, әділеттілік кеталап, бостандық, демократия сияқты принциптердің қолдау мен қолдануына сүйену абзал.

Мектеп бағдарламасын да негізгі мақсаттар бір-бірімен байланысу арқылы принциптер ашылуы керек. Адамның мәдени құқығының қалыптасуында баяндауда қажетті нақты тақырыптар келесідей болуы тиіс:

- шыдамдылық пен жалпы құқықты қабылдау;
- өзімен өзгеге құрмет;
- ата-тектің, нанымның, пікірдің, өміркейпінің әралуандығы;
- шыдамдылық, басқа мәдениеттерге құрмет;
- әрдайым мемлекетті ұратын шетелдіктің құқығымен міндеті;
- жекетұлға өміріне қастандық (нәсілшілдік, сегрегация, кемсітушілік...);
- Бірыңғай әлем: мәдениет әралуандылығы;
- Индивидтің қар-намысына құрмет пенынтымақтастық әрекеттерге даярлық;
- Ағартушылық пен тәрбие құқығы;
- Дамудағы теңсіздік (Солтүстік-Оңтүстік диалог);
- Экономикалық-әлеуметтік құқық (еңбек етуге, денсаулық, әлеуметтік қорғау);

- Халықаралықынтымақтастық;
- Демократияпринциптері;
- Бостандықтыжеңіпалу(негізінқалаушымәтіндердібілу);
- ҚРКонституциясы;
- Негізгібостандықтар;
- Бассыздыққақарсықұрал;
- Саясиинституттар;
- Азаматтық,жергіліктібасқару(сайлау);
- Азаматтыңқұқығыменміндеттері;
- ЕвропалықОдақ;
- ЕвропаКеңесі;
- Халықаралықұйымдар(БҰҰ);
- Мектепөміріндегідемократия;
- Қоршағанортаменұлттықмұрағақұрмет.

Аталған тақырыптарды оқуда өмірдің ағымдық сұрақтарының негізін күтесіне жүруге үндеу болуы мүмкін.

Адамның мәдени құқығының қалыптасуында танымдық мақсаттың үлкен бөлігі арнайы сыныптардың бағдарламасына қосылған тарих пен географияны оқу кезінде шешіледі. Тарих адам құқығының қалай зерделгенін түсіндіреді. Оның қалыптасу эволюциясы, экономикалық, әлеуметтік, саяси, мәдени өзгерудің зақтарихи процесінің түрленуінің нәтижесі. Сондықтан да оқушылармен бірлесіп отырып, хронологиялық кестені заманына сай дәуірлердің мән-мәтініне негізгі құжаттардың негізін қарастыруға мүмкіндік береді.

Мұндай болып келесі тиісті тақырыптар тізімі бола алады: Ертедегі Жер ортатеңізі мен Азия өркениеті, құлдық, нәсілшілдік ұғымы. Жердегі адамдардың өмір сүру жағдайының әралуандығы. Алуан түрлілік ұғымы. Ортағасыр өркениеттері мен таным (Византия, ислам мәдениеті). Батыспен қарым-қатынас. Христиандық Батыспен феодалдық сап. Бүгінгі заманның рухани туылуы: Қайта өрлеу, Реформация. Әлемді жаулап алудың дәуіріндегі Европа: тұңғыш отарлық империялар. Қарсыласу, діни бостандық, шыдамсыздық ұғымдары. Африка, Азия, Латын Америкасындағы даму. Нәсілді араласуы (Оңтүстік Америка). Экономикаға тарту: халықаралық алмасу, үшінші әлем қарызы. Білгімді мақтастық, қызметтестік, халықтар арасындағы диалог ұғымдары. Ресейдегі патша режимі: патшаның шексіз бетімен билеушілігіне қарсыласу. Ағылшын революциясы. Ағарту философиясы. Американдық революция. Француз революциясы. Европадағы либералдық және ұлттық көтерілістер. Өндірістік революция және қоғамның түрленуі. Отаршылдық пен әлемді бөлу. Тоталитаризм мен күрес. Азамат, мемлекет, теңдік, құқық ұғымдары. Құқықтық заңның бекітілуі, адам құқығының кеңеюі мен бауы. Адам құқығы мен отарлау. Европалық кеңістік: көші-қон мен халық (адам ипопуляцияның араласуы). Экономикаға бейімдеу: адамдармен өндірістегі теңбек; әлеуметтік және экономикалық құқық. Экономикалық құқық, әлеуметтік құқық ұғымы. 1917 ж. Революция. Адам құқығын қорғау (әлемдік соғыс, фашизм). Адам құқығы аясындағы жеңіс: демократизация, БҰҰ қызметі мен Европа Кеңесі. Құқықты кеңейту, адам құқығының нәзіктігі. Қазақстан Республикасының халқы. Халықтармен мәдениет аралуандығы, адам құқығының әлемдік мағынасындағы мәселе.

Барлық кезеңдерде адамдардың мүддесін, азаптарын, құндылықтарын суреттейтін әдебиет туындылары маңызды рөл ойнауы мүмкін. Антика дәуірі мен қазіргі күндерге дейін жазылған біраз туындылар адам құқығының негізін келірген құндылықтардың пайдалануы, ұлықұрылтай құжаттарда аталған құқықтарды бақылауға мүмкіндік береді.

Адамның мәдени құқығының қалыптасуында негізін қалаушы құжаттарды білу мен түсінуге талап қойылады. Азаматтық тәрбие мен адамның мәдени құқығының қалыптасу бағдарламасында азаматпен Адам құқығы Декларациясы (1789 ж.), Жалпы адам құқығы декларациясы (1948 ж.), Адам құқығын қорғау мен негізгі бостандықтар Европалық Конвенциясын қосып қарастыру керек.

Ұсынылған мәтіндерді зерделеу тарих кезеңінде толықтырылған адам құқығының жеке мәселесін қарастыруға және көрсетуге; ниеттердің үзілуі мен бап болып аталған қағидаттарды жариялау мен күнделікті өміршіңдығындағы осы қағидаттардың жиі бұзылуынан анықтауға мүмкіндік береді.

Бұндай бұзушылық адам құқығын қорғайтын арнайы комитеттің құрылуына себепші болды. Оқушыларды олармен танымалыққа айта отырып, догматизм мен шектен тыс абстракциядан қашақтау керек. Жоғарыда айтылған үш мәтін арнайы зерделеуге тұрарлық.

Аталған құжаттарды айта отырып, догматизм мен шектен тыс абстракциядан қашақтау керек. Жоғарыда айтылған үш мәтін арнайы зерделеуге тұрарлық.

26 тамыз 1789 ж. Адам құқығы мен азамат Декларациясы. Бостандық, теңдік, заңдық, ұлттық егемен-

дік, бассыздыққа қарсылық сияқты негізгі ұғымдарды анықтау арқылы осы құжатты анализдеу қажет. Алдына, құжатты жасаудағы тарихи шартты (тарих бағдарламасы мен үйлестіріп) мәтінді құрастырушыларды ескерту керек; Франция Ұлттық кеңесіндегі құқықтар мен міндеттерді қабылдау немесе қабылдамау декларация дебаты мен таныстыру.

Осы құжатта адамзаттың тарихи мұрасына кіреді. Декларацияның авторлары ағылшын Билль құқықтық ресми құжаты (1689ж.), 4шілде 1776ж. АҚШ Тәуелсіздік Декларациясынан шабытталды. Англиядағы бостандық үшін күресе желгі дәстүрге ие екеніне көңілаудару керек (Ұлыеркіндік хартиясы 1215ж. қабылданды). Бұл дәстүр 1679 жылдан бастап өмірге 1679 жылы ағылшын парламентінде қабылданған, жеке бостандыққа кепіл беретін «Хабескорпус» («Habeas corpus») – тұлғаға қолсұғылмаушылық заңын жеткізді.

1789 жылы Декларация заңдық жоспарда бұрынғы режиміндегі қоғамдық және саяси биліктің үзілуін бекітеді. Теріспайдаланушылық, абсолютизмнің бассыздығына шет қоюға, үшінші қауымды жазалау кезіндегі бірталай талаптарға жауап беру жайлы Декларацияда Құрылтайлық Кеңес мүшелерінің іріліктері көрінді.

Бүгінде Франция азаматтары Декларацияда тұжырымдалған (қағидаттардың анық-қанықтығы, заңның қамтамасыз ерекеті, басқарылатындардың алдындағы басқарушылардың жауапкершілігі; биліктің бөлінуі) ұйымдастырылған қағидаттарға сүйенеді. Сондықтан, 1958ж. Франция Республикасының Конституциясы француз халқының 1789ж. Декларацияда адам құқығын анықталып, 1946ж. Конституцияның кіріссөз басында толықтырылып бекітілгеніне кесесалады. Европа мен Латын Америкадағы ұлттық көтерілістерге шабыттың қайнар көзі 1789ж. Декларация болып, XIX ғ. халықтар мен индивидерді басыбайлықтан босату күресіне негізге айналды.

1948ж. Жалпы Декларация. 1948ж. Жалпы Декларация мен 1789ж. Декларацияның мазмұнын салыстыру оқушыларға дискриминация қағидатынан бастарту, халықаралықынтықтастық, жиналыс еркіндігі, ассоциация еркіндігі адам құқығы ұғымының байығаны, бүгінде индивидтің арнамына сүйенетін ұғымдар пайдаланып болғанына көздері жетеді. 1948ж. Жалпы Декларация «барлық ұлттар мен бұл кіл мемлекеттер

терін таласуы тиіс жалпы идеал түрінде ұсынылады. Формасы бойынша ол халықаралық конвенция, оның мүшелеріне міндетті заңдық күші бар БҰҰ Бас Ассамблеясының қарары болды. Бұл құжат көптеген мемлекеттерде конституция жасаушыларға шабыт көзі болды. Оны 1966 жылы толықтырды. Халықаралық азаматтық пен саяси құқық пактісі және Халықаралық экономикалық, әлеуметтік және мәдени пактісі, оны бекіткен мемлекеттер міндетті заңдық күшке ие.

Жалпы адам құқығы декларациясын зерделеуді БҰҰ арналған сабақта жалғастыруға болады.

1950 жылы Европалық Конвенция. Адам құқығын қорғау мен негізгі бостандықтар Европалық конвенциясы Европалық Кеңесте қабылданды (1949ж. мамыр). Страсбургте адам құқығы бойынша Европалық Сотта демократиялық құқыққа қамсыздандыру органы құрып, осы ақт Европада азаматтық және саяси құқықты қорғау жүйесін құру еркі мен қажеттігін көрсетті. Оқушылар Европа Кеңесі мен Европалық Одақты шатастырмауы тиіс.

1950ж. Конвенцияның жекелеген баптарын (соның ішінде 25 бапты), Страсбургтегі Соттың нақты істер жөніндегі шешімдерінің мазмұнын суреттей отырып ұсынуға болады. Конвенцияның мүшелері мен қабылданған міндеттердің ұстануына қамтамасыз ету үшін адам құқығы жөніндегі Европалық комиссия құрылды. 25 бапқа сәйкес, Конвенцияда баяндалған құқықтың бұзылуы жайлы «кез-келген үкіметті кемесемесе басқатпа адамдарынан» шағымдарды қабылдауына болады.

Өзінетән құқықтарға арналған басқа да құжаттарды зерделеудің объектісі етуге болады. Олар: 1972 жылы Францияда қабылданған нәсілшілдікке қарсы заң, 18 желтоқсан 1979 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясы мен қабылданған әйелдерге қатысты нәсілдік дискриминацияның барлық формаларын жою Конвенциясы.

Азаматтық, құқықтық тәрбиенің негізгі міндеті – адам құқығын бірыңғай танып, ментәржірі бепәніне айналдыру. Күнделікті көріністегі сезілетін қағидалар қабылданған болмаса, адам құқығын құрметтеу мен оны өмірге асыруға жетім мүмкін емес.

Мектеп өмірінде адам құқығы қағидаларын жүзеге асыру мүмкіндігін іздеу керек. Оқушыларға аынтықтастық ықрухында өзінің және адамның құқығын құрметтеуге, ынтықтастық басқа адамдарды түсінуге ұмтылуға т елу керек. Бұндай тәрбие мен қалыптастыру оқушының табиғи жолмен меншіктік позициялы орынға ие болатын д айт іп тұжырымдауға, қажетті жағдайларда оның өмірінде кемсітушілік-тің барлық формаларына қарсыласу, даму дағы басқа кедергілер мәселелерінің ойлау, жанжалдарды бейбіт жолмен шешу және т.б. азамат ретінде бастама көтеруге септігін береді.

Оқытушылық функциясына кіретін азаматтық тәрбие адамның мәдени құқығының қалыптастыру, мектеп оқушыларында жауапкершілік сезімін, ұжымдық қызметті алғамы оқытушының функциясына кіреді. Мектеп қабырғасында дайындалған және өткізілген бостандық сүйгіш адамна азаматтың өз тұлғасын бірте-

біртеқалыптастыруды әкө мектесу шараларын пайдалану кіреді.

Адамның мәдени құқығының қалыптасуы мектепте негізгі бастамалар мен қызмет түрін толықтыруды болжайды. Оқушыға жолдастарымен жүктелген жауапкершілікті жүзеге асыратын, оны мектеп әкімшілігі кеңесінің, сынып кеңесінің, мектеп тентіс мекемелер қызметіне тартатынын сөйлеп жайлау қолдану жайлы әңгіме болып отыр. Оқушыларды адам құқығы мен таныстыру педагогикалық қызметке келесі қағидалардың негізге алынуына стану керек: мектепті адам құқығына күмән танытатын нығайтуды қайта қарауға, бұл құқықтар мектепте оның тиімді жоспар қызметінде ағарту мекемесі ретінде болуы керек. Мектеп саяси қоғамның метафорасы емес. Адам құқығы мен жетістігін қалыптастыру аясында алғабасу, бұл құқықтардың тәрбиелеуі тиіс сыйабы болса да, бірақ бұл оқушыға мектеп қызметіне белсенді қатысуға көмектеседі.

Мектеп бағдарламасындағы адам құқығы. Адам құқығын түсіну мен осы облыстағы тәжірибе деңгейінің бар болуы, жастарды демократиялық және плюралистік қоғамда өмір сүруіне дайындаудағы басты элемент. Бұл мәдени таралық және интернационалды қасиеттері өзінекосатын, қоғамдық, құқықтық және саяси тәрбие бөлігі. Адам құқығына қатысты ұғымдар ерте жастан бастап меңгерілуі керек. Мектепке дейінгі және бастауыш сыныптағы балалар топ шеңберінде аударып және өзгеге құрметті зорлықсыз шешім мүмкіндігін игеруіне болады. Жастарды абстракциялы адам құқығы айналасындағы философиялық, саяси, әлеуметтік және құқық ұғымдарымен таныстыру; тарих, география, қоғамтану, тіл және әдебиет, қазіргі заман мәселесіне экономикалық ғылымдар сияқты пәндер шеңберінде, орта мектеп деңгейінде жүзеге асады.

Сөзсіз, адам құқығы саяси аясы мен түйісетіндіктен, сабақ беруде әрқашанда халықаралық келісім не мектептің негізінде болуы керек. Бұндай сабақ беруде оқушылардың идеологиялық күреске тартылуы үшін жеке көзқарастарын байлау аударып қалау тиіс. Адам құқығын қолдау мен түсіну дәріптеу қажеттігіне келесі жатады:

Біріншіден, интеллектуалдық дайындық. Өз ойларын пікірталас пен тыңдау қабілетін, сонымен бірге өз пікірін қорғай алатын, ауызша немесе жазбаша формада білдіруді білу. Құрастыруға мүмкіндік беретін мынадай дағдылар:

-

әртүрлі дерек көздерден материалды жалпылау мен талдау, соның ішінде БАҚ, олардағы нақты және салмақты қорытындылардың анықтау үшін материалды анализдеуді білу;

- шәкеспікірді, соқыр сенімді, таптауынды дискриминациялық пікірді байқап білуіне.

Екіншіден, білуді жобалайтын әлеуметтік дайындық:

- ерекшеліктерді айыра білу мен қабылдау;

- басқа адамдармен конструктивті, ығыстырмайтын қарым-қатынас құру;

- жанжалдарды зорлықсыз түрде шешу;

- өзіне жауапкершілікті қабылдау;

- шешімдерде қатысу;

-

адам құқығын қорғайтын механизмдерді қабылдау мәселесінде жергілікті, еуропалық және әлемдік деңгейде бақылау.

Адам құқығын танып білуде жасына, оқушының ерекшелігіне, білім мекемесінің сипаттамасына сәйкестүрлі тілдерді тәжірибелеу керек.

Адам құқығын тәрбиелеуде келесі білімді қабылдауды қосу қажет:

1. Құқықтың негізгі дәрежесі, міндеті, міндетті түрмен адамның жауапкершілігі;

2. Әділетсіздіктің, қауіпсіздік және дискриминацияның түрлі формалары;

3. Адам құқығымен байланысты қайраткерлер, қозғалыс, үлкен оқиғалар, тарихтағы тоқтаусыз соғыстар (сәтті, сәтсіз).

4. Адам құқығы бойынша танымал декларациялар мен халықаралық актілер, мысалы, адам құқығы Жалпы Декларациясы мен адам құқығын қорғау және негізгі бостандық Еуропалық Конвенциясы.

Адам құқығынан сабақ беру мен оны жүзеге асыруды үйретуде оның аспектілеріне назар салу керек; адам құқығындағы бұзушылықтар мен теріс қарым-қатынас салдарына оқушыларда мүмкіндік пен жабырқанды сезім пайдалану мүмкін. Сондықтан да бұлайнала да жетістік пен сәттіліктерді көрсету керек.

Мектепте адам құқығын үйрету мақсаты оқушыларға әділдік, теңдік, бостандық, бейбітшілік, ар-ождан, құқық пен демократия ұғымдарына көңіл бөлуге, сонымен қатар оларға оның қатынасауда қамтамасыз етеді.

Көрсетілген түсінік жекетәжірибе мен күйзеліске үйену арқылы интеллектуалдық іргетас болуы керек. Сондықтан мектепте оқушыларға адам құқығы аясында эмоционалды келіктіруге мүмкіндік беру қажет. Оларға қатысты сезімдерді аудиовизуалдық техниканы қолданып, театр, бейнелеу, музыка өнеріне жұмылдыру арқылы білдіру.

Еңдұрысы, демократияның бастауында демократиялық жағдайда игеру. Ол жерде қатысу тәжірибесі марапат алады, онда өз пікірінді ашық айтуға, айтысуға, пікір еркіндігі оқушылар мен оқытушыларға қамтамасыз етілген, әділдік пен заң үстемдігі кетеді.

Мектеп өзінің қызметіне ата-аналармен басқа да жергілікті қауымды жұмылдыру керек. Мектеп мекемелері үкіметтік емес ұйымдармен байланысты жұмыс істеуі қажет. Үкіметтік емес ұйымдар нақты суреттелген оқиғалар туралы материалмен қамтамасыз етеді. Құқық пен адамдар ожданына қатысты бірінші қолдардан табысты науқандардың мәліметін хабарлайды.

Оқытушыларға барлық оқытушылармен конструктивтік қатынасқа ұмтылуы керек. Олардың бүкіл жетістікте ретін маңызын интеллектуалдық таныммен, сондай-ақ, өнер, музыка, спорт және басқа да қызмет түрлерінің аясында танып қабылдауы қажет.

Қорыта айтсақ, адамның мәдени құқығының қалыптасуы – бұл демократиялық, құқықтық, азаматтық қоғамның маңызды міндеті. Адамның мәдени құқығы мен оның қалыптасуы – бұл нормалар, құндылықтар мен адам тәжірибесінің саласы. Тұлғалардың индивидуалдық, ұжымдық құқықтарын және демократияның негізгі іргетасы мен тұлғаның гуманистік мәртебесін, оның басқа адамдармен, қоғам және мемлекетпен қарым-қатынас мәдениетін қамтамасыз етуге көмектеседі. Бүгін адамның мәдени құқығы мен жалпы қазақстанның өткір мәселесін шешуде адамдар, ұлттар мен әлеуметтік алғабасуды біріктіретін болашақ қатіесілі демократиялық әділ қоғамның тұрақтылығы маңызды.

1 Концепция правовой политики Республики Казахстан с 2010 до 2020 года // Казахстанская правда. - 2009, 27 августа.

2 Politische, soziologische und rechtliche Probleme der Gesellschaftsentwicklung Kasachstans. – Berlin: Verlag Dr. Köster, 2013. – S. 59-71.

Резюме

Статья рассматриваются на материалах Казахстана актуальные вопросы формирования культуры права человека, которые еще недостаточно изучены в политической науке.

Summary

In article topical issues of formation of culture of a human right which are still insufficiently studied in political science are reconsidered on material of Kazakhstan.

ӘЛЕУМЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОЦИОЛОГИИ

АБАЙДЫҢ ҚАРАСӨЗДЕРІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТАРИХИ-ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Р.Б.Әбсаттаров –

*ҚР Ұлттық Ғылым академиясының корреспондент мүшесі, филос. ғ. д., проф., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының меңгерушісі,
Т.Ж. Қалдыбаева – ғ. ғ. д., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының профессоры*

Абай–

ұлыақын, көрнекті гуманист және ойшыл. Оның шығармашылық мұралары қазақ халқының қоғамдық-саяси өмірінің ең өткір проблемаларын қамтыған өлеңдерден, дастандардан, прозадан, ән-әуендерінен және аудармалардан тұрады. Оның шығармашылығы әлеуметтік идеяларға толы [1].

Абай (Ибрагим) Құнанбаев 1845 жылы тамыз айында бұрынғы Семей облысы, қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданында өмірге келіп, 1904 жылдың шілдесінде айында өмірден өткен. Ол қазіргі заманда ұлыақын, композитор, философ, саясаткер, ағартушы, қазақтың реалистік жаңа жазба әдебиетінің негізін қалаушы ретінде танылған, әлемдік мәдениеттес осылайша мойындалған, оның шығармашылығы халықаралық саяси ұйым болып табылатын Біріккен Ұлттар Ұйымының мәдениет саласына жауапты ұйымы ЮНЕСКО назарынан әлемдік мәдени құбылыс ретінде біражала орнынтапқан кемеңгер тұлға. Әлі жалғасын табуға тиісті іс – Абай ілімдерінің әлемнің әреліне таралып, барлық елдердің жас ұрпағының адамгершілік тәрбиесінің қайнар көздерінің бірі сарқылмас бұлағына айналдыру.

Абай еңбектерін зерттеуші әртүрлі ғылымдар саласындағы мектептер баршылық. Алайда оның әлеуметтік-саяси тұлғаретінде қалыптасып толысқан кезеңіндегі ойынан туындаған әлеуметтік шығармалары әлі де болса тереңіне көз жүгіртіп, көңіл қойып, қазіргі замандамдарының түсінігі тұрғысынан тағы бір сара лапшығуды сұрап тұр.

Кезінде бұл шығармалар «Қарасөздер» деп аталып кетті. Ақынды қылден, поэзия тілінен шығып, ойын қарасөздер мен баяндауына байланысты қойылған болса керек осындай ат. Шындығында, олар жайшылықты қарасөздер емес, автордың әлеуметтік ой толғауының туындысы, әлеуметтік шығармалары – мазмұны жығынанда, мәні жағынанда. Сол себепті біз оны «Абайдың әлеуметтік шығармалары» деп атауды жөн көрдік.

Абайдың әлеуметтік шығармалары оның өмірінің соңына лажазылған. Ақындық өнерінің шыңына шығып, өмір сүрген ортасының әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-саяси және әлеуметтік-мәдени тынысын жан-жақты танып, біліп, өзі оған тікелей араласып, уақыты тіршілігі мен ойының тынысынан атылған оқтай озық тұрған азаматтың жан-дүниесінің қиналысынан туындаған. Қоршағана дами ортаның күйбең керікет кентіршілігі тынысың тарылтып, өзін түсінетін, пікірлесіп ой бөлісетіна дами кеңістік таба алмай, қолына қаламын алды, ақыл-ой кеңістігін кернеп, санасын жегідей жегенді қағаз бетіне түсірді. Қоғамдық ойын, өмірлік көзқарасын жазды. Ал бүгінгі ұрпақ оны оқи отырып сол замандағы қоғамдық, әлеуметтік-саяси, мәдени және адам аралық қатынастардың шындығы мен танысады, өткен отандық тарихтың қырсырын ұғынатын үседі, ұлы адамның тағдырына көз жүгіртіп, оның ұлылығының мән-жайына қанығады, өзінше ой түйеді.

Өзінің әділдік, адамгершілік жолындағы күресінен күткен нәтижесін көре алмай, «алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық... ісіміздің бәрінің баянсыздығын, байлаусыздығын көрдік, бәрі қоршылықке кені білдік» дей келе Абай **Бірінші сөзін** «кімде-кім жазғандарымның ішінен керекті сөз тапса, жазып алысын, жоқын, керегі жоқ десе, өз сөзіміздікі» деп аяқтаған еді. Міне, бізде, ұлы ойшыларманының негізінен іске асқан заманның қоғамтанушылығы, 45 «Сөзден» тұратын әлеуметтік шығармасын оқи отырып, оны саясаттану және әлеуметтану ғылымдарының көзқарасында, бүгінгі тілдік ұғымдардан түсініктеп шығуды жөн көрдік.

Екінші сөздің мәні «басқаның кемшілігін іздеп, күлкі етуге тырысқанша, қандай жақсы жақтары бар екенінен азарыңды сал, үйренуге болатынын үйрен» деген ақыл-ойғасаяды.

Абайдың өмір сүрген уақытында қазақ даласы патшалық Ресейдің құрамында болды. Даланы бағындырып ұстап отыру саясатына байланысты ірі қамалдар салынып, қалаларда тек әскерилер ғана емес, аудадамытылды, жекелеген өндірістер ашылды, орыс, татар, тағы басқа сауда ісіне қатынасы барлар қамалдардың негізгі тұрғындары болған. Сондай қамалдардың ірісінің бірі Семей қаласында орналасты. Қазақ даласын діндендіріп, діні сенім күшімен бағындырып ұстап отыру мақсатында Еділ бойы татарларымолдалары кең тартылған болатын. Кейін келсе саяси көзқарасы үшін жераудары оқиған саясаткерлер Семей қаласында кітапхана ашып, олай мақұш ірімәдени мекеме болып тұрды. Абай осы кітапханада узақ отырып, онда жинақталған Орта Азия, Ресей, Батыс ғалымдарының шығармалары мен танысқан.

Балашағында адам дараузынан естігені менересейген шағында өз көзімен көргенді салыстыра отырып, ақын бұл, осы Сөзінде мынадай жағдайды баяндайды: «бала кезімде қазақтар сарттарды (тәжіктерді), ноғайларды (татарларды), орыстарды «қамысартып бұтадан қорыққандар», «солдат, қашқын ноғай», «ауылдарды шапқан, ойынан келсе соны істеген сасыр бас» деп мазақтап күлетінеді. Содан мен бізден басқа халықтың бәрі аңтұрған кендеп ойлаушы едім. Енді қарап тұрсам, саудагердің жүрмеген жері, істемеген шеберлігі жоқ. Өзімен өзі әуре болып, бірімен бірі жауласпайды. Қазақтың өлісінің ахире-

тін, тірісінің кіміні солар жеткізіп, малыңды саудалап пұлдап беріп тұрғандасолар. Орыстың өнерінде бізге қарағандасолар көпүйренген. Байларымен молда дарынан еттілік пен қырмызылық, сыпайылық байқалады. Ноғайлар солдаттыққа да, кедейлікке де, медресе сақтап, дін күтуге дешыдайды. Еңбек етіп малтабудың жөнін десолар біл еді, салтанат, әсемдік тесоларда. Алтамақта ауып жеу үшін біздің біріміз олардың жалшысы, біріміз олардың ісінте кқұптаушымыз. Біздің еңбай деген адамымыздың өзі олар «ласаяғыңның кірін шашапай, шық, сасық қазақ» деп үйінен қуып шығарады. Осының бәрі шаруа қуып, өнер және малтауып, ауқатты әлеуеттілікке қол жеткізуінің нәтижесі.

Орысқа келетін болсақ, айтар сөз жоқ, біз оның құлымен күні қатарлы жоқпыз. Бағанағы біздің мақтан, күлгеніміз қайда?» – дей келе күлгеннің орына үйренсек етті, түзелсек етті деп ой қорытады.

Ұлы ойшылдың басты мақсаты қазақ халқы ортасындағы кемшіліктерді барынша ашып көрсету, соларқылы оны жақсылыққа, адамгершілікке, мәдениеттілікке, ұйымшылдыққа, дамуға бағдарлау болатын. Аямай сынаудың тамырында адами жанашырлық, азаматтық намыс, дамыған, өркениетті халықтар қатарынан көруге деген ұмтылыс, олу үшін оның қолынан келгеніне теу парызы жатыр. Осындай оның әлеуметтік жауаптылығын сезінетүсінің бірі көрінісі оның келесі Сөздері дәлелдейтүседі. **Үшіншісі өзген** азартоқ таталық. «Қазақтың бір-біріне қас күнемділігінің, бірінің тілеуіне кішісінің тілемейтіндігінің, рәссөзіз болатындығының, өздерінің жалқау болатынының себебі неде? Ғаламға белгілі данышпандармынаны байқаған: жалқау кісі – қорқақ, қайратсыз келеді; қайратсыз адам – ақылсыз, надан, қорқақ келеді; ақылсыз – надан, арсыз келеді; арсыз – тойымсыз, тыйымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ. Осының бәрі төртаяқты малдық көбейткеннен басқа ойының жоқтығынан. Егінегіп, сауда, өнер, ғылым секілді істермен айнасысса, бұлай болмас еді... Малқы көбейсе малшыларға бақтырып, өздері етке, қымыз-ғатойып, сұлуды жайлап, жүрікті байлап отырмақ.

Қыстауы тарлық жасаса біреудің қыстауын сатып алмақ, еттеп алмақ, тартып алмақ. Алқыстағын анайрылған өзкезегінде басқаға тиіспек немесе орынсыз қалғандықтан елден кетпек. Кедей көбейсе, ақысы кем болады, малд анайрылғандар көп болса, қыстауы босар еді деп іштей қастықойлайды.

Ұрылар тиылмайды. Олар үшін еліші тыныштығы қолайлы. Екі жаққа жарылғандардың қайсысы оны арамдығын қолдаса, сол жақтастарға сүйеніп ұрылар ұрдығын әлденеше асыратүседі.

... Болыс болғандардың өзі қулық, арамдық пен болыстыққа жеткен соң момындық адірлемейді, өзіндей арамқуларды қадірлейді, олардың жәрдемінесүйенгісі келеді немесе өзіне залал жасауынан қорқады. Осындай себептермен халық ішіне «ісіннің түзулігінен жетпессің, кісінің аманшы, айлалылығынан жетерсің (ісі білмес, кісі білер)» деген мақал пайдаланды.

Әрберден соңындағы қастандық сыртқашығады, жауласады, дауласады, партияласады. Осындай қастарға сөзім өтімді болсын деп, мал жиюға да күшім жетімді болсын деп билікке, қызметке, болыстыққаталасады. Елдегі жақсы адамдардың бәрінің үстінен «шапты, талады» деп арыз береді. Тергеу барысында көрмегендік көрдім дейтін қулар даярланады, басын құтқармақ үшін жақсы адамдардың жамандарға жалынуына тура келеді... Осылар біріне бірінің достықойлау емес».

Иә, ақын жазған осы бір шығармаларды оқытырып, сол тарихи жағдайдың арасында болып қайтқандай, сол заманшындығын өз көзіңмен көргендей боласың. Шығарманың қазіргі ұрпақ үшін мәнділігі де осында емес пе?!

Үш жылғы сайланатын болыс сайлауының төңірегіндегі дау-дамайдың халық арасына келетін керісалдарларына іта келе Сөз авторы өзінің келесі көңіліндегі сінбаяндайды: «Қазақ халқының осындай бұзақышылық қатарып, жылдан-жылға төмендетіп бара жатқанын көрген соң менің ойым ақелгені – халықтың болыстыққасайлаймын дегені орысша білімі бар қадірлі кісі болса. Ондай кісі болмағанда, болса да сайланбаса, уездастығымен әскери губернатор келісіп тағайындау жасаса, ол халық үшін қолайлы болар еді. Ондай болғанда билікке қол жеткізгісі келетін қазақ жастары білімалуға күштарланар еді, екіншіден, сайланған болыс халық алдында емес, ұлықтар алдында міндетті болар еді. Өтірік арыз берушілер азар еді. Сайланған адамға әрі Қасым ханның «Қасқажолын», Есім ханның «Ескіжолын», Әз Тәуке ханның «Жеті жарғысын» білуді және оны заман өзгерістерінде қарай отырып пайдалануға жеті болады. Ондай билік қазақ ішінде сайланған әрбір адамның қолына нкеле бермейді.

Бұрынғы қазақ жайын жақсы білген адамдар «Биекеу болса, дау төртеу болады» деген екен. Оның мәнісі – тақ болмаса жұп билер таласып дау көбейе береді деген сөз. Өйтпін көбейткенше әрбір болыс елден толымды білімді, жаманшылығы ашкереленбеген кісілер, билік жылық кеспей сайласа».

Осылайша, саясат қарақын өзінің басынан өткізген тәжірибені және дала өміріндегі саяси жүйе құрылымының қарасын саралай келіп, оған өзінің көзқарасын баяндайды. Өз тәжірибесіне келетін болсақ, ресми билік оның халық арасындағы әйгілілігімен, беделімен санаспай қоя алмаған. Облыскөлеміндегі ірі саяси-

әлеуметтік шараларға шақырылып, даулы мәселелерді шешуде оның пікірі мен санасын потырған. 1885 жылды мырайында Шарөзенің бойындағы Карамолажерінде Семей генерал-губернаторының басқаруымен Семей губерниясына қарайтын 5 уездің 100-ден астам би-болыстары басқосқан төтенше съезі өткізілді. Абай осы съезде Төбеби болып сайланды. Қызметінің барысында аспшылық талабы бойынша Абай бастаған комиссияға губерния қазақтары арасындағы кездесетін қылмыстарға қатынасты заңдарлауға дәтүра келеді. Бұғанға дейінгі қолданыстағы заңға елеулі демократиялық сипат беріліп, қазақ ауымындағы заңға деген сұраныстар ескеріледі. Алайда оның беделінің өсуі қарсыластарын көбейтті. Бір топ дұшпандары 1890 жылы Жиреншеқыстауының шетіндегі Шидеген жерде Абайға қарсы дұшпандық әрекет есөз байласты. Туысқаны Оразбай бастаған араларындағы дау-жанжалалты-жеті жылғасозылады. Ақыры бұл шиеленістің аяғы 1898 жылғы Мұқыр сайлауындағы жанжалға, Абай өміріне қастандық жасап, оны ауыр соққыға жығады. Оның жан-жүні есін жаралай түскен жағдайдың бірі – еш біркінас болмай тұра болған уақиғаның шындығын жоғары билік басшылығы алдында айғақтап, нақты деректермен дәлелдеп беруге тұра келгені [2]. Осы жағдайдан соң ойшыл, күрескер ақын өзі өмір сүріп отырған ортадан біражолат үнілді, көңілі қалды, өзінің араласуы арқылы жағдайдың халық пайдасына өзгертуге деген сенімін айнарылды. Бұдан былай ешнәтиже бермейтін күрес, саясатісіне араласуын біражолат оқтатты. Оның үстіне отбасындағы күйзелістар қосылды. Ресейдің таңдаулы білім орталығын да оқытып, білімді адам болып, өзінің көңіліндегі арманын ісінде жалғастыра деп сенген ұлы Абдрахман жазылмас науқастан дүниесалды. Оның ендігі жалғыз сенері қолындағы қаламы болып қалды. Ұлтының рухы болған тұлғаны өзінің рухани күйзелісі жағдайында оның әлеуметтік шығармалары жазылды. Қоғамдық өмірден көңілін етүйгенін, ертелі-кешайта алмай жүргенін қағаз бетіне түсірді.

Төртінші сөздің мазмұны мынадай: Орынсыз күлкі мастық пен бірдей. Күлкігесалынған кісі шаруаданда, ақылданда, ұяттан да құралып, уақытын өткізіп алмақ. Әрбіруайымшыла дам шаруасына өзгеден жинақ ырақ келеді, әрбір жинақылықтың түбікөніш болса керек. Бірақ үнемі уайымшыл болып күлмей жүре беруге жан дашыдамас. Әрбір орынды іс-әрекет уайымқайғыны азайтады. Уайымды орынсыз күлкімен емес, орынды әрекеттің меназайт. Шығаресігін таба алмай, уайымның ішіне кіріп алып, қамалып қалма, оның өзі біран тұрғандық. Жаман кісінің қылығына күлсең, оғаныза болғаныңнан күл, ызалы күлкінің өзі қайғы.

Көп күлкінің ішінде бір күлкі бар-ау – көкіректен келмеген, қолдан жасалған күлкі, әдемішілік үшін күлетін бояма күлкі.

Адам баласы жылап тұады, кейіп өледі. Екі ортада бұл дүниенің рахаты қайда екенін білмей, бірін-бірі аңдып, бірін-бірі мақтанып, есілөмірескер уәсіз, босқа, жарамсыз қылықпен, қоретіп өткізеді. Таусылған күнінде бір күндік өмірді бүкіл қолында бармалына сатып алуға таба алмайды.... Қайратыңа сүйеніп пенбек қылсаң, қар ажерде береді, құртастамайды».

Абайдың бұл Сөзі (шығармасы) адам өмірінің мәніне арналған. Арзан күлкі, мәңсіз іс-әрекеттер соңында жүрген адам өзі өмірінің қалай өткенін де байқамай қалады. Үнемі уайымқайғығасалынып малтап қаныңмен қызықсыз өмір өткізудің өзі де аңтұрғандық едет. Бірақ қылығың жарамды, оңды болсын. Өмірдің таусылған уақытта өзі өмірінді босөткізгенінді түсінгеніннен пайда?

Ақынның бұлоуы Австриялық философ-психолог Виктор Франкльдың XX ғасырда жазылған «Өмірдің мәнін іздеу» [3] деп аталатын бегіндегі ойы сәйкескіліп тұр. Адам өмірі босқа мағынасыз өткен уақыт, егер оның әлеуметтік мәні болмаса. Тек әлеуметтік мәнге толығұмырғана адам өмірі надами, мазмұнды, мағыналы, қоғамдық ортаға, қоршаған әлеуметтік ортаға пайдалы ете алады. Бұлоулар Макс Вебердің адамның әлеуметтік мінез-қылығымен іс-әрекеті туралы ілімімен үйлесіп жатыр. Абай және қазіргі әлемге танымал философ пен әлеуметтанушылар ілімінің үйлесіп жатқаны. Бірінің ілімі Дала ойшылының әлеуметтік шығармада баяндалса, қалғаны кеуінің ілімдері еуропа төріндегі іргелі ғылыми еңбектерінде баяндалған. Үшеуінің де айтары біреуғана – өмірдің қадірін біл! Адам ретінде лайықты өмір сүр, өмірде бар жалғыз сен емес, қоршағана дами, әлеуметтік орта барынаскере отырып, сол ортаға надамгершілікті арабайланып статіршілік жаса. Ешкімге мәңгі өмір берілмеген, ол таусылады, бірақ кешкелген өкініштен пайда жоқ.

Бесінші сөз басқа кәсіпке найналыспаған, өміртіршілігі тек мәлөсіру, малды тұтынумен байланысты қоғамдық ортадағы әлеуметтік-экономикалық қатынастың өзіндік керекшеліктерімен оның надамгершілікпен сыйспайтын, өзіншілдік және өктемдікпен үйлесіп алған арабайланыстық құбылыстары туралы баяндалған. Осындай жағдайларды көріп, біліп, сезіну, оның өзгерткісі келгенінмен жалғыздың дәрменсізді-

гіоныңжанынауыртты,қайғығасалды,көзінежасалғызды.Бірөзінмыңменжалғызалыстырған,ХІХғасырдына яғындағы,феодалдық-патриархалдыңқойнауынанәлішығаалмаған,көшпелішаруашылықэкономикасыныңнегізіболған,малменжерүшінбақталастықсананыжаулағанәлеуметтік-тарихиуақыттыңаштышындығыойбұл.

«Көкірекқайғысыкісініңөзінедебилетпей,бойдышымырлатып,буындықұртып,якөзденжасболыпағады,я тілденсөзболыпағады.Қазақтар—«Жасбаладайқайғысызқылагөр!»—дептілейдіқұдайдан,онысыөзіжасбаладанестіболып,қайғылықісіболғансығаны.Олқандайқайғыекенінмына мақалдар-

данбілерсің:«Түстікөміріңболса,күндікмалжи»,«Өзіндеболмаса,әкендежат»,«Маладамныңбауыреті»,«Мал дыныңбеті—жарық,малсыздыңбеті—шарық»,«Малтапқанердіңжазығыжоқ»,«Байданүмітсіз—құдайданүмітсіз»,«Қайраңыжоқкөлденбез,қайырыжоқкөлденбез»т.б.Бұлмақалдарнеайтады?Қазақтынышт ықүшін,ғылымүшін,әділетүшінқамжемейді,бірақмалүшінқамжейдіекен.Олмалдықалайтабудыбілмейдіеке н,білетінімалдылардыалдап,мақтапмалтабу,бермесе—

жауласу,малдыболсаөкісінжаулаудыдаұяткөрмейдіекен.Ұрлық,қулық,сұмдық,тіленшілік,солсияқтықылы қтардыңқайсысынболсадаістепмалтапса,кінәлідемеуекерекен.Бұлардыңжасбаланыңақылы-наннесіартық?Бірақжасбалаошақтажаныптұрғанқызылоттанқорқушыеді,бұлартозақтандақорық-пайдыекен.Жасбалауялады,бұларнеденболсадауялмайдыекен.Қолындабарындыүлестіріпберме-сек,біздеөзіндейболмасақ,маңынажоламайбезедіекен.Іздегенлімізосыма?!»

Осылайшақазақдаласыныңұлыойшылығылымсыз,білімсізқазақортасыныңтіршілігітекмалөсіруменқан абайланыстыболабермектігін,осындайбіржақтыэкономиканыңсоғансайәлеуметтік-саясиқатынастардытудыратыны,мұндайжағдайдаәділеттіліктііздеудіөзідемәнсізекенінатапайтты.Өмірш ындығыныңөзітудырғанмақалдароныңойындәлелдейтүсті.

АлтыншысөзіндеАбайелдіңшікібірлігі,әлеуметотрасыныңбірлігітуралыойтолғайды,ондайбірлікпенел ішіндегіынтымақтыңбастынегіздеріқайсысыдегенсұрақтарғажауапіздейді.Солсөзгеөзіне«Бірлікқандайел деболады»,«Еларасықайтсетатуболады»дегенсұрақтарқойып,оғанжауапіздейді.Халықарасындабүлміәелек алайқойылыпкелген?Осытұрғыдайойөрістетуінеәлеуметіарасындатаралған«Өнералдыбірлік,ырысалды-тірлік»мақалынегізболған.Кейбірмақалдардыңтәлімдікмәнініңтөмендігінатапкөрсетеді,оныңадамгершілік кекелмейтінтуралыойтолғайды.

«Қазақойлайды:атортақ,асортақ,киімортақ,дәулетортақболсаекендеп.Олайболғандабайлықтаннепайда ,кедейліктеннезалал?Осымабірлік?Малындыберіпотырсаңатасыбасқадабірлікқылады...Бірлікмалғасатылс аантұрғандықтыңбасыосы...Ірысалдытірлікдейді,олқайтірлік?Кеудеденжанныңшықпағаныболсаондайті рлікиттедебар.Жанынқорғап,жауданқашып,қорқақатанып,еңбекетуден,қызметжасауданқашып,еріншекат ану...айтқантірлікөлемес»депжазакелеөзойынбылай-шақорытындылайды:«Бірлік-малғабірлікемес,сатыпалуға,басқаныңенбегінпайдалануға,алдауғаесептелмегенбірлік,ақылбірлігі...Көкіре гі,көңілітіріболсағанатірлікбар.Өзітіріболғаныменкөкірегіөліболса,сөзұғылмайды,ақылабылмайды.

Кеселдіжалқау,қылжақпас,

Әзіртамақ,әзірас,

Сыртың—пысық,ішің—нас,

Артынойлапұялмас,-

болыпжүріп,тіріміндеме,оданллажсібергенақбұйрықтыөлімніңөзіартық»[3].

Яғни,елбірлігісолелдіназаматтарыныңақылында,ақылғанегізделгенжоғарысаналылықтажатыр,алдаусы з,арбаусыз,еңбеккенегізделгенынтымақтытіршілігінде,ізденісіндежатыр.Ондайбірлікте,игіліктітіршілікте пасықтықтан,жалқаулықтан,ұятсыздықтанөзінтысқоябілетінкөкірегіоаяужандар-дыңғанақолынанкеледі.

Жетіншісөздегіавтордыңбастықойылымымынадай:«Көкіректесәулежоқ,көңілдесенімжоқболса,біздіңқ айуанмалданнемізартық?».

«Сөз»авторыөзіөмірсүріпотырғанәлеуметтікортадағыкеңтаралған,тамырланған,елболашағынабарынш азияндықұбылыстардысипаттаптүсініктейді.Ізденісіжоқ,білім,ғылымдегенніңнеекенінбілмейтін,білгісідек елмейтін,өзбілмегенінбасқадансұрағысыда,үйренісідежокересектерденайнала-сындағытіршілікті,оныңқыр-сырынтаныпбілгісікелетінбалаартық.

Сөзавторыныңөзіқозғапоырғанәлеуметтікойғаберілгентүсініктемесынадай:«Қайтабалакүніміздежақс ыекенбіз...,білмегендібілсекемдегенадамныңбаласыболыппыз...Баланекөрсесөғанталпынып,айналадағы ныбілгісікеліп,«олнемене?»,«бұлнемене?»,«бұлнегебүйтеді»деп,көзікөрген,құлағыестімегенніңбәрінсұрап ,тыныштықкөрмейді.Мұныңбәрібілсекекен,көрсемекендегенжанқұмары.Дүниедекөргенніңбәрінболмасад анегізгісінбілмесе,адамдыққаорынболмас.Оныбілмегенсоңсеніңжаныңадамдікіемес,хайуандікіболыпшығ ады...Ержеткенсоң,ақылкіргендебарнәрсенібасқалардансұрапбілгісікеліпжүргендердінегеғылымтапқанда рдыңжолынасалмайдіекенбіз?Солар-

ды өрістетіп, өрісімізді ұзартып, жиған қазынамызды құмарлана көбейтсек, бұл тектәннің (ішу, жеу, ұйықта) там ағы емес, әріжанның (ізденіс, ғылым) тамағы. Тән сұранысынан жан сұранысы жоғары қойылса керек еді. Бірақ бі зержеткен соң долай қылмадық. Жанды тәнге бас ұрғыздық. Көзбен көрненің сырын уғуғатырыспадық, басқаның айтқанын ұқпадық, «кісі ақылы мен бай болғанша, өз ақылың мен жарлы бол» дегендейміз. Хайуан білмейді, білемін деп таласпайды. Біз түк білмейміз, текнадандығымызды білімділікке бермей таласқанда өлertірілерімізді білмей ашуызыға басамыз.

Ізденіссіз, адами, мәдени сұранысысыздамның надандығын ортасалып кенірдек жұртып таласқаннан басқақ олынан некелері де жоқ. Біліммен ғылымға ана адамдардың көзін, көкірегінашып, өмірлікізденістерге жолашаалады, пасық мінездер меніс-эрекеттерді налдыналаалады. Жан мәдениеті адамдардың басты құндылықтарына айналған болар еді.

Шынында, Абайдынашу-ызасын мен күйінісін шақырған әлеуметтік-мәдени тежелісті ортаның ересектерге сұрақ жаудырып жүрген балаларға берері дешектеулі еді. Психология ғылымының тұжырымдауынша, балалық шағында балалар қоршаған дүниені мен қатынастарды өз бетімен танып біле алмайды, оларды тек маңайындағы ересектердің іс-эрекетімен мінез-қылықтары, тіршілігі арқылығанатүсініп біле алды, санасына жазыпалады. Осы тұрғыдан қарағанда Абай текер есектердің рухани жан-дүниесі үшін ғана мазаланып отырған жоқ, әрі өсіп келе жатқан балалардың өмірден не іналаалатынының шектелгені, өріссіздігі үшін де қиналды.

Сегізінші сөзінде ағартушы Абай қарапайым халықтың қоғамдық даму сұраныстарынан тыс қалып жататынын, оларды бағдарлап, хабардар етіп, насихат жүргізіп, белгілі бір ілгерілеу, алғабасу жолына салатында ешкім жоқ деп назаланады. Қоғамдық-саяси істердің басында жүргендер мен байлардың бұл істешаруалары жоқ. «Біреуі-болыс, бірі-би, олар біз бәрінен де озық адамдармыз, басқаларға үлгі беріп, ақылайтамыз деп сайланды. Енді халықты не қылсын. Ұлығымыз алдында жазалы болып қаламыз ба, халықарасын бұлдіріпаламыз ба, елдегі бұзақыларды қозғапаламыз ба, шыққан шығынымызды толтырыпалааламыз ба деп, өзбасындағы ісінен аспайды.

Байлар бір күн болса да басына дәулет қонып, дүниенің жарымы қолында тұрғандай сезінеді. Өзінде жоқты ма лымен сатыпалады. Көңілдері көкте, көздері аспанда, адалдық, ақыл, ғылым, білім-еш нәр семалдан қымбат демейді. Оның іні, құдайы, жұрты, білім-ұяты, ары-жақыны, бәрі-мал. Керектісөзді ұғуға дауақыты жоқ. Малды бағу, саудалау, қыстан алып шығу, сақтау... мақтану. Қолы тимейді. Ал қой жүнді қоңыршалар (кедейлер) күнін көре алмай жүр. Би мен байлар анадай болып тұрғанда бұл ар білім, ғылым, ақылды не қылсын? Кедейге бұл ар керегі жоқтай «бізді қайтесің, ана сөз ұғарларға айт» дейді. Бұлардың да өзге мененісі жоқ».

Айтылғандардың бәрі Абайдың өз көзімен көргені, нақты өмірдің шындығынан түйгені, өзінің әлеуметтік-саяси түсінігі мен ойының биігінен қарап саралағандағы алдында жайылып көрініп тұрған қоғамдық қатынастардың, әлеуметтік қатынастар мен арабайланыстардың шындығы. Білім, ғылым, экономиканы дамытуға, озық адам мәдениетті дамытуға деген сұранысқаншалықты жоғары болғаны-мен, әлеуметтік-экономикалық шындық соншалықты төменде жатыр. Халықтың көзінашып, насихаттап, жағдайды халықтың өзінің қатынасуымен өзгертуге бағыттар ешбір күшәлі жоқ, халық өзінен ерекере кеніндету сінуге қаблетсіз. Еуро палық, Шығыстық жоғары экономикалық, мәдени өркениеттер мен халыққа жанашыр болған саяси-демократиялық қоғалыспен күштер де әлі де қазақ даласынан тымалыста жатты. Біліммен ғылымнан өркениетті болашақты таныған Ыбрай, Шоқан, Абай сияқты ойшылдар, қазақ халқының жанашыр рухын негіздеушілер әлі бессау сақпен санауға да жетпейтін.

Тоғызыншы сөз көңілі қалаған қоғамға жете алмай, өмірі өтіп жатқан қоғамға көңілі толмай, құмдалада, аптағаныстық ортасында биіктеп бой көтерген, бірақ та жалғыздықтан ылғалды кеңістігі тарылған жалғыз теректей қиналған ұлы ақынның жантебіренісінентуындаған әлеуметтік ойын баянетті.

«Мен өзім қазақтың. Қазақты жақсы көремін бе, жек көремін бе? Уа, бойларына адам жақсы көрерлік, көңілгетиянақ қыларлық бір нәр сетаппасам да жақсы көрсем, қазақтың деп қолдауым керек пе?»

Егер жек көрсем-сөйлеспегенде, топ бармағанда, араларында ақыл-кеңесші де болмаған болар едім, бұлардың ортасынан көшіп кеткен де болар едім. Бірақ бұларды жөндеймін деген, жөнделер, үйренер деген үмітім таусылып жоқ болды.

Мен өзім тірі болсам да анық тірі де емеспін, Сыртым сау болғаны менішім өлді. Менің ашуымда, күлкімде мені кі емес, әлде кімдікі.

Қайратты күнімде қазақты қиып бөтен жаққа кетпектігілі, өзін жақсы көріп, үміттеніп жүріпін. Әбден біліп, үмітім үзілген шақта өзге жаққа барып үйреністі боларлық қайрат-жалынып сөніп қалды. Сол себепті жүрген бір құсы кеудемін. «Алдыңдатілеу болмаса, артқа алаң болмай өлуге бо

лады» дейтін-дейжағдайдамын».

Осындай жолдарды оқудың өзін қиналысты. Ұлыдананың осындай жан қиналысына алып келген сол кездегі әлеуметтік, рухани шындықтарды тағы бір көзбен болма сада көңіліңмен шолып өткің келеді. Жоғары адамгершілікті адам арақатынастардың, әлеуметтік әділдіктің, озық біліммен ғылымның жаршысы, өзтұлғасына осылардың бәрін сиғызып алып барушы Абай неліктен сонша қоршаған ортасы тіршілігінен түңілді? Ол көптеген тарихи анықталғандармен ақынның қарияқты өмірін кітапханада, жазу үстелінің басында өткізген жоқ. Жасынан өмірде өткенін шеқазақ даласының сол әлеуметтік-тарихи аяқтына сай қоғамды тіршілігінің бел ортасында, бақылаушы, қатардағылардың бірі ретінде емес, озық ойлы күрескер ретінде бел сенекатынасып, бай және кедей болып бөлінген қауымдастықтың әлеуметтік қатынастары қазанында қайнап, жоқшылық пен баршылық, өктемдік, әміршілік пен ойсыз бағыныштылық, бас көтертпес күнделікті күйбентіршіліктен бойын жазып алдына қарауға дамұршасыз халықтың мұң-мұқтажын терең сезінді. Халқын сүйген ұлы тұлға жағдайды өзгерпек болып, қолынан келетінін істеді. Алай да сол заманда өзі жалғыз қоғамдық өзгеріс жасау мүмкін емес еді. Көңіл қалағанымен оның әлеуметтік-саяси және экономикалық алғышарттары даяр емес еді. Қажетті алғышарттар тек XX ғасырдың басында ғана қалыптаса бастады. Алақын-ойшылдың біреуінің қалдырған мұрасы қазіргі заманда, жаһанданушы XXI ғасырда бүкіл адамзат үшін өзекті рухани қайнар бұлаққа айналып отыр. Көңілге біртүгел айнап беретіні-Абайдың өзінің артына ашу ақытқа өлмейтін сөз қалдырғанын тірі кезінде сезінуі.

Оныншы сөз қазақ халқына өзі біртәрбие мектебі болған тұлғаның бала, ұрпақ тәрбиесіне байланысы ойлғауын баяндайды. Ақын ойын тудырып отырған тағы да оның өмір сүрген қоғамдық ортасындағы шындықтар. Ер есектер мен балалар арақатынасы, тәрбиенің ізіне алынған тіршілік мазмұндары.

«Біреулер құдайдан балат ілейді. Өлсем орнымды басын, артымнан құраноқысын, қартайған күнім де асыра сіндей ме?»

Өзіңнен қалғандың иесіз қалмас. Өзгеге қимайтын сенің артыңша орның бар ма еді?

Дүниеде өзің қылған иттіңің наз болды ма? Енді балатуғызып, оны да ит қылуға негесонша құмар болдың?

Тіршілікте өзің жақсылық қылған кісілерің көп болса, бірі де артыңнан құраноқыған болар еді. Жаманшылықты көп қылсаң, балаңның құраны неге жеткізеді?

Ержетіп, ата-анасына заптан күт қаратын бала қазақтан туама екен және туған баланы сендей әке, сенің іліңдей ел асырап өсірме кпеекен?

Балаң мейрімді болып, қартайғанда асырарлық болып туама, жоқпа? Оны өзің жақсы асырай (тәрбиелей) білесің бе? Әлде өзкіңнен мен қатар балаңның күнәсіне ортақтаспақсың ба...

Өз балаңды өзін алдайсыңда, алдамшы болса кіңнә лайсың, тентектікке, пәлекорлыққа үйретіп, жат мінезің не ренжисің. Осы баладан қайы күтесің бе?

Құдайдан мал тілейсің, құдайсаған еңбекетіп, малта барлыққа уат берді емеспе. Ол қуатты халқ әсіп қыларлық қорынға жұмсамайсың. Бойыңдағы қуатыңды ғылымға, оқуға жұмсамайсың, оқымайсың. Ғылым, білімді ұғын арлықа қыл берді, оның қайда жібергеніңді кім білсін. Ерін бейне бекетсе, түңілмей іздесе кім бай болмайды? Сені кі-біреуден қорқытып алу, жалынып, алдап алу. Іздегенің-сол. Бұл-абыройың, арын сатқандық, сұрамшақтық. Малды иттік пентапсада, адамгершілікпен жұмсаған ешбір қазақты көрмедім. Бәрі де иттік пентабады, иттік пен айрылады. Бейнет, күйігі, ызасы-сол шешуінен басқа еш нәрсе бойыңда қалмайды. Барыңда баймың деп, жоғыңда баяғыда маған мал бітіп еді деп мақтанады.

Жарайды, сөйтіп жүріп-ақ малтаптың, байыдың. Сол малды салып енді ғылымтап керек».

Ойшыл Сөзінен алатын басты сабағымыз-балағаны үйретсең, неге баулысаң-соны аласың. Қисықтесе-ондай адам қайдан келді деп таңдандың қажеті жоқ, балаңа қарап өзіңді таңданы. Жақсы балатәрбиелеудің басы жолы-оған біліммен ғылым беру, еңбекке үйрету, ең алдымен, өзіңнің адамгершіліктің адам болуың.

Он бірінші сөз, «қалай болғанда, қандай әдіс-айла болса да малтапсам болды» деген қазаққауымдастықтарының басты құндылыққа айналып алған сол заманғы күн көрістәсілі мен бау әдісін қатты сынға алады. Шын мәнінде сөз болып отырған өмірдегі болған құбылыстардала кеңістігіндегі әлеуметтік қатынастардың бір қат арқыр-сырына шады.

«Осы елдің үнемі істеп жүргенің екі нәрсе сібар. Ол, әлеулі-ұрлық. Ұрымалта бамыңдайды, малы бар ұрлықшы әлі де баитүссемекендейді. Ұрыны «құтқарамын» деп, немесе «ұрланғаныңды алып беремін» деп, арада даугерлер малтауып жүр. Қарапайым халық кімдердің ұрлағанына итамын, немесе, ұрланған малды арзанға түсіріп аламың деп, ол жүр.

Екіншісі бұзақылық. Ойыңда жоқ пәлені біреулердің ойына салып, «бүйтсеңбек боласың», «сүйтсеңке қалас

ың»депауқаттылардыазғарыпмалтаппақ.Олардыңмақсаты–кімзаса,соғанкерекболақалу,азғыру,жауластыруарқылыазығынтабу.

Ұлықтарболса«сенібүйтіпсүйеймін,қорғаймын»депүміттенушілерменалданушылардыжепжүр.

Қарахалықболса«бізосыншақауымбыз,сеніңсөзіңдісөйлейміз»,«соншаауылсойылықдысоғамыз»деппартияларғабөлінгендердіңсоңынанеріп,ауылын,қатын-баласынсатыпжүр.

Егеросыұрылық,бұзақылықжоғалса,жұртқа(халыққа)ойтүсереді,шарушылықпеншұғылданареді.Баймалынбағып,кедейжоғыніздеп,елсекілдіталапқа,жақсынытілеугекірісереді.

Бірақжұрттыңбәріосыекібүлікескеортақтасболғандықтан,олардыкімтүзейді?Берілгенсерттің,адалдықтың,ұяттыңосылайтоқтауысызкетеніме?Ұрынытиюғаболареді,бұзақылықтыңтілінееріпазғындыққабаратынбайлардыкімтияалады?»

Сұрақ,сұрақ,тағыдасұрақ.Қойылымдалғанөмірмәселелері.Қазаққауымыныңалдынақойылғансұрақтар.Қоғамдықдамудыңболашағыүшінжасалғанәлеуметтік-саяси,әлеуметтік-экономикалықжәнеәлеуметтік-мәдениқойылымдар.Адамаралыққатынастарғабағыттағансұрақтарменмәселелер.ДәлосысұрақтардыXXIғасырқауымдастықтарыалдынақоғамғабденболатынсияқты.Әрине,жаңазаманқауымдастықтарыныңтекмалдығанакәсіпетіпотырмағандығынескереотырып.

Онекіншісөзжекеадамдардыңдінісенімжәнеғибадатету(сенімдікдәстүрліәрекеті)мәдениетінеарналған.

Қазіргізаманда«Имандылық»ұғымыкеңқолданылады,алайдаоныайтушыларбұлсөздіңмәнінебарабермейді.«Ұят»,адамдыіштейбақылаушыұяттықсезім,ожданретіндеұғылып,түсініктеліп,адамиарақатынастарнегізіретіндеқарастырылабермейді.Абайтүсінігіндеимандылық–жоғарыадамгершілік,ар-ұят,реттілікпенмәнділіккөзі.Бірақолөздігіненкелесалмайды.Адамғаізденіскерек.

«Кімде-кімжақсылы-

жамандығибадатетіпжүрсе,жақсылыққажасалғанниеттіңжамандығыжоқдейміз.Бірақоныңекішартыбар,оныбілсекерек.Әуелі–имандылыққасену,оғанберікболмаккерек.Екінші–имандылықтыбіліпболғаншаосыжеткіліктідептоқтапқалмай,үйренудіжалғастыру.Яғни,имандылықтыңқандайжағдайдакәмеліне(қажеттідеңгейіне)жететінін,алнендейжағдайдабұзылатынынбілмейтұрып,басқашалмаорап,намазшылболудегенімізкөңілдегініңбәрініңорындалуыемес.

Күзетсіз,ескерусізімантұрмайды,өзіңді-

өзіңықласыңменбақылап,шынайыдінгешыңмәніндежаныңашымаса,салғырттықсағаниманәкелмейді».

Абайөмірініңсоңынатаман,әлеуметтікортасынаноқшауланғанкезіндедінісенімгебетбұрып,имандылыққұбылысынамәнберіп,ғибадатжасайтынболған.Бұғанғадейінөткенөміріменоныңаяқта-луыалыстұрмағаншағындаөзініңшкідүниесіменкөбірексырласты,руханиқиналыстарынжеңілдетертірек,бақағайтаалмайтынсырын,тылсымсезімінбілдіретінқұбылыс,кеңістікіздеді.Бірақоныңаузынаншығыптырғанимандылықоныңадамгершілікидеалымен,философиялықэтикасыменұштасыпжатты.

Онүшіншісөзоныңалдыңғойыныңжалғасыіспеттес.Ақын«Иман»ұғымыныңмән-мағнасынаүңіледі,адамдықортаушіноныңпайдалылығынашыпкөрсетугетырысады,ойынөрбітеді.Имандылық-тыңадамғаберері,адамгершіліккеқосары,адамдаріс-әрекетінреттеушіліксіпатынөзідеұғынаотырыпбасқаларғатүсіндіргісікелді.

«Имандегенімізұлытәңірдіңбарлықадамдарғапайғамбарымыз арқылы жіберген жарлығына мойын-сынып,илану»дейкеле,баяндалуыбарысындамедреседөқығанкезіндегіжәнетатармолдаларынанкелгенсөздерменұғымдарыпайдаланаотырыпқағазғатүсіргенойытөмендегідей:

«Имандылықсенімгеекінәрсекерек.Әуеліимандылықтышындықтадәлелдеп,өзісіндебекіту.Екіншісі,молдаданестісенде,кітаптаноқысандасолимандылыққакелтіретіннәрсегеберікболу.Өлтіреміндепбіреуқорқытса,басқалартүрлістерістепкөрсетседеимандылықтанайнымағанкерек.Осындайимандыдәстүрлідейміз.Ендімұндайимандысактауғақорықпасжүрек,айнымассенім,босаң-сымайтынбуынкерек.

Алиманғанегізболарлықғылымыжоқ,тиянақтыиманыбардеугеберіктігіжоқ,алдауға,азғырғанғакөніп,ақтықара,қараныақдепайтыпқанақоймай,тіптіантберіпжүргендердінедейміз?Екіжүздідеиманжоқ.Иманғақарсыкелерісжасағандықұдайтағалакешірмейді,пайғамбарданшапағат(жәрдем)жоқ.«Қылышарасындасертжөк»дегенмақалдықұаткөргенпәндініңжүзікұрысын».

СоныменАбайтүсінігіндегі«имандылық»–

ғылымға,ізденіске,ақылға,қорықпасжүрекке,айнымассенімгенегізделгенадамгершіліктісенім.Ақпенқаранбайыраалмайтұрып,қорқытқанныңайтқанынестепжүріпимандыдәстүретеалмайсың.Имандылықөміршындығы,санадағыелесемес.Имандылықнақтыістебайқалады,бекиді.

Онтөртіншісөз.Ойшылғалым«Адам»,«Адамдық»дегенімізне?дегенсұраққажауапіздейді,өмірдегіадамдаріс-

әрекетіндебайқалғанбірқатаркөріністерді,қазақарасындағыадамдықтыбағалаудыңәдісінсынғаалады.Абайо

сыбірғана Сөзінде қазіргі заман жағдайында барынша өзекті болып отырған жан-дүние құбылыстарын, оның ішкі мазмұнын бейнелейтін мінез-қылықтар мен іс-әрекеттерді бейнелейтін талдау, таным құбылысы болып отырған әлеуметтік-психологиялық құбылыстарды назарға ұсынған. Олар – «батыр», «адам жүрек», «жігер», «ержігіт» түсініктері.

«Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма?»

Қазақ та жақсы адамды «батыр» дейді, бірақ ол сөз жүректің басқа қасиеттірін анықтап бере алмайды. Рахымдылық, мейірбандық, басқаларды бауырына тартып, олардың азындей адам болуына де меуе беру – жүрекісі. Тіл жүректің айтқанына көнсе жалған шықпайды... Уағдада тұрғыш, бойын жаманшылықтан тез жинап алғыш, көштің соғына ит шеере бермей, адасқан көптің атының басын бұрып алуға жараған, әділетті ақыл мойындағандықын да боса мойындау –

ерлік, батырлық қосы болар. Әйтпегенде қазақтың «батыры» адами жүрекемес, қасқыр жүрек деген сөз.

Қазақта адам баласығой, көбі ақылсыздығын аназбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүрекке жігер, қайрат, аңғарымдылықтың жоқтығын аназады. Білместігінен істегеніне десен бейді. Біліп тұрып істесе – арсыз, қайратсыздығы. Жаманшылыққа бірілігіп кеткен соң бойын жиып аларлық қайратқа зақтам болады.

Осы жұрттың көбінің «мықты жігіт», «ержігіт», «пысық жігіт» деп атқоюы – жаманшылыққа елірту, бірін-

бірін ейді деп салу, артыны олатпайтына зғырусөздері. Құдайға, армен ұят қатеріс қарап, бойын жия алмай, жаманшылыққа, мақтанға бойына алғызып, өзісін өзі тексермеген адам, жақсыны қойып, адам ба әзі?»

Иә, біз өмір сүрген әлеуметтік ортаның «азғырушылық», «жаманшылыққа итермелеп елірту», мақтаншақтық, қасқыр жүректілік сияқты құбылыстардан арылып болмағаны өкінішті. Оданда өкініштісі – әлемдік қауымдастықтың да осындай құбылыстарға орын беріп отырғаны.

Осы тұста Виктор Франклдің «Ар-ұят» адамның бақылаушысы, ола да мды іштен бақылайды» деген тұжырымы нескесалакетуді жөн көрдік [4].

Он бесінші сөз. Өз өмірінде жақсыны да, жаманды да адам омынан көрген философақын «ақылды», «ақылсыз» кісі, кімдер олар деп, осы ұғымдар төңірегінде ой тоғайды. Оны оқи отырып, үндемей құптағаннан басқа, жүрекке түйгенне басқа, айтар сөз детаппайсың.

«Пенде болып жаратылған соң адам дүниеде ешбір қызық көрмей жүре алмайды, көргенінің қызықтысынойына сақтайды. Есті адам орынды істеріне марқайып, ойласа көңілі сүйсінеді. Бұл өткен өмірде өкініші жоқ кенін сезінеді.

Есер кісі өзіне орын таппай, неболса соны баянсыз қызықтап, құмарланып, өмірдің қымбатты шағын ит қорлықпен өткізіп алады. Күндердің күнінде өкінеді, бірақ одан пайда жоқ. Жастығында қызыққуып, кісіміп, жастығы тозбайтындай, буыны босамастай көрініп, есікіргенде екінші талапқа қайрат қылуға жарамай қалады.

Үшіншісі –

эрнәрсеге қызығушылық. Ол бойына құмарлық тудырады. Әрбір құмарлық өзіндік дерт. Құмар болған нәрсеге қолжеткізуден несе қолы жетер-жетпес жағдайымастықпен тең. Мастық ақылдың көзін байлап, көптеген ағаттықтар жасатады, төңіректегілерді ндесағандеген сыни көз қарасына шады.

Етегінашып, көзі аспанда, жынды кісі шеер-тоқымсыз атқа отырып шаба бертіңдерді деген дерт.

Есті адам дарақылдық қолдан шығармай, басқаға өзін сынатпай жүріп ізденеді. Егер есті адамның қатарында болғың келсе күніне бір мәртебе, босама жұмасына бір, айына, өзіңнен өзің сепал! Өмірдің қалай өткізіп жатырсың, дүниеге жарамды кезінде өзің өкініп тіндейіс жасап жүрсінбе?»

Философ-ақынның бұл Сөзі қазіргі қоғамдарға да қатынасты әлеуметтік-антропологиялық, әлеуметтік-психологиялық танымдық құбылыстарды қозғап қарастырған. Қазірде мән беріле бермейтін, бірақ адам өміртіршілігі үшін маңызды ұғымдарды танымдық ортағашығарған. «Баянсыз қызық», «ақылдың көзінің байлануы», «есті адам», «төңірек», «өзіндік дерттегі құмарлық», «өзінен өзінің сепалуы», «орынды істер», «мастық». Ойшыл бүгінгі қоғамдарына өмірлік мәндес ақ беріп, саналы адам тіршілікке бағдарлап тұр.

Он алтыншы сөз. Тағы да айнала дағы жанына ғажайып сиз тиген мінез-құлықтар мен іс-әрекеттер туралы сыни көз қарас. Бұл Сөздегі сыни көз қарас өзіндіні сенімшімін, дін жолында мын деп санайтын адамдарға қатынасты.

«Қазақ құлшылығым құдай ғалайықты болса екен деп қам жемейді. Тек жұртшылық істегенді қайталап, жығылып-тұрғаны болмаса.

Саудагер несиесін жинап келсе «тапқаны мосығана, саған бола жерден мал қазамын ба?!»

деп сауда жасағана да мын өзіңкіналайды. Құдай тағалаға да қатысы саудагерге қатынасына ұқсайды. Тілін жаттық-

тырып, дінін тазартып, үйреніп әлек болғысы жоқ, «білгені мосы, енді қартайғанда қайдан үйрене алмын» дейді. О

ныңтіліөзгежұрттанерекшежаратылыппа?»

Ойшылдыңпікірінше,құлшылықетушілердіңрәсімдіксіз-
әрекетіменойынаалғанықласыарасындаүлкеналшақтықжатыр.Рухтазалығы,бұлжолдаізденістің,өзіндіктәр-
биеніңкеректігіназарғаалынбай-
ды.Әйтеуірбасқалардыңістегенінқайталайса.Өзісіынатынкүдіреттікүдайғақатынасысаудагергеқатынас
ынауқсапжатады.Руханисезінудентысжатқансиынуданоғанқандайпайда?

Шындапкелгендеұлыақынәлеуметортасындағықоғамдықсанаменәлеуметтікмәдениеттуралымәселекөт
еріпотыр.КелесіСөзіндебасталғанойжалғасынтауып,тереңдейтүскен,тұлғатуралыіргелілімгеұласқан.

Онжетіншісөз,өзіндікәлеуметтік-
философиялыққұндышығарма.Жасұрпақтытұлғаеітіп,яғни,әлеуметтікбейнедегіжекеадаметіптәрбиелеубар-
лыққоғамдардың,әрбірағаұрпақтыңпарызыменқажеттілігі.Алайдазаман,уақытөзгергенсайын«Тұлға,олқан
дайадамқасиеттердібойынажинақтағанадам?»

дегенсұрақүнеміалданшығыпотырады.Сондайсұраққаәлеуметтік-саяси-философиялық-
психологиялықтұрғыдабейнелендірілгенәңгімелеужолыменжауапберген,ол–АбайҚұнанбаев.

«Қайрат,ақыл,жүрекүшеуіөнерлерінайтып,таласып,ғылымғакеліпжүгініпті.

Қайратайтыпты:Ей,ғылым,өзіңбілесің,дүниедешнәрсеменсізкемелінекелмейтінін;әуеліөзіңдібілугеері-
нбей,жалықпайүйретукерек,олменіңсім.Күдайғағибадатетіп,ерінбей,жалықпайорнынакелтірудеменіңсім.
Дүниегелайықтыөнер,малтабу,абыройменмансаптаенбексізтабылмайды.Орынсыз,болымсызшәрсегенүйір
болғызбай,бойдытасасақтататын,күнәкәрлықтан,көрсеқызарлық-
тан,нәпсінішайтанныңазғыруынанкүтқаратын,адасыпбаражатсаңбойдықайтажиғызатынменемеспе?Осые-
кеуімағанқалайталасады?

Ақылайтыпты:Дүниеден,неахиреттенепайдалы,незиян,оныбілетін–мен,сеніңсөзіңдіұғатын–
мен,менсізпаданыздептабаалмасам,зияндыданқашыпқұтылаалмасам,ғылымдыұғып-
үйренеалмасам,осыекеуімағанқалайталасады?Менсізөздерінегежарайды?

Жүрек:менадамныңденесініңпатшасымын,қанмементарайды,жанмендемекенқылады,менсізтіршілікжо-
қ.Жағдайыжақсыкісігекедейдің,аш-жалаңашадамныңжайынолаптөсегіндедөңбекшіте-
тіндемен.Үлкеналдындаұятсақтап,кішігерахымшылықістететінде,мен.Бірақменітасасақтамай,ақырындақо-
рқылады.Ментазаболсам,адамбаласыналдамаймын,жақсылыққаелжіреп,жамандықтанжиренемін,әділет,н
ысап,ұят,рахымшылықдейтіннәрселердіңбәрімененшығады.Менсізосылардыңкүніне,осыекеуіменіменқал
айталасыды?–депті.

Сондағылымбұлшеуініңсөзінтыңдапболып,айтыпты:

Ей,қайрат,айтқаныңныңбәріас,айтылмағандаөнерлеріңбар,оныңбірініңсенсізболмайтынырас.Біраққаруы
нақарайқаттылығыңдамол,залалындааземес,кейденежақсылықты,кейдетекжамандық-
тыұстапкетесің,соныңжаман.

Ей,ақыл,сеніңайтқаныңныңбәріас,тәңіріжаратқанекідүниеніңжайынсенбілесің.Бірақсоныментұрмайсың,
амалда,айлдасененшығады.Жақсыныда,жамандыдасүйесің,екеуініңдеіздеге-
нінтауыпбересің,соныңжаман.

Сенүшеуіңніңбасыңдықосуменіңсімдейдіғылым...Бірақбилеуші,әміршіжүрекболсажарайды.Ақылсеніңқ
ырларыңкөп,жүрексеніңкөпқырыңажүрмейді.Жақсылықайтқаныңақуанады,жамандықайтқаныңажүрмейді
і.Орыңдыіскекүшіндіаямайды,орынсызсіскеқолыңдыбосатпайды.Осыүшеуіңбасыңдықос,бәріңжүреккебил
ет,–депұқтырыпайтқанекенғылым,–үшеуіңалаболсаң,менжүректіжақтадым».

Сөйтіп,адамдытұлғаеітіпқалыптастырушыжәнетұлғаретіндеәрекететкізугетиістішеуі–
жүрек,ақыл,қайрат,өздерініңбасыңқосуғамүмкіндікберетінжауаптығылымантауыпы.

Он сегізіншісөз.Авторадамәдениетін,киінімәдениетін,талғампаздықты,шынайыжәнеалдамшыкербез
тіктісөзарқауыетеді.

Шынайынемесеалдамшыкербездік,адамныңсыртқымәдениетіменішкімәдениетініңүйлесімділігіадамд
ыадамететінқасиеттердіңбірі.Алайдаолтекәдемікиініп,жақсыкөліккемінуемес.Ішкі-
сыртқуылесімділіктіңнегізіндеақыл,ар-ұят,білім-
ғылымғақұмарлықпенжақсымінезжатыр.Әлеуметтікмінез.Олқазіргіәлеуметтану,тағыбасқагуманитарлықғ
ылымдардыңзерттейтіні,тұлғалыққасиеттіңбастыкөрсеткіші.

«Адамбаласынакімдікірсіз,сыпайыжәнетазакимеккерек.Өздәулетіненартықболыпбайқалатын,артықб
олмасадәкілгеқуатберердейетіпкіну–кербездіңсі.

Кербездің түрлі қылығы болады: бірі – бет-пішінін, сақал-мұртын, денесін, жүрісін түзеп, шынтағын көтеріп таранып әлек. Келесісі – сыпайы, жұғымды жігіт болып көрінуді, өзінен ілгерілерге жақсы болып көрініп қалуды, өз қатарлылардың қызғанышын тудырып, «осының атындай ат мініп, осылай шакиім кигеннің не арманы бар екен» деп қызығуын тудырып ганды ұнатады. Мұның бәрі ақымақтық...

Тегінде адам баласы, басқа адам баласына қылымен, арымен, ғылымымен, жақсы мінезімен озбақ. Одан басқа нәрселермен оздым деу – ақымақтық»

Онтоғызыншы сөз. «Естілік» дегеніміз, «сөз қадірі» дегеніміз не? Оны адамға береріне? Ойшылы осындай сұрақтарды қоя отырып, оның жауабын жазып қалдыруға тырысады. Өзі үшін емес, әрине, басқалар үшін, өзінен кейінгілер үшін.

«Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып көріп, дүниедегі жақсы мен жаманды таниды, көргені, білгені көп болғаны білімді болады. Естілердің айтқан сөздерінен ісін сақтаған кісінің өзі де есті болады, әрі жаман дегендерден сақтанса, оны адамдесе болады.

Естілер сөзіне сәткенде жалтақтап, сырғанақтап, ұқпай қалғанын қайта қайырып ұғып алуға ниеттенбей, сөзді түсінгенімен шыға беріп бұрынғы қалпын қайталап, естіп есітпей не керек (естігеннен не пайда).

«Осындай сөз танымайтын елгесөз айтқанша, өзіндік танип тұғын шошқаны баққан жақсы» бір хақим айтқан екен», – деп жазды адамгершіліктің Ұлыұстазы. Жазылған құбылыстар өзортасының шындығын анықтауында даусыз, бірақ қазіргі заманғы әлеуметтік орта үшін де ақынның өзектілігі жоғары. Есті ұрпақтың естілер сектер арасынан ғана өсіп шығатыны айқын. Сөз, сөйлеу әлеуметтік арабайланысты жасаушы коммуникация құралы десек, «қадірлі сөз» дегенімізді өз ісін қамтамданып іргетастық негіздерінің бірі емес пе?!

Жиырмамыншы сөз. «Жалығу»... Терең ойлықке менге адам неге, неден жалықты? Өз дәуіріне симағандығынан, саналы іс-әрекетінің күткеніне жеткізе алмағанынан, ойын ұғатын, ісін қолдайтын әлеумет ортасын таппағандығынан... халқының мүддесін шешу мүмкіндігі шектеліп, жігері мүқалғандығынан. Пәндегетән қызықты қызықтап көрді, бірақ ұлы тұғаретіндегі идеялары менойлары нөмір сүріп отырған ортада іске асыру мүмкін емес тігі көңіліне қаю салып, «жалығу» туралы да жаздырды.

«Тағдырдың жарлығын білесіздер – өзгермейді. Пәнде де бір жалығудегеніс бар, олда адам тағдыры мен қоса жаратылған. Оған біріліксе, адамның одаң құтылуы қиын. Қайраттанып, сілкініп тастап кетсеңде, ақыр ытағы келіп жеңіп алады.

... Адам баласының жалықпайтын нәрсесі бар ма? Тамақтанда, ойыннанда, күлкіденде, мақтаннанда, тойданда, әйелденде көңіл қалады. Бәрінің де баянсызын біледі, көңілі бұрынғыдан да суи бастайды.

Дүниеде бір қалыпты тұрмайды, құдай тағала әрбір мақлұққа бірдей, бір қалыпты ғұмыр берген жоқ. Олай болса көңіл қайдан бір қалыпты болып тұра алады? Бірақ осы жалығудеген көргеніңнің бәрінің баянсыздығынан туындайды. Ғұмырдың баянсыздығымен көрген-білген қызығының шолақтығы жалықтырады. Бұлай болғанда ақымақтықпен қайғысыздықтың өзі бір ғанибет екен деп ойлаймын».

Ала қымақтықпен қайғысыздық қолыңнан келмесе не? Әлеумет ортасында өмір сүре отырып, көзі болса да «сөз оқыр», сезімі болса да «сезе алмайтын дараған атәніс бұл.

Туған халқының басында бар қиындықтарды жан-дүниесімен сезінген, одаңалып шығудың жолың іздеп, бүкіл ой-жігерің жұмылдырған тұлға оңдай «ғанибетті» қайдан тапсын... Ойшылдың қайғысы халқының қайғысы еді, оның ой-өрісі елін жарқын болашаққа жетелейтін сана, сана мәдениеті өрісі болатын.

Жиырма бірінші сөз. «Мақтан», «мақтану», «мақтаншақтық».

Уақытындағы қазаққа уымдастығы кездесіп тұратынарақатынастар мен мінез-қылықтар шындықтың анық негізделген Ұлытәрбиесінің әлеуметтік қысығармалары жүйесіндегі кезекті толғанысы. Бірақ аталған психологиялық құбылыстар бүгінгі нағыз да жоқ па? Әлде тек мақтаншақтық негіз болар құбылыстар ғана өзгерді ме? «Үлкендік» дегеніміз не екен?

«Адам баласының азды-көпті өмірінде мақтаннан тыс болмағы – қиын іс. Мен сол мақтаннан өкітүрлісін байқадым: біреуін үлкендік, екіншісін мақтаншақтық деп атадым. Ішіне нөзін-өзі бағалап, нағыздықтан, жеңіл мінездіктен, мақтаншақтанудан, әдепсіздікпен арысыздықтан, баласыздықпен пайдасыздықтан, сұрамшақтықтан, өсекші, өтірікшілдіктен, алдау, тағы басқа кеселдерден сақтанып, өзі оңдайлардан жоғары ұстау – Үлкендік. Ол сондай үлкендігімен мақтаулы болады.

Екіншісі,мақтаншақ–

олардыңөзітуралыайналасындағылардыңнедепжатқанындаісіжок,оныелемейдіде:бірі–
басқаларғамақтанарлықмақтаніздейді,наданболсаадам;екіншісі–
елішіндемақтанарлықмақтаніздейді,адамдығытолықемеснадан;үшіншісі–
өзгекісіқостамайтынмақтаніздей-
ді.Жатқамақталсам,еліммақтар,еліммақтасаағайыныммақтар,оданәріөзімдіөзіммақтапжетеміндейді.Надан
ныңнаданы,өзіадамемес».

ҚоғамжәнеәлеуметтікөміркеністігіндекездесіпкелгенАдамдықтыңжәнеадамдыкестіктіңтағыбірқыры
нөзеттіхалықтыңұлытәрбиешісі.Олтекхаттанымайтынсауатсызадамдығана«надан»депөтырғанжок.«Нада
н»ұғымыөзініңелішінеткеналаңбегініңнәтижесіменкелгенмақтанш,ризашылықсезімментысжатқан,өз
інінің«жақсыкөруі»,басқаданөзінартықсанауытудырған,қолданжасалғанмақтаншақтықтисипаттапберуу
шінқолданылған.

Жиырмаекіншісөз.ОйшылдыңбұлСөзіндеойтолғауынаарқауболғанәлеуметтік-
психологиялықмәндегіұғымдар«Қадірлі»,«қадірлеу».Кімдерқадірлеугелайық,оларнесіменқадірлі?Жауапм
азмұныақынөмірсүргенуақыттыңәлеуметтік-тарихи,экономикалық-
мәденишыңдықтарыменбайланысыпжатыр,біраққайзамандаболсынтүпкімәнінжоғалтпақемес.

«Дәлосыкүнгіқазақтыңішіненкімдіжақсыкөріп,кімдіқадірлейаламындепойладым.

Байдықадірлейіндесем,оныңөзбасынаеркі,өзмалынаеркіжок,басқаларменкүшталастырып,жүздегенада
мдарданөзіңқорғаудыжалыныпсұрап,солүшінмалыңүлестіріпжүр.Онысымырзалықемес.Қуланьпалған«қо
рғаушылар»онықорытып,кімболсаоғажемболыпжүр.

Мырзалардықадірлейіндесем,осыкүнішынайымырзажок.Біреулерімалбергішмырзабаршылық,пайдамд
ыкелтіремдепмырзалықетеді,ендібірі«артын»ашып,күнәғабатып,есішығыпжүр.

Болыспенбидіқұрметтейіндесем,сатыпалған,жалыныпсұрапболыстықпенбиліктеешбірқаси-етжок.

Мықтынысилайындесем,жаманшылықтаелдіңбәрібатыр,жақсылыққамықтыкісіелдежок.

Естікісінітауыпқұрметтейіндесең,әділетті,ұятты,нысаптыадамелдежок.

Ғарып-кедейбишаралардықұрметтейіндесең,момындығындаесепжок.Ендіқалғанықуменсұмғана.

Соныменкімдісүйдік,кімніңтілегінтіледік?«Ырысбаққан,даубақпас»дептіршілігінжасап,ұры,залым,кул
арғажемітболыпжүргеншынмомынбайлардыаяп,соныңтілеуінтілемесең...Соданбасқанытабаалмадым».

ОсылайшаАбайәлеуметортасын,олардынарабайланыстыкнегіздерінтаныпбілудіңөзіндікәлеумет-тік-
психологиялық,адамгершілік-руханиәдіснамасынбердідеугеболар.Олар–

«әділдік»,«ұят»,«нысап».Ойтолғауыбарысындаақынсоләлеуметтік-

тарихикезіндегіқазақдаласыныңәлеуметтікқабат-тық(стратификациялық)сипаттамасынберді.Олар–

бай(малдыадам),оны«қорғаушы»жарқаулар,билікиелері(болыс,би),қауымдастықтарарқасүйегенбатырлар,
момындығыменерекшеленгенкедейлер,халықарасындақулығынасырыпкүнкөріпжүрген«сұмдар».Осыәле
уметтікортадаөзінеарқасүйертірекболар,қадіртұтарадамынтаппайқиналды.Бүгінбізбұлжағдайдыбізқазақда
ласыәлеуметтану-шысыныңөзуақытынанқаншалықтыозықтұрғанынбарыншасезінетүсеміз.

Жиырмаүшіншісөз.«Қуаныш»,«жұбаныш».Халқымнеменқуанады,онысықуанышболарлықіспе?–
дейкелеқазақдаласыойшылыөзкөзқарасынтөмендегішебілдіреді:

«Біздіңқазақтыондырмайжүргенбірқуаныш,біржұбанышбар.

Оныңқуанышы–

біреудіңжаманшылығынтауып,өзініңондайболмағанынақуанып,«пәленшеденсақтасын»депөзіноғанқараға
ндатазакісімінғойдепқуанады.Оғанқұдайтағалапәленшедентәуірболсаңболдыдепайтыппа?Жаманменсалы
стырыпжақсыболмақпа?Бұлбәйгегеқосқан100аттыңартындақалғандарынешеудепдепсұрағанменбірдей.М
енарттақалғанбесаттанілгеріедімдегенніңнесіқуаныш?

Ендіжұбанышы:жалғызбізбе,елдіңбәрісөйтіпжүргөй,«көппенбірге көргенұлытой»депжұбана-
ды...Ғылымкөпкеліппе?Даналықбіреудентараппа,көптентараппа?...Жербілмегенкөпадасыпжүрсе,бірже
рбілетінадамныңкерегіжокпа?Жүткелсеелдіңбәрініңжұтағаныжақсыма,әлдежарым-
жартысынынаманқалғаныжақсыма?Осыкөпқымақтыңбірақымаққанесіжұбаныш?».

Бірқарағандашағынғанашығармадаөтетереңәлеуметтік,әлеуметтік-
психолоиялықжәнеасиясимәнжатыр.Ағартушыбұлжердежекелегенадамдардыемес,тұтасалғандағыәлеумет
тікқауымдастықтыалыпқарастырыптыр.Көптіңістегеніністеп,олахуалынанөзіқанағаттауып,ізденіссіз,жек
едараталпыныссыз,өзін-
өзіжұбатыпжүріпжатқанхалықортасы.Тобыремгендекім?Бұлардыңқуанарлық,жұбанарлықжайыбарма?–
депқиналдыҰлыойшыл.

Жиырма төртіншісөз.XIXғасырдыңсоңынажақындаған,Ресейпатшалығыотарыжағдайындағықазақдал
асыменқоғамдықортасы.Ақын,әлеуметтанушы,саясаткер,философАбайхалықөміріндекездесіпкележатқан

бірқатаркеленсізжағдайлар, даладамуынабөгетболыпкележатқан, сіңістіболыпалғанбірқатаржағымсызсіз-
әрекеттердісаясаткерақынқатансынғаалды, халқыныңәлеуметтік-экономи-
калықдамудыңартындақалыптотырғанынажаныауырады.

«Біздіңқазақтыңдостығы, дұшпандығы, мақтаны, мықтылығы, малтабуы, өнеріздеуі, жұрттануыешбірхал
ыққаұқсамайды. Бір-біріміздiандып, кірпікқақтырмайотырғанымыз. Халқыбізденкөпдүние-
деқаладабар, жербегіншарлапкөріпжүргенкісидетолыпжатыр.

Өстіп, жержүзіндегіжұрттыңқорыболып, бір-
біріміздiандыпөтемізбе? Жоқ, қазақортасынандаұрлық, өтірік, өсек, қастыққалып, өнерді, табыстыбасқажолм
ентауып, басқажактантүзужолменіздеп, кеңеріскешығараркүнболармаекен?

Әй, қайданболсын! Жүзқараға (малбасына) екіжүзкісісұғыныпқарапжүргой, бірінбіріқұртпай, құрымайты
ныштабама?»

Көшпендітіршілікжасап, экономикалықтірегімал, малөсіруболыпкелгенәлеуметтікортадымалтекәл-
ауқаткөзіболыпқанақойғанжоқ, әріталас-
тартыс, ұрлық, бәсекегесебепшіболыпкелді. Ойшылқазақдаласыныңдабасқаелдердегідейқаласы, өндірісідам
ығанелгеайналуынармандады. Оғанапараржолелішіндегіынтымақ, керітартпаіс-әрекеттенарылу депсанады.

Жиырмабесіншісөз. Ағартушы, саясаткерАбайхалқынбілімге, ғылымға, өнергешақырады, басқахалықта
рдынозықмәдениетіненүйренуді, білімменмәдениетарқылығанабасқадамығанхалықтарментесудіңмүмкі
нболатынынжазды. Соныменқатардәлсолуақыттабалалардыоқытумүмкіндігініңшектеулікенін, бармектеп
тердіңдінимектептерекенінескереотырып, оқығанытабыстабуынабағдар-ланғанынқалады.

«Балалардыоқытқандажақсы, құлшылыққыларлық, түркітанырлыққанаоқытсаболады. Бұлжерәліисламд
ініқонбағанжер. Алдыменмалтауып, содансоңараб, парсыоқуынтерендетсеболар. Қарныашадамныңкөңілінд
еақыл, бойындаар, ғылымғақұмарлыққайдантұрсын? Ағайынныңараздығыменішерастыңтапшылығыдаәртү
рліпәлегеүйірлендіругесебепболатыннәрсе. Малтапса, қарынтояды. Одансоңбілімтұрмақөнердекерекболар.
Соныүйренейін, немесебаламдыүйретейіндегенойғакеледі.

Орысшаоқукерек, кереметғажайыптарда, өнерде, ғылымда–
бәріорыстабар. Залалынанқашықболуға, пайдалысынаортақболып, тілін, оқуын, ғылымынбілмеккерек. Олард
үниенітілінбіліп, осындайболды. Сеноныңтілінбілсеңкөкірек-
көзінашылады. Тілін, өнерінбілгенкісіоныментендесумүмкіндігінеиболады, кемсініпжалынбайды... Орыст
ыңғылымы, өнері–дүниеніңкілті, оныбілгенгедүниеарзанырақтүседі.

Осыкүнорысғылымынбаласынаүйреткендерсоныңқаруыменжабайықзақтыбағындырсамдейді. Жоқ, о
лайетпеукерек. Табыстықалайдаденбекарқылытабудыүйренгендеркөпболса, ұлықсыған (билеуші) орыстар
дыңзаңсызқорлығынакөнбеседік. Қазаққақұзетшіболуүшінемес, біздеелболып, басқахалықтарбілгендібіліп,
қатарғақосылуқақыменбалалардыүйрету, үйренукерек».

Авторқазірдеорыстаноқығанбалаларарасынандұрысбілімділершықпайжатырдепқынжылаотырып, оны
нбастысебепідепоқуғаауқаттылардыңөзбалаларынбергісікелмей, кедейбалаларынорысқа (қазақдаласынота
рлаушыларқолына) тықпалапқорлапберіпотырғанынәріағайынортасыныңоларғатерісықпалығипотырғана
найтады.

АқынныңбұлСөзіндегіқорытындыұстанымымынадай:

«Турасынойлағанда, балаңабарыңдысалдаорыстыңғылымынүйрет! Менайтқанжолмалаяржолемес. Бала
надамболсындесең–
оқыт, малаяма! Әйтпегендебіритқазақболыпқалғансоңсағанрахаткөрсетеме, өзірахаткөременемесехалыққар
ахаткөрсетерме?»

Ойшылдыңкөңіліндегіқазақбілімді, өнерлі, халқыныңмүддесінеадалқызметететұғын, артқатартаркесір-
пәлелерденбойыналысұстаған, қазақдаласыналдыңықатарлыелдерменқатарқоюғақызметететінпарасатты
жасқазақеді.

Жиырмаалтыншысөз. «Бәсеке», «надандық», басқаныызаландыру... Өзіөмірсүргенәлеуметтік-са-
ясиортадағыосыларсияқтыкелісімсізәлеуметтік-психологиялыққұбылыстардыңөркеніеттілікпенкелі-
себермейтінкөріністерінеқынжылаотырып, ақын«наданелқуанбаснәрсегекуанады» деп, халқыныңөзтүсінігі
ндегімәдениеттеналысжатқанынәрешінбілдіреді. Мәселеқандайбәсекетуралыболыптыр?

«Біздіңқазақтыңқосқанатыалдындакелсе, күрескетүсіргенбалуаныжықса, салғанқұсыаңұста-
са, бәйгегеқосқанитөзгеденозыпшықса, есішығыпбірқуанады. Соданартыққуанышыбарма? Әй, жоқшығ
ар.

... Жүйрікатәрелдердеболады, күштіжігіттетекбірелденшықпайды. Мұныңбәрінадамөзөнері-
менжасағанжоқ. Женістеүнемікелебермейді. Олайболсаженілісүшін, біреудіңженілісүшінжергекіргендей
ялып, несінеқорланадыекен? Қазақтыңқазақтанбасқажауыжоқ. Әлдебасқалардыызалан-
дырсамдегенойыболмайқалдыма?

Ойлапқарасаңыз, наданелқуанбаснәрсегекуанады, ұяларнәрседенұялмайды, ұялмаснәрседенұялады. Мұныңбәрінадандық, ақымақтықтыңәсері. Айтсаң «рас, рас» депмойындайдыда, шығаберебұрынғыдағдысындабасқалардыңбіріболыпкетебарады. Көңілі, көзіжетіптұрсада, хайуансекілдіәуелгіәдетіненбойынтоқтатаалмай, тиянақсыздыққатүсіпкетеді. Нежаманшылықболсада, қазақоныәдегінеайландырса, онытекқорыққанданеме сеөлгендеғанатоқтатар. Ақылынажеңгізіп, мұнымтерісекедендеп, өздігінентоқтағанадамдықкөрмесің».

Әрине, қауымдастықмүшелерініңосықауымдастықтыңбасқамүшелерініңқуанышынаортақтасып, көңілі нбілдіруітабиғиқұбылыссияқты. Ғалымныңайтыпөтырғаны – тамырланыпалғанқызғаныш, жалғанбәсеке, білімсіздікпенөзініңмінез-кылғынанемқұрайдылық. Оныңжинақталғансипаттамасы – надандық.

Жиырмажетіншісөз. (СократХақимніңсөзі). БұлСөзіндеқазақдаласыныңойшылыфилософғалымы – СократпеноныңғалымшәкіртіАристодемдіөзарапікірлестіреотырып, дінісенім, адамжаратылысыменақылы туралыойқозғаттырады.

«БіркүніСократХақимқұдайғақұлшылыққылғандарғақүліпжүретінғалымшәкіртіне:

- Әй, Аристодем, сеніңбілуіңше, істегенөнеріменадамдытанқадыраркісібарма» – деді.

- Тольпжатыр, қазірет.

- Бірініңатынайтышы.

- Гомердіңақындығы, оныңСофоклдіңтрагедиясыменЗевксистіңсуретшілігінбаяндауы, басқадаөнерлері белгіліболғандар, – дейді.

- Олайболсақайсіісерекшемақтауғалайықты, жансыз, ақылсызқұрпішіндіжасаушыма, әлдежаниесі, ақыл иесіадамдыжаратушыма?

- Соңғысылайықты, бірақолжаратушыныңжасағаны, өздігінен, өзтәжірибесіндесолайболмағанғой.

- Иә, пайдалынәрседүниедекөп, бірініңпайдасыкөрініптұрады, кейбірінікіанықбайқалыптұрмайды. Соныңқайсысындұрыскөресің?

- Әрине, пайдағаболажаратылғанын.

- Иә, олайболсажаратушыадамғапайдасыбарбессезімшүшесінберді.

Әуелікөздікөрсіндепберді, әйтпегендеқалайшадүниедегікөріктіңнәрселердікөріп, ләззаталареді? Көзненіқболғансоңонықоғаптұратынқабақберіпті. Желденұшқандықағаберсіндепкірпікберіпті. Құлақболмасажаксыбүл, әнменкүйдіестіпләззаталаалмаседік. Мұрынісібілмесежақсыиіскеғышықболып, жаманиістенқашықболаалмаседік. Таңдайдәмбілмесенетәттіннеқаттынайырмаседік. Бұлардыңбәрібіздіңпайдамыземеспезәнеосыныңбәрібіліптістелгеністіңдәлеліемеспе?... Ей, Аристодем! Қалайшасенбірөзіңнен, яғни, адамнанбасқаақыл жоқдепойлайсың?

ОсыныестігенАристодемғалымныңжаратушыныңартықшылығынашүбәсіқалмады. Дегенменөлөзойын былайшажалғастырды:

- Адамныңденесі, өзіңжүргенжердіңқұмынаұқсасемеспе? Денендегісужердегісулардыңбіртамышысыемеспе? Ақылғақалайиеболдындесек, қайданкелседежандегеннәрсекелді, сонансоңақылғаиеболдың.

Бұлғаламдықкөріпөлшеугеақылыңжетпейді, оныңжарасымды, ешбірбұзылмайтынзандылығынқоресің. Оныңтаңғажайыпқұбылыстарыөзіңдітаңдандырады. Осыныңбәрікездейсоқтықпа, әлдеосыныңбәрінеиелікжасаушыөлшеусізакылбарма? Бұлөлшеуінеойжетпейтіндүние, әрқайсысыкереккежарамдыетіліп, бірбіріменбайланыстырылып, адамныңақылыменөлшенебермейтінзандылық-қабағындырылыпжаратылған.

Айтқаныныңбәрірас, жаратушыартықақылиесіекені, ұлықтығымағлұмболды. Бірақсондайұлыққұдайменіңқұлшылығыманеғыпмұқтажболады?

-

Ей, Аристодем, қатайтасың. Мұқтажболмағанда, біреусеніңқамыңдыжесе, сеніноғанқарыздарекендігінедеуістазкерекпе?

Аристодем:

- Олменіңқамымдыжейтінінменқайданбілем?

Сократхайуандарменадамдардыңденебітіміменақылындағыайырмашылықтардыайтакеліп, адамтіршілігініңадамыақылдыңнәтижесіекендігінайттаотырып:

- осыныңбәріадамбаласынартықкөріп, қамынәуелденалланыңөзіойлапжасағаныныңдәлеліемеспе? Ендіадамбаласыныңқұлшылыққылмаққақарызекенімағлұмболдыма? – депті».

Ойшылпікірүндестігіарқылыөрістетейотырып, табиғижаратылыстағыадамныңбасқаларынанартық, неғұрлымжетілгентүріекендігін, оныңартықшылығы – ақылындаекенінбаяндайды. Адам – ақылиесі, ұлықтыңқайнаркөзідейкелеақынадамныңтекәлеуметтікқұбылысқанаемесәрібиологиялыққұбылыскенінтұжырымдайды. ӘлеуметтануғылымыннегіздеушілерО.КонтпенГ.Спенсердеосындайкөзқарастаболғанеді,

Жиырма сегізінші сөз. Бұл Сөзінде ақын «Бәрі құдай тағаланың бұйрығы, жаратқаны» дегені ланыммен өміртіршіліктегі шындықтар арасындағы қарама-қайшылықтар туралы ой қозғайды, өз көңіліндегі кейбір сұрақтарға жауап іздейді.

«Ей, мұсылмандар! Біреу бай, біреу кедей болса, біреу ауру, біреу сау болса, біреу еісті, біреу іесер болса, біреу діңкөңілі жақсылыққа, екіншісінің көңілі жамандыққа бейім болса, біреу бұларнеліктендесе, сіздер: «құдай тағаланың жартуынан, бұйрығынан» дейсіз.

Олай болса, біз құдай тағаламын сіз, өзі әділ дегенімізше? Енді қарасақ құдай тағала бір аңтұрғанға еңбексіз мал береді екен, қатын-баласына сырай алмайтындай кедейшілік береді екен, ешкімге залалы жоқ момынды ауру етіп қорқылады екен, ұрымен залымды дені сау жасайды екен...

Тамам жұртқа бұзық болма, түзік бол деп жарлық шығарып, жол салып, түзікті бейіске шақырамын, бұзықтыт озаққасаламын деп айтатұра, пенденің бірін мейрімді, бірін жаманшылыққа мейірлі етеді екен. Осының бәрі құдай тағаланың мінсіз, кешіруші рахымшылдығына, әділдігіне лайық келеме?

...Әр бірақылды адамға иман парыз, әр бір иманы баркісіге ғибадат парыз екен. Және әр бір шындықта бар ісақылдан қорықпаса керек. Солай делік. Енді біз ақылды еркіне жібермесек, құдай тағаланың ақылды баркісіге иман парыз дегені қайда қалады? Дініміздің бір жасырын тұрған жалғаны жоқ болса, ақылды, оны ойлама дегенімізге пенд екеніме? Әуелі иманды түзетпей жатып, қылған ғибадат не болады? Онда саған «жақсылық, жамандықты жаратқан құдай, бірақ істеткен құдай емес, байлық пен кедейлікті жаратқан құдай, бірақ бай, кедей қылған құдай емес» деп нанып, ұқсаң болар, әйтпесе – жоқ».

Ұлы ақын, ағартушы өмірдің шындығына оймен, әлеуметтік сезімталдығымен бойлай келе оның халықарасындағы идеяландыруға түсініктер мен үйлесе бермейтіндігін назарына алды. Әділдікі есі құдай тағала неге біреуді адамгершілікті, екіншісін жаманшылыққа бейім етті? Діні сенімнің әлі де беймәлім жасырын тұрған жағы бар деген болжам жасады ойшыл.

Жиырма тоғызыншы сөз. Халық данасы бұл Сөзінде халықтық сана дегенге йіндей налыста жүрген бір қатар мақалдардың әлеуметтік-саяси мәні мен мазмұнын сыңа алады, олардың қоғамдық ойды тежейтін құбылыс ретінде бағалайды.

«Қазақтың мақалдарының көбінің іскетатырлығы да бар, іскетатымақ түгіліне құдайшылыққа, не адамшылыққа жарамайтыны бар.

«Жарлы болсаң, арлы болма». Ардан кеткен соң тірі болып жүргенің құрысын... Тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, керісінше, жанын салып қарманып, адал еңбек пен табысыз демек – оларлы адамның ісі.

«Қалауынтапса қар жанады», «Атыңшықпаса, жер өрте», «Алтын көрсеперіште, жолдан таяды», «Ата-анадан мал тәтті, алтын үйден жан тәтті».

Қалауынтабамын деп қорлық пен өмір өткізгенше, табысты жерден сұрау керек, не аққан терден сұрау керек қой. Жер өртеп шыққан аттың несі мұрат? Періште алтынды не қылсын, өзінің көрсек қызар сұмдығынақтағалы айтқаны ғой. Ата-анасынан малды тәтті көретін аңтұрғанның тәтті дерлік не жаны бар?... Осындай білместікпен айтқан сөздерін ең барынша сақ болу керек».

Мақал-

мәтелдердің шынайы өмірмен байланысып жатқанын, оның әлеумет ортасындағы адамның қатынастардың «айнасы» екеніне скеалсақ, олардың здытанымына қиықат көзі болып табылады. Аталған мақалдартабыста бұдына рожданмен келіспейтін жолдарының болып тұрғанын дәлелдейді. Халық тәрбиешісі арлы іс, адал еңбекті өсиет етті, көрсек қызарлықтан аулақ болуды, білместікпен айтқан мақалдардың жақсылыққа әкелмейтінін атап көрсетті.

Отызыншы сөз. Тағы да біртуған халқына жаны ашығандықтан туындаған сыни пікірі. Әлеуметтік тек жоғары бадеппен мәдениет дегенге йіннен көргісі келген ғұламаньң төңірегіндегі шындықтан туған ойы.

«Естілігі, ары жоқ, намысты білмейтін, кең толғау үлкен ойы жоқ, құрмақтан, босбылжырған сөзі көпкісілер б аршылық. Мойнын бұрып қойып: «Өй, тәңір-ай, қойшы, кімнен кім артық дейсің, кімнің басы кімнің қанжығасында жүр, ол менің қазаныма ас салып беріппе, м енодан сауынсауып отырмын ба» деп, «Одана ған жаным бар ма?» деп соғады... «Ұялмас беткеталмас жақ береді» дегендей, бос сөздік, арсыз-дықпен ұтсыздықтың бірде.

Ай, құдай-

ай! Серткету рарер, дүниені біртиын көрмейтін жомарттық, көпшілік қамынойлайтын мырзалық тұрмас па еді ад ам бойында?»

Отыз бірінші сөз. Ақын жақсы сөзді тыңдау аз, оны ескесек ақтап алу керек деген ойын білдіре отырып, естесек таудың жолдарына йтады. Сонымен қатар бойды о данаулақ ұстауға қажет ойкеселдерінде атап көрсетеді.

«Естігенді ұмытпастық қатөрт түрлі себеп бар: Бірінші – көкірек ашық және берік байла болуы; екіншісі – көңіл мен тыңдау, ын тамен ұғыну; үшіншісі – сол нәрсені ішіңнен бірнеше қайталап, ойың асалып, көңілге бекіту; төртіншісі – ойкеселдерінен қашық болу, егер кездесе қалса, оған салынбау.

Ойкеселдері – уайымсыздық, салғырттық, ойын-күлкішілдік, құмарлық. Бұл төрт нәрсе бүкіл ақыл мен ғылымды тоздыратын нәрселер».

XX ғасырдың белгілі психологтары (Л. Выготский т. б.) оқушыға білім сырттан таңылмауы керек, берілген білімді олар өзінің ой-санасынан өткізіп саралап, керегінен синақтап, оны өзінің жерде өз біліміне айналады деп тұжырымдаған. Ал Абай бізге не айтты? Білім, ғылымды үйреніп, өзінің іс-тудің алғышарттарына ийе отырып, «ойкеселі», «ашық көкірек», «берік байлау», «ын тамен ұғыну» сияқты қазіргі уақытта әлеуметтік тәрбиеге қатыса бар ғылымдардың танымдық құбылысы болатын ұғымдар-ды атады.

Отызекінші сөз. Бұл әлеуметтік шығармасында ұлы ұстаз білім мен ғылымды іздеп, тауып, игеріп, шынайы білімді және парасатты адам болу үшін алты шартты орындау керек деп, сол шарттарды нақты-лап атап көрсеткен.

«Білім-ғылымды үйренбек кеталапетушіге әуелі мыналарды білу керек:

Бірінші – білімге, ғылымға қызығушылық, ын тамен, құмарлықпен іздеп, тауып, көңіліңе қондыру. Әйтпегенде істегеніңе гей шешенің балаға мейірімі тірізді болар.

Екінші – ғылымды үйренгенде ақиқатты білу үшін үйрен. Әйтпесе ісің сөзділікке алып келеді, шатастырады. Ғылым мен мендіктің, күншілдіктің жолы емес...

Үшінші – ақиқат қатырыс, шынайылыққа көзіңді жеткіз және оны ұста, айрылма. Өзің құрметтемеген нәрсеге бөтеннен қайтіп құрмет күтесің?

Төртінші – адамның ішкі дүниесінде білім-ғылымды дамытуға ақпалетерекі қаруы бар. Олар пікір алысу, ойласу және табылғанды сақтау, қорғау. Бұл армолаймайынша ғылым молаймайды.

Бесінші – төрт нәрседен қашық бол. Ол туралы мен жоғарыда айтқан мын-уайымсыздық, салғырттық, ойын-күлкішілдік, құмарлық. Бұл архалықтың, дәулеттің, ғибраттың, ақылдың жауы. Арбар жерде бұл ар болмайды.

Алтыншы – ғылымға ақылды сақтайтын мінез керек МІНЕЗ деген сауыт бар. Сол мінез бұзылмасын! Көрсек қызырлық, жеңілдік, кезкеліп қалған қызыққа бой алдырып шайқалып кете берсең, мінездің беріктігі бұзылады. Қоярға орын таппасаң ғылымды қайдасақтайсың? Азғыруға келмейтін, істеймін дегенді істететін, тұрамын дегенін етұрғызатына қылмен қайрат керек!»

Абайдың осы айтқан ұстаздық, даналық ақыл-кеңесі дәл қазіргі XX ғасыр азаматы үшін өзінің толық мән-мағнасында өзектілігін сақтап отырғандығы ақиқат. Білім мен ғылым мөрісіне бет алған жастар үшін де, ғылымны не леулі деңгейіне көтерілді деп марқайған ересектер үшін де. Өзуақытынан әлденеше ғасырға озып шыққандан алық деп осыны айт. Бұл білімдер қазіргі заманғы ғылымды дамыту заңдылықтары, оның шынайылыққа негізделуі туралы ілімдердің, әлеуметтік, әлеуметтанулық ілімдердің тек қатарында тұрған жоқ, оның ғылымның іздерінің бірі болып тұр (Оны осыншама кештірсінүміздің өзінкінішті).

Отыз үшінші сөз. Негізгі әлеуметтік-экономикалық тіршілігі мал өсіру мен байланысып жатқан қазақ даласының көшпенді әлеуметінің ой-шыл-саясаткер өнерді үйренуге, өнерге негізделген кәсіптерді іздеуге, үйренуге шақырады. Өнерді кәсіптен кенәм да рды басқалардың алдауынан, аз-мүз қолға түскен пайдаға мән болып пағаттық жасаудан сақтандырады.

«Егер табыс керек болса, қол өнерге үйренбек керек. Мал жұттайды, өнер жұтамайды*». Басқаны алдамай, адал еңбегімен өз қол өнерінің нәтижесін сатқан –

қазақтың әулиесі сол. Бірақ құдай тағала қолына аздаған өнер берген қазақтың жолын бөгейтін кеселдері бар.

Әуелі – сол қолындағысы мен шектеліп қалады, одан артық ісі мерлік (шеберлік) іздемейді, қолындағысын мақтан тұтып, талапсыздық жасайды, жатыпалады.

Екіншісі – еріншектікке, салғырттыққа, кербездікке салынады, қолындағысы барымен кісімсиді. Ерінбей істей беру керек қой.

Үшіншісі – «дарқан сынғой», «ағанек кетеді менің мына ісімді жасап берсең» сияқты пайдасы залдауға, күтілге еріп, «басқаға жанашырлыққа жеткенекенмін» деп мақанып, алданып, уақытын өткізіпалады.

Төртіншісі – тамыршылыққа ұрынады. Бағанағы алдамшы сайтан болымсыз бірдеңені берген болып, «бірге істейік» деп алдап, өзінің іністеп, айтқанын көндіріп, қарыз алғызады. Борышы асып, артыдауға айналып, адамшылықтан айрылып, артық қор болып кетеді.

Қазақтың баласы өзі алдағыш болатұрып басқаға өзінің алдануы қалай?»

Абайдың осығал дауымен ақыл-кеңесі ноқиотырып оны өзін дәл қазір бізді наразыда, қазақстандық әлеумет ортасын дәт ұрғандай сезінесің. Дәл осы ілім қазақстандық іскер ортасы субъектілеріне де арнап айтылған тағлым, ұлы ұстаздың тәрбиесі бағы.

Отыз төртінші сөз. Бұлшығармада біз Абайдың әлеуметтік-философиялық этикасының тағы бір

**Көшпелі қауымдастық тәртібінің ішінде қысқатты болған жылдары шөп-жемнің жетіспеуінен және малды жылы да ұстайтын арнайы мал қораларының болмауынан малдың қырылып қалуы, сол себепті тұрғындардың экономикалық күйзелуі жиі кездесіп тұратыны еді. Осындай күйзелісті жағдай «жұт», «жұтау» деп пайтылатын – авторлар.*

қырымен жүздесеміз. «Дүниедегі адамдардың мінез-

қылығы адамгершілікке, мұсылмандық қалайықпа?» деп, осы төңіректе ой қозғайды. Ақылмен ғылымның біртұтастығы, ғылымсыз ақыл таяз, ақылсыз –

ғылым дегеніміз тең қоңалдамшы елесі болуы мүмкін. Екеуінің үйлесімі адамзат адамгершілігінің сенімді іргетасы болар еді.

«Өлетуғынын, өлімнің тек қартайған шақта ғана келмейтінін, бір алғанды қайта жібермейтұғынын жұрт біледі. Және жаратқан құдайдың ахиретте пенденен сұрақ сұрап, жақсыны жарылқап, жаманды есепсіз қинайтынына сендік дейді. Жоқонысына мен сенбеймін.

...Кімде-

кі махиретте де, дүниеде декор болмаймындесе, мынаны білмек керек: ешадамның көңілін де екі қуаныш, екі ұнт ыққұмарлық, екі қорқыныш, екі қайғы бірдей болмайды... Екі дүниенің көңілге қатар қойып өмір сүру қаншалықты дұрыс (Дүниеде дұрыс өмір сүрсен, ақиретте де жағдайың дұрыс болған болар еді деген ойды білдіреді Сөзиесі – Авторлардан).

...Адам баласына адам баласының бәрі дос. Дүниеде жүргендетуғаның, өсуің, тоюың, ашығуың, қайғың, дене болмысың, шыққан және бармақ жерің, ахиретке қарай – өлуің, көрге кіруің, шіруің, сұралуың – бәрі бірдей. Бір-біріне қонақ екенсің, олай болса тірлікте біреудің бағына, малына күндестіктің, көрсе қызарлық жасап, басқаға көзаларту адамдық қалайықпа?

Өзбетің мененбек жандырмай, құдайдан басқан ікі пендешілік пен әпердеу құдайға айтар сөзбе? Құдайдың біреу үшін біреуге жәбір қылуының лайығы бар ма?

Екі сөздің басын қосарлық не ақылы, не ғылымы жоқ, «текөзімдікі жөн» деп таласа бергеннің несі дұрыс. Ола да мба?».

Автордың ойынша, адамшылық пен өмір сүрмейтұрып, басқа дүниеден жақсылық күтудің ешбір жөні жоқ. Қартаюда, өлуде барлық адамға бірдей. Істерін діңістеп алып, оны тек өлім жақындағанда ғана есіне алғаннан пайда?

Отыз бесінші сөз. Бұлшығармада өмірдің мәнін дұрыс түсініп, тіршілікте дұрыс өмір сүру қажеттігін түсіндіруге, насихатауға бағытталған, ешадамның байлығын дүниеге алакетпейтінін, дұрыс еместік үшін бір сұраудың болатынына адамдар есіне салған. Ұлы тәрбиешінің жастар мен ересектерге әңгімелеу әдісінде берілген моральдық-этикалық сабақтың бірі.

«О дүниеге барғанда құдайға ала молда, сопы, жомарт, шейіттерді қатар қойып сұрар дейді. Бірақ оларды екіг ебөліп қойыпты. Бір қатарда –

құрмет, атақ үшін жомарттық жасағандарды, пайда үшін, қажы болмақ қызметтендер, екінші қатарға – ахиретке бола, бір ғана құдайға аланың ризашылығын таппақ үшін қызмет қылғандар тұрыпты.

Дүние үшін болғандарға: «сендер дүниеде, қажеке, молдеке, сопыеке, мырзаеке, батыреке аталмақ үшін өнер қылып едіңдер, о дүниенен мында жоқ. Сендердің олқылықты дүниелерің харам болды, қылған өнерлерің де бітті. Енді есеп беріңдер. Өмір бердім, мал-дәулет * бердім, не үшін сол дәулетті, өмірлеріңді ерте ахиретке келетіндеріңді білетұрып, адамдарды алдамақ үшін жұмсадыңдар» деп айтыпты.

Алшынниеті мен орындарыңтауып, құдай ризашылығы үшін қызметтендерге былай айтыпты: «Сендер бірі рған аменің ризалығымды іздеп дәулетің мен өмірлеріңді жұмсадыңдар, мен риза болдым. Сіздерге лайық құрметті орын бар, дайын, кіріңдер! Сендердің істегендеріңді өзіңістемесе де, оған ішіеріп тық болғандостарың табылса, оларға кешірім қылыңдар».

Шығарма мазмұнының шылдың халқына өмірдің әлеуметтік мәнін түсіндіру үшін қолданған өзіндік әдіс десе болар. Мәселетүра, төтесінен қойылған. Ақынойы ақын және мақсатты.

Отыз алтыншы сөз. Сөз авторы «Ұят», «Иман» ұғымдарының мазмұны мен мәнін дегі құсастық қаназарынт оқтатқан, жалған «ұялу» мен шынайы ұялу құбылыстарын сипаттап көрсеткен.

«Пайғамбарымыз туралы хадис әңгімеде «Кімнің ұяты жоқ боса, соның иманы жоқ» деген. Біздің қазақтың да өзінің мақалы бар: «Ұяткімде болса, иман сонда». Олай болғанда, «ұят» дегеніміздің өзін қандай нәрсе?

Ұяттың дәтүрлері бар. Бірі –

адамныңөзініңнадандығынанұялуы. Жазығыболмасадажақсыадамныңалдынабарыпжолығысуданұялады. Ұялмаснәседенұялу– ақымақтық, жамандық. Шарифатқанемесеақылғатеріс, абыройғатерісісітесең, шынұят. Бірдеондайқылықтардыңбөтенадамнаншыққанынкөріп, оныесіркеп, оныңқылығыүшінұяласың.... Ендібірдеадамшылыққажатқылықтыөз бойыңнантабылғанынаұялып, кірергежертабаалмай, өзіңдіөзіңсөгіп, өзіңдіөзіңқысымғааласың.... Көзіңкісібе тінеқарамақтүгіл, ешнәрсенікөрмейсің. Осыншамажағдайғажетіпұялғанадамғаөкпесібаркісікешірмей, тіпті оныңүстінежанынөртепсөзайтса, оныңөзініңадамшылығыжөкдесеболар.

**Абайзаманындакөштеліқазақтардыңнегізгідәулетітөрттүлікмалөсірумен, малөнімінтұтынуменбайланыстыболған. Солсебепті«дәулет», «байлық», «табыс»дегенұымдардыңорнындаСөзавторы«мал»ұғымындайдаланыпкелген–авторлар.*

Осыкүніменіңкөргенадамдарымұялмақтүгіліқызармайдыда. «Ұяттыекенімрас, ендінеңбар», «пәленқылығантүгеншедетіріжүрғой», ұялтамындесеңдауынайтыпшығакеледі. Осыныұялғанкісідеймізбе? Осындайдамыңиманыбардеймізбе, жөкдеймізбе?».

Далаойшылы, ғалымжәнеұлытәрбиешіқазіргікүндеәліжететүсініліпболмаған«Иман»ұғымыныңмазмұнынөзуақытында– ақашыпкөрсеткен. Шынмәнінде«иман»мен«ұят»мазмұныжағынансәйкесұғым. Ұяттыадамөзінеөзібақылаушы, бағалаушыжәнебағдарлаушы. Абайәрішынайыұятпенжалғанұялудыңаражіғинашыпберді. Бұлөңалдыментәрбиеменбілімгеқатынасыбарларүшіншеберліксабағы.

Отызжетіншісөз. Шығысмәдениетіойшылы, әлеуметтанушысы, философыАбайдыңбұлСөзінадамгершілік–моральдықережедеседеболар.

Қазақхалқысоңғышұғасырдаталай–талайсаяси–әлеуметтік, мәдени–руханибұрылыстардыбасынанөткізді. Әрқоғамдықбағдардыңөзінетәнморальдықжәнеқұндылықнормаларынұсындыжәнеіскеасыруғатырысты. Жаңағасыр, жаңарғанел–ТәелсізҚазақстандәуіңдікүлттықидеясынхалықсынынанөткізіп, қоғамдықсанасынтүзеп, оныңортакнегіздерінжасапбекітуде. АлАбайдыңұсынғанадамгершілікережелеріуақыттантыс, олбарлықадамдарменқоғамдар үшінмәнді. Бұладамдықереже–лернеайтады?

1. Адамныңадамшылығыістібастағандығынанбілінеді(адамшылықпенбасталғанісонынадамшылықпенаяқталатынынасенімбереді).
2. Көңілдегікөріктіойауызданшыққандаөңіқашады(көріктіойдыкөріктіетіпсөйлейбіл).
3. Мәндісөздінаданғайтсаң–көңіліңөшеді.
4. Кісігебілімінеқарайбилікжаса, татымсызғажасағанбилікадамдыбұзады.
5. Әкесініңбаласы–адамныңдұшпаны, адамныңбаласы–бауырың.
6. Ерартықсұрасадаазғаризаболады. Езасұрасада, артықберсеңризаболмас.
7. Өзіңүшінеңбекқылсаң, өзіүшіноттағанхауанныңбіріболасың; адамшылықтыңқарызыүшінеңбекқылсаң, алланыңсүйгенқұлыболасың.
8. Соқратқауушікізген, ЖаннаД, Арктіотқаөртеген, Ғайсаныдарғаасқанкім? Ол–көп, ендешекөптеақылжөк, Ебінтапта, жөнгесал.
9. Адамбаласынзаманыөсіреді, кімде–кімжаманболса, замандастарыныңбәрікінәлі.
10. Менегерқауаттызаңқолындабаркісіболсам, адаммінезінтүзеугеболмайдыдегенніңтілінкесередім.
11. Дүниедежалғызқалғанадам–өлгенадам. Дүниедегіжаманышылықта, жақсылықта, ермектекөпте.
12. Жамандықтыкімкөрмейді. Үмітіңүзбек–қайратсыздық, Қарықалыңқаттықтыңартынанкөгіқалың, көлімолжақсыжаскелмеушімеед!
13. Ашулыадамныңсөзіазболса, ыза, қуатыартында. Егердеаузынан«қарақан»ақса(ашуменнеболсанысөйлеп)–олқорқақнемесемақтаниақболғаны...
14. Егерісімөнсіндесең–ретінтап.
15. Биікмансап–биікжартас, ерінбейжорғалапжыланжашығады. Екпіндеп, ұшып, қырандашығады.
16. Биікмансап–биікжартас. Жікішілел–жетеалмаймақтайды, желөкпелеронышындепойлайды.
17. Дүние–үлкенкөл, заман–соққанжел, алдыңғытолқыкағалар, артқытолқынінілер.
18. Бақпенартқанпатшадан, миенартқанқара(кедей)артық; сақалынсатқанкәріден, еңбегінсатқанбалартық.
19. Жамандос–көлеңке, басыңдыкүниалсақашыпқұтылаалмайсың; басыңдыбұлтиалса–іздеттабаалмайсың.

20. Досы жоқпен сырлас, досы көптен силас.

21. Қайғысыздан сақ бол, қайғылыға жақ бол.

22. Қайратсыз ашу – тұл, тұрлаусыз ағашық – тұл, шәкіртсіз – ғалым тұл.

23. Бағы өскенше – тілеуіңді елтілейді, өзіңдетілейсің, бағы өскен соң – өзіңанатілейсің.

Ақынхалықарасындағы нақыл-ақыл сөздерді мән-

мағнасын өз ақылына сала отырып, өз санасындағы ойларды, айналасындағы адамның қатынастарды саралай отырып, әлеуметтік арабайланыстардың осындай жинақталған режесін ұсынған.

Отыз сегізінші сөз жаһандық ойшылдың өзінен кейінгілерге арнап қалдырған өзіндік өсиеті іспеттес. «Ұлылық» дегеніміз не, оны адамға қалай ұқпай? Ақиқатқа қалай қолжеткізуге болады, егер ғылымды білмесең, істемесең, оғаның тық болмасаң! Осы ойын өрістете отырып, әлемдегі жаратылыс, оның ішкі біртұтастығы, өзара пайдалылығы туралы да ақын ой қозғайды. Сонымен бірге ол дүниедегі жаратылыстың сырыне деекенін білгісі келді, ой өзегіне қойды, оны табиғаттан тыстұрған жаратушы күшпен, яғни, жаратушы құдайға тәуелді етіп білдіріп, оны табиғаттан тыстұрған жаратушы күшпен, яғни, жаратушы күшпен білдірді. Иә, ХХІ ғасырда, ғылым академиясы, ғылым мен білімді дамытаған ортаның өзі осы сұраққа ақын қынданған жауап бер алмай отырғанда ХІХ ғасырда өмір сүрген қазақ даласына ғартушысының басқаша көзқарас білдіруі мүмкін деемесең. Ал әлемдік біртұтастық туралы ойлау, өрістету, жауап іздеу Абайдың жаһандық тұлға, ойшы ететуге сәтті.

Абай өзінің баяндау дасол тарихи ақынға тақолданыста болған тілдік байланыстарды, ұғымдық түсініктерді, қазақ тіліндегі сөздерін мол қолданған. Төменде осы отыз сегізінші Сөздің негізгі ойымен мазмұнын жоғалтпай отырып қысқартылған мәтінін беріп отыр.

«Ей, менің жүрегімнің қуаты, перзенттерім! Сіздерге адам ұлылығының сипаты туралы біраз сөз жазып қалдырайын. Біз қас қойып қып, алыңыздар, махаббатыңартады. Махаббат – ең әуелі адамдық, ақыл, ғылым. Оның табылуына себеп болатын нәрселер – тәннен саулығы, жаныңдағы жақсы адамдар (жақсы әке, ана, достарың, туыстарың) және жақсы ұстаз. Білім, ғылымға талапты тудыру осы үшеуінен.

Ғылым –

білімді бала жастайынан өзіңнен іздеп таппайды. Оны қыстап, зорлықпен үйретуге бомайды. Баланы ақылмен, қызықтырумен, үмітпен бейімдеп, ғылымға ынтық етсең, одан өзі іздеуге ұмтылады. Бала ғылымды, білімді махаббатпен көксерлік болса – ол сонда ғана адам болады.

Көбінесе ата –

аналары балаларды қиянаттықпен үйретіп, қиянқы етіп, жарты адам жасайды, содан соң оны молдаға береді. Ендігі жерде оны адамшылықты, ізденіс адам болуы – қиынның қиыны. Ғылым ақиқатына жету – ынтамақта болады. Ол алланың ғылымы емес, көпті білдіретін ғылымға ынтық болса, ғылымның өзі де оған ғылым береді. Ғылым – ақиқат.

Табыс, мақтан, құрмет ғылымға құмар адамды өз ітабады. Ал оны табынып, жалбарынып іздеген адамның аңа мдығы жоғалады.

...Ғылым бар жерде ізденіс, іштен оны қаламақ бар. Ғылымның құдіретінің бірі – оның әріп, дауыс арқылы сөйлейтіні. Алланың сөзі – әріпсіз, дауыссыз. Бірін көруге, естуге болады, екіншісі көзбен көріп, құлақпен естімесеңде, етігендей, көргендей боласың, бұл да ғылымның біртүрі болар. Екеуі де құдіретті.

...Құдайға тәуелділік жаратылысты бір –

біріне байланыстырып жаратыпты. Жанды жаратылыс жансыз жаратылыстан пайдасына алады. Хайуандарды ақылмен адамдарды асырайтын етіп, ақылмен адамдарды құдірет алдында есеп беретін етіп жаратқан. Табиғатты қжаратылыстың біртұтастығы, бірінсіз бірі жоқтығы – заңдылық.

Күн қызарып, теңізден бұлшығады, бұлттардан жанбыр жауады, жер жүзінден есетүрлі дендерді өсіріп, жемістерді өндіріп, көзгекөрік, көңілгер ахаттұл – бәйшешектер, ағаш – жапырақтарды, қантқамыстарын, есетүрлі өсімдіктерді өсіріп, хайуандарды сақтатып, өзен болып, өзендер ағып дария болып, жануарларға орын, балықтарға орын болып жатыр екен. Жерден мақтасын, кендірін, жемісін, құстардан жүн, жұмыртқа, ет алып, хайуандар сүтінетін, балықтың қырасын, араның балын... барлығы адам баласының пайдасына жасалған таусылмас азық.

Миллиондаған еңбекпен жасалған машина, фабрикалар адам баласының ырақаты, пайдасы үшін жасалған, ізденіспен жасалған.

Адам баласы қанағатсыздықпен хайуандардың тұқымын құрытып, одан бірі жүйрік аяғымен, бірі ұшқыр қанатымен, бірі қалың орманға, бірі биік жартасқа қорғануда... Қиянатшылдыққа жақын тұрған адам мүсылман емес, немесе, шала мүсылман.

Әділет, ынсап... Әділеттілік ынсаппен ұяттылыққа дегеніңе ашығады. Әділет бұзылса адамның иманы бұзыла

ды. Ғылым, рахым және әділет, үшеуі байланысты, үшеуінің қасиеттері ортақ.

Тарихқа қарап отырсаңыз, адам тарихының соғыссыз болмағанын көресіз. Соғыс текойран әкеледі, адамдардың бейбіттірішілігін бұзады. Соғыс жүрсемалдыкім бағады, астықты кіме геді, дүниедегі алланың перзенттері үшін жаратқан қазынасын кіміздейді?

Бір-

бірінесуық көзбен қарау, шүкіршілік жасамау ақылға, нысапқа дұрыс емес. Ол әдепсіздік пен күнәкәрлыққа әкел еді. Бақаларда өзіндік бөлектеу-адам баласын бұзады. Асыл сөз, ғибрақамайын бұр.

Асыл сөз ғылымда-

хакимда. Ақылы жетерлік, істің ақиқатын іздегендерге хақимдеген ат берілген. Әрбір ғалым-хақим емес, әрбір хақим-ғалым. Хақимдер ұйқы, тыныштық, әуес-қызықтың бәрін қойып, адам баласына пайдалы нәрсені шығармаққа, электрді тауып, от пен судың ақылынтауып, мың адам істей алмайтын қызмет көрсететін машинаны тауып, адам баласының ақыл-ойында мытып, ғылымды адамға қызмет еткізушілер» (Абайдың тұжырымдауына ғылымды хақимдік деңгейіне көтеретіні-

оның әлеуметтік мәнділігі, адам пайдасына асатыны, ғылымды адамға қызмет еткізетіні. Осылайша ойшылы ғылымды оның әлеуметтік мән-мағнасымен әлеуметтік тәжірибеге ұласуы тұрғысынан бағалады. Сөз теория мен практиканың өзара үйлесімділігі туралы болып отыр-Авторлар).

«Бұл заманның молдалары хақиматына дұшпан болады. Олар білімсіздіктің, бұзық пиғылдың жағында. Олардың шәкірттерінің көбі біраз ара-парсыдани тіл үйренсе оған мәз болып, жұртқа пайдасы тимек түгілі түрлі-түрлі залалістеріп мақтанады. Молдалар тұратұрсын, бұл земаңның ишандарынан бек сақтаныңыз. Бұлар-бүлікшілер, олардың сүйенгені-надандар, сөйлегені жалған, дәлелдері тасбиығымен басындағы шалмалары, одан басқа еш нәрсе жоқ. Бұларда ешқандай ақиқат-хақимдік, ғұламалық жоқ. Бүгінгі медреселердің бұл заманға пайдасы жоқ. Бұрынғы Түрік әскері мектептердің еғылымға беріп пайдасы жоқ.

Жоқшылықтың да адамды азыдырып, хайуандандырып жіберетіні болады. Дүниенің ғылымын білмей қалу-үлкен азаптың адандық.

Өсіп-өнейіндеген адамның талапқылары ісінің бірі-досқобейтпек. Бірақ мынанәрседен аулақ бол. Бірі-адамның адамдығы бұзатын жаманшылықтан бойды алыс ұстау, екіншісі, өзінді-өзіңартық көрсетуге тырыспа. Бұл адамның нұрын, гүлін бұзады. Үшіншісі-қастық қылма, кемітпе, қорлама. Олар дұшпандық шақырады. Әрбір мақтан біреуден аса мыңдеген күншілдікті ұдырады, күншілдік күншілдік-ті ұдырады. Аталғандардың жоқтығы адам көңіліне тыныштық береді. Әрбір көңіл тыныштығы көңілгеталапқ ондырады.

Бүкіл адам баласын қоқылатын үш нәрсе бар: надандық, еріншектік, залымдық. Надандық-білім-ғылымның жоқтығынан. Білімсіздік-хайуандық.

Еріншектік-барлық дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік-бәрі осыдан шығады. Залымдық-адам баласының дұшпаны. Адам баласына дұшпан болса, адамнан бөлінеді, бір жұртқыш хайуан қатарына қошылады.

Бұлардың емі-барлық адамға шапағатты, қайратты түрлаулы, әділеттің алды-артын байқататын білім мен ғылым...»

Сонымен, бұл әлеуметтік шығармада біз әлеуметтік арабайланыстардың аңғышарттары, әлеуметтік мінез-қылықпеніс-әрекеттер туралы ғұламағалымның жүйеленген біртұтас іліміне оқып-біліп отырмыз. Бастына зараударғаны-әділеттілік, еңбек, ынсап, ұят, табиғатпен адамның біртұтастығы, ғылым, шынайы ғылымнан күтілген нәтижелер».

Отызтоғызыншы сөз. Абай бұл шығармасында сол кездегі әлеуметарабайланысындағы кейбір кемшіліктерді, оның қаншалықты кесірілігін атап көрсете отырып, қазақ даласы тарихында қауымдастық-тарортасында елігіліне асып келген, ел бірілігін іргетасы болып келген әлеуметтік мінезді ұмытпауға тәрбиелейді.

«Бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл заманға қарағанда білімі, күтімі, сыпайылығы төмен болғанымен, бұл замандағылардан артық екімінезі болған еді. Ендігі жұрт (халық) ата-бабаларымыздың мінді (жағымсыз) істерінен біртіндеп артыла бастағанымен, жоғалпауға тиісті екі құндымінезд

іде жоғалтып алдық. Олардың біріншісі: ол заманда елбасы, топбасы деген кісілер болған. Дау-жанжал, көші-қон бола қалса, сол кісілер билік жасаған. Өзгелері оларға сенім артқан, оларды сынап, алдыларынан шығып жүгірмей, өздерінің шаруалырымен шұғылданған. Халық сенімі не болған елбасы мен топбасылары сол сенімдіқта ұғатырысып, қауымның жаманын жасырып, жақсысына сырып оған қызмет қылған.

Екіншісі – ата-бабаларымыз намыс қор болған. Ат аталып, аруақшақырылған жерде бұғанға дейінгі ағайын менараздасып қалғанына өкпелескеніне қарамай, жанын салған екен. «Азардықтық куған көппайдасын кетіретер», «Ағайынның аразы болса да безері болмайды» деп. «Алтау ала болса ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса төбедіг келеді», «Жолқуған қазынаға жолығар, дауқуған бәсекеге жолығар» десіп.

Кәнеки, осы екі мінез қайда? Бұл мінездер арлылықтан, намыстылықтан, табандылықтан келеді. Бұлар данайрылдық. Оның орнына алдау мен күндестік, басқағатиіспей тыныш алмау келді».

Әңгіме әлеуметтік мәдениет, қоғамдық сана, қоғамдық қатынастар мәдениетінің өзекті жақтары туралы болып отыр.

Шығарматолығымен халықтың «әлеуметтік мәдениетінің», «әлеуметтік мінезінің» мағнасына шып көрсету ге арналған. «Намыс» ұғымы қазақ халқының қоғамдық санасымен рухани мәдениетіндегі өзіндік әлеуметтік-психологиялық қерешек құбылыс. Елбасы «көшбасшысы» мен әлеумет арасындағы өз арасына мінез дала демократиясының өзіндік бет-бейнесін көрсетеді. Ел бола деген халық осы екі әлеуметтік мінезіне нажыра маса керек. Ошылосы ілімдерді қазіргі Қазақстан қоғамына арнап айтып тұрғандай.

Қырқыншы сөз. Қазақдаласы ойшылының бұл шығармасы да әлеуметішіндегі мінез-қылықтар туралы, осы тұрғыдағы көңілінде жүрген сұрақтарыноқырманның тыңдаушыны аңалдына тартады, ойланып жауаптауға бағдарлайды.

«Тірі кезінде жамандау да надам қалатына да мның болмауы, өлген кісінің жаманы болмайтыны қалай? Қатар ыазайған шаладамдардың бір-біріне жылы тартып жоламайтыны неге? Басқа елде жамағайындар бірін-бірі біргетуғандай көріп, елжіресіп, жақсы көріп, елішінде бір-бірінен қашатыны несі? Жаттың біртәуір кісіні көре «жарықтық» деп жалбарынып, өз еліндегі одан артық адамды танымайтыны не? Ағайынның тойында, топырақты өлімде, береке – бірлік етуге табылмай, ұрлық жасайық, барымта алайық, десе табыла қалатыны қалай?... Кей жұрта қылайтарлық кісіні іздеп таба алмайды. Қылығының қылшығын тани тұғын кісіден қашық жүретініне қылғаны? Біреу біреуді кіне келген демалының бәрі найдап әкететіні, өз үйіне кісі келсе, бармалында лаға аядап жіберетіні қалай?... Қазақтың шын сөзгенанбай, құлақта қоймай, пәлеліс өзге, өтіріккесу тей ұйып, соны естіп болмай кетпейтіні несі?».

Жалпы қазақ халқы ағайынға әлеуметтік көмек, қолдау, қиын жағдайда көмек көрсету, жетім інтенгіретпеу, жесірін шеттетпеу тұрғысында мол тәжірибе жинаған, ондай дәстүрді берік ұстанған. Дегенмен әлеуметтік ортаның бірлігіне, ынтымақтастығына зиянын тигізіп келген әлеуметтік-психологиялық құбылыстар да аз болмаған. Ағартушы ақынның түпкі мақсаты – еларасын осындай кесірілік құбылыстардан сананы түзету арқылы арылту болған.

Қырық бірінші сөз. Ақын өзі куә болып отырған әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайдың сұраныстары мен ерекшеліктеріне скере отырып, қазақ халқын сол уақытты ағыздық көркеніеттерден артқа алушылық жағдайда налып шығуға ықпал етатынекі факторды атап көрсетеді.

«Қазаққа ақыл берем, түзеймін деген адамға екі түрлі нәр керек. Біріншісі – мықты билік, жарлық беру құқының болуы. Үлкендрді қорқытып, жасбалаларыне ріксіз қолдарына алып оқыту, әртүрлі қоғамға керекті жолдарғасалу, ғылымның әр келкі жолына салып, үйренуді міндеттеп, қыздарды да білімгетартып, білім, ғылымшығынын төлеуге халықты қатыстырып, тәрбиелесе, сонда жастар аталарықартайғанша түзелерді.

Екіншісі – адамдар жоғары деңгейге дейі, ауқатты болуы керек. Сонда қаржы жұмсап, жоғарыда айтылған жолдарға балаларын салып, тағлым-тәрбие беререді. Алайда ондай дәулет бәріне бітпейді.

Қазақты қорқытып немесе қаржы жұмсатып мәжбүрлемей ақыл мен еш нәр сегенді румүмін деемес. Етіне нөткен, сүйегіне жеткен, атадан мирас етіп алған, ананың сүті мін біткен на дандықоны әлдеқашана да мшылықтан айырған.

Енді не істедік, неболдық?!»

Қазақдаласының жоғары өркениеттіел болуына рмандаған ұлы тұлға айналадағы қоғамдық шындық-ты өзгерте алмағанына осылайша күйінді, меніңсынымнан қортынды жасаған халқы мөзгерер, жақсы қоғамды жасай алатын әлеуметтік-саяси ортаға айналар деп сенді.

Қырықкінші сөз. «Қазақтың жаманшылыққа үйір бола беруінің бір себебі – жұмысының жоқтығы» дейді ойшыл бұл әлеуметтік шығармасында.

«Егер егін салса, немесе саудағасалына, қолты иерме еді?... Дүние-мүлік керек болса, оны адал еңбек-кесалынып тапқан кісі бос жүрісті қорлық көрер еді. Өзінің кәсібін тастап кезбелік кесалына ма?» – дей келе Абайтағы да өзен бегі мен тіршілік жасаудың орнына пыш-пыш өсектеп, тіпті бай адамдардың өзінің ұры-

бөріге жем болып, жақсыға емес, қулықпен сұмдық жасаушылардың алдауынан шыға алмай, қамшысынан басқа қолында түгі жоқкедей болса да желөкпелік кесалынып, мақтаншақ байларды мақтау арқылы тәуір ат мінуге қол жеткізіп жүрген тірлігін сынға алады.

Қырық үшінші сөз. Кезінде (XIX ғасырдың ортасында) әлеуметтану ғылымының негізін жасаған Огюст Конт пен Герберт Спенсер адамды біртұтасты кетіп тұрғанын биологиялық және әлеуметтік құбылысы деген. Яғни адам тек әлеуметтік қасиеттердің ғана алып барушысы емес, ең алдымен физиологиялық құбылыс. Шынында, адам қандай ақылды, талант, дарын болсын оның өзінің адамдық биологиялық құбылысынан қалай бөліп алып қарауға болады? Осындай бағыт тұстаған әлеуметтанушылар «позитивистер» деп аталды. Өкінішке орай, XX ғасырда әлеуметтану адамның тек қоғамдық ойыменіс-әрекетіне ғана мән беріп, оны адамдық құбылыс етіп тұрған негізіне мән бермеуді әдетке айналдырып алды. XX ғасыр қақсаңды позитивизм қайта жанданды. Абайда өзінің «қырық үшінші сөзі» болып аталған әлеуметтік шығармасында адам баласы екі нәрседен тұрады деп атап көрсетеді. Сөйте отырып, ақыл мен қайратқа, мақсаттың бекетуге, мақсатқа жеткізерлік ішкі серпілістің, қуат-күштің болуына зор мән береді.

«Адам баласы екі нәрседен тұрады. Бірі – тән, екіншісі – жан. Тәнге қатыстысы – ішіу, жеу, ұйқтау, бұлар табиғи құбылыстар. Білсем, көрсем, құлақпен естіп, қолмен ұстап, мұрынмен иіскеп, сыртық дүние – ден хабар алады. Мұның бәрі – тілек, мақсат, арман тәннен тыс жатқан жоқ. Ақыл, ғылым – бұлар еңбекпен табылатын нәрсе, кәсіби сұраныс. Ізденіс барысында сырттан алған ақпарат жағымды да, жағымсыз да болады. Сыни қарап орынды сыналады, пайдасына асырады. Жағымдысы қуат береді, оның жинақтауы қуатын, қабілеті нарттырды. Осындай әрекеті есі – ақылды адам.

Естімеген, көрмеген, көргені нестесақтамаған, ішіп-жеп, ұйқымен мақтан мен әуре болып, ішкі қазынасын жоғатқанадам хайуанға тең.

Жан қуаты мен тапқан өнерді сақтап қадағалап отырмасаң, өзіңнің қалай басқа адам болып кеткеніңді білмейді екаларсың. Енді оны қайта табу қиын.

Өнер тыстан табылып, сенің қасиетіңе, ішкі дүние қуатына айналады. Оның үшартықшылығы бар. Бірі – ішкі қозғаушы элемент. Ол рухани, білім қуатың, ол сені алдағы бағытыңа назарыңды салғызып, алға ұмтылтып қозғап жібереді.

Екіншісі – ұқсауға, ұқсастыққа ұмтылу. Көргенің, білгенің көңіліңнен шықса оған ұмтыласың.

Үшіншісі –

жүрегіңнің әсершілдігі, сезімшілдігі. Оны сен мақтанмен, пайда күнемдікпен, жеңілдікпен, салғырттықпен кірлетпеген, тазасақта... Жан қуаты мен жинаған нәрсеңнің аты ақыл мен ғылым еді ғой. Бірақ қылмен залалдарды тоқтату қиын, оған қайрат қосылсын.

Әр жақсын әрсенің өлшемі бар, одан асса – жарамайды. Өлшемді білмек – үлкеніс».

Бұл шығармадағы ғылыми-

практикалық сипаттағы қойылымдар мен түсініктеулер ғалымның ілімінің әлеуметтік-психологиялық, әлеуметтік-антропологиялық қырына шатаседі. «Ішкі дүние», «ішкі қозғаушы элемент», «жүректің әсершілдігі» ұғымдарын пайдалана отырып баяндалған әлеуметтік сипаттағы ойлар, ой толғаулар, ғылым аралық сипаттағы интеллектуалдық құбылыстар. Өзінің ғылым танымдық көпжақтылығын Ұлыақын сезіне алды ма екен? Абайдың танымдық үлгісі қазіргі барлық гуманитарлық ғылымдар үшін әдістік және неәдіснамалық тұрғыда құнды.

Қырық төртінші сөз. «Талапты боламын десең – көкірегіңді тазала» дейді Ұлы ұстаз. «Көкірек тазалығы» адамды зерттеуші ғылымдар үшін өзіндік жаңа ұғым, адамның адамдығын танып білуге жақын дататүсетін ұғым.

«Адам баласының басты жамандығы талапсыздық.

Талап етішілерден шет түрлі болады. Талаптардың қайсысының соңына түссе мекен мін олайды, басқаларта рапына құптау іздейді. Ол үшін серіктес, сырлас адамдардан құптау алғысы келеді.

Біреуі қадір-қасиетіз деп, бірі – қандай жолмен болса да табысқуып, енді бірі – білгіш аталса мекенде талаптанатыны да болады. Бірақ бұлар іздеген талап, оқып іздеген талап емес.

Кітапсөзімен (ғылыммен) іздеген талап келсін десең – әуелі көкірегіңді тазалау керек».

Шығарма заманытағыда әлеуметтік арабайланыстар, әлеуметтік мінез-қылықтар меніс-әрекеттер туралы. Адамның тұлғалық бейнесін көрсететін қасиеттер туралы. Абайдың дарынды әлеуметтанушы, Даланың әлеуметтік, саяси, рухани шындығын тудырған әлеуметтанушысы деп мойындамауының қажалған қиянат болар еді.

Қырықбесінші сөз. «Сүйіспеншілік», «әділет»... Адамшылықтың алды – сүйіспеншілік пен әділет. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтінде жері жоқ, жаратылыс заңдылығы осылай.

Әділет пен сүйіспеншілік сезімкімде көбірек болса, ол кісі – ғалым, сол – ақиқат. Біз ойымыздан ғылымшы ғараалмаймыз, жаралып, жасалып қойған нәрселерді сезінеміз, көзбен көріп, ақылмен біліп» –

деп, әлеуметтік ойын қорытқан ойшыл, саясаткер, ғаламдық ұстаз, тәрбиеші, ғалым Абайтағыда оқырманның на зарына қиғатқа аударды. Ақиқатсыз ғылымның болмайтынын оның бүкіл әлеуметтік шығармасының өзегіне алыған. Шындығында бұл –

тек әлеуметтану ғылымына ғана емес, барлық қоғамды танушы, адами арабайланыстарды, табиғат пен адам тіршілігін зерттеуші ғылымдарға әдіснама-лық негіз боларлық ілім, мұра.

Осылайша ғасырлық артта қалушылық пен бұқараны аяусыз қанауға қарсы күрестің азабын танып отырған Абайдың әлеуметтік саясаты осы бұқараның әлем өркениеті элементтерін қабылдауға идеялық –

әлеуметтік жол салды. Абай болашақ ұрпаққа өзінің әлеуметтік –

шығармашылық мұраларын қалдырып қана қойған жоқ, сонымен қатар өзінің көрнегіш әкірттер меніс басарларын қалдырды. Оның дүниетаны –

мыжәне әлеуметтік шығармалары қазақ халқының әлеуметтік ойымен мәдениетінің дамуына үлкен рөл атқарды.

1 *Абай. Қарасөздері. – Алматы: Өнер, 2005. – 120 б.*

2 *Абай. Энциклопедия. – Алматы, 1995. – 496.*

3 *Бұлдасонда, 176.*

4 *Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник. Пер. сангл. инем. – М., 1990.*

Резюме

В статье рассматриваются социальные вопросы в Назиданиях Абая, которые еще недостаточно изучены в социологической науке. Вместе с тем уделяется внимание и дискуссионным вопросам.

Summary

In articles social problems in Edifications of Abay which it is still insufficiently studied in sociological science are considered. At the same time the attention and debatable questions is paid.

АБАЙ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗИРУЮЩЕГО СЯ МИРА

Е.И. Григорьев – д. филос. н., профессор, абаевед

Перемены, произошедшие в мировом сообществе в последние полтора десятилетия, заметно обострили социально-экономические и политические противоречия между странами, преуспевающими в социально-экономическом развитии и отстающими в нем. Но, вопреки указанным противоречиям, бесспорным фактом стал неотвратимый процесс глобализации человечества, что явственно обнаруживается во всеобъемлющем синтезе всех сторон жизни большинства народов планеты, во власти политических, экономических и культурно-нравственных отношений. Процесс этот для любой страны, втянутой в глобализацию, протекает, как правило, болезненно, противоречиво.

Бесспорный факт: мир уходит от односторонних (в смысле ограниченных, изоляционистских) моделей развития человеческого общества. Это благо для народов, несущих глобализацию. Она способствует ускорению и углублению мирового научно-технического, социального и культурного прогресса. Именно поэтому причина небыло необходимости каждому народу создавать свое колесо, свою паровую машину, электро-двигатель, теорию летательного аппарата, собственную электрическую лампочку, шахматы, нотную грамоту и т.д. Можно привести огромное число положительных примеров взаимодействия и взаимного обогащения материальной и духовной культур различных стран и народов.

Вместе с тем, наступивший XXI век наследовал от века XX – го массу острых общественных проблем, которые можно обозначить общим понятием – «Вызовы современности». И самым всеобъемлющим издержками из них опять же является глобализация. Данный процесс имеет немало положительных моментов, одновременно включает в себя массу серьезных угроз всему человечеству. Самыми острыми из них, требующими безотлагательного решения являются противоречия в област

идуховныхотношений.

Глобализацияразрушаетнациональныементальности,смешиваетихспошлостямимассовойкультуры,порождаясамыепричудливыехимерыдуха.Широкораспространяетсяокультизмвразличныхегомодификациях.Потребительство,главныйстолпмассовойкультурыпроявляетсяврождениииспросанавсякогогородагадалок,вещунийипрочихспециалистовнапоприщепредсказанийипредвидений.Вульгарныеформыастрологииипретендуютнетольконасимбиознаукой,ноинаполнуюееподмену.АстрологическиепрогнозызаполнилиСМИ,печатаютсягазетахижурналах,вещаютсяпорадиоителевидению.ВозрождаютсяистолкованныенапотребудняпророчестваНострадамуса.Тотам,тоздесьзаявляютосебемногочисленныерелигиозныетечения,представляющиекарикурывотношенияхкмировымрелигиям.Ониупорновнедряютсявсознаниелюдейпосредствомраспространенияброшюр,буклетов,атакжеспомощьютелевиденияидругихсредствмассовойкоммуникации.Нередкодеятельностьпропагандистоврелигиозныхновацийвесьмаагрессивна.Оружиеитеррориспользуютваххабитыиталибы,другиемусульманскиефундаменталистыиэкстремисты.ВЯпонииотравилилюдейдомсектантыОумСенрико.Иныесектантынетолькоотравят,ноисжигаютсебя,распинаютнакрестахмучеников,организуютритуальныеколлективныеполовыеотношенияит.д.ит.п.

Глобализмвертываетжизньвмонотонность,лишаетполиэтничностьмногоцветия,приводиткоднообразию,усредненностисуществования,суррогатностивкусовипотребностей.Разрушаетсянравственныймирличности,еевысокаядуховность,человеквсеболеепревращаетсяводносторонность,вбездуховныйвинтиккапиталистическогопроизводственногомеханизма,озабоченноголишьобретениембезмерногочистогана.

Глобализациябездушна.Онаутверждаетжестокостьвобщении,пропагандируетираспространяетвредные нормыповеденияипотребности,уродуетнравственныймирчеловека,егодушуипсихику,тиражируетбезработицу,бездомностьипроституцию,являясьсвоеобразнойистрашнойантологиейантичеловечности,антигуманизма,антисоциальностииаморализма.Глобализациявозводитвабсолютлегкомыслиеивседозволенность.Манипуляцияиснизменнымиинстинктамиобращаюткультурувненужныйхлам.

Каквидно,глобализациядействительнотаитвсебесерьезныеугрозы.Всеэтосвидетельствовоуглубокойкатастрофичеловеческогодуха.

Возникаетвопрос:носятлиэтиугрозыфатальнонеизбежныйхарактер,исключаютливозможностьихсмягченияипреодоления?Думается,неисключают.Деловтом,чточеловектворитсвойдуховно-нравственныймир,созидая,вместесэтим,имирцивилизацииикультуры.Апотому,каковдуховно-нравственныймирчеловека,таковоиобщество,созидаемоеим,такowymбудетимировоеобщество.Поэтому,нетоснованийпревращатьпроцессглобализациивнечтофатальное,губительноеинепреодолимое.Человекувполнепосиламизвлечьизнегочто,чтоспособствуетвозведениюподлинночеловеческогомира.

Огромнуюнетолькотеоретическую,ноипрактическуюценностьвтакомсозидательномпроцессеможетвыполнитьидейноенаследиеАбая.Вусловияхдавлениянегативныхсторонпроцессаглобализации,нравственноеучениеАбаяспособноэффективносыгратьрольихпротивовеса,обеспечивающегодуховно-нравственнуюбезопасностьКазахстана.Ономожетформироватьустойчивуюсоциальнуюжизнь,прочнуюсвязьиндивидоввсферахматериальныхидуховныхотношений,потомучтоучениемыслителяутверждаетогромнуюдейственностьдуховныхформобщественнойдеятельности.Абайубеждает:социальнаяцелостность,еестабильностьипрогрессивноеразвитиевзначительноймереобеспечиваютсяединствомдуховныхценностей,нравственныхнормитрадиций.Этоспособствуеттому,чтодоминирующеезначениевсоциальнойстабильностиидуховно-нравственнойустойчивостиобщества,приобретаютмежчеловеческиеотношения,имеющиепостоянныеценностиидуховныерегулятивы.

Ячеловечностьставлювоглаву,

Ктокорыстолюбивибессердечен,

Тотмелкийчеловекпосуществу.

Такбудьотзывчивым.

Какдругибрат,

Иподелисьсовсеми,чембогат.

Дабудетдружбаискреннейичестной—

Ивседурныечувствазамолчат!

Абайобращаетсяклюдямспризывом—«Адамбол!»—Будь(стань)человеком!Мыслительутверждаеттемсамым,чточеловеческиеотношенияприобретаютрешающуюрольвсохранениииспокойствиямиравнообществе,вобеспечениииегодуховно-нравственнойбезопасности.ИмперативАбая«Адамбол!»имеетуниверсальныйхарактер,онобращенкчеловекувцелом,предельнозагружен**человечностью**,т.к.внемсинтезированывселюдскиедобродетели.Этико-философскоеучениеАбаяявляетсобойсинтезмногообразныхположительныхнравственныхсвойствразныхэтосов,апотомужизньэтогоученияидейственностьего,неимеютграницвсоциальномпространствеивремени.

*Нет для подлинной дружбы ни где меж,
Плещут волны любви через серубежи
Генеральным рефреном через свет творчество мыслителя проходят две идеи:
«Ненадвойн, и – благоблаг –
Дабудет мир странеродной!» и*

«Будь милосердным, считай другого человека своим братом, желай ему того, чего желаешь себе».

У Абая моральность (мудрость, разумность), это умение людей жить в согласии и взаимном уважении. Человека бязан быть добродетельным, нести ответственность за свои деяния перед собственной совестью и перед окружающими людьми. Другими словами, каждый человек должен понять, что все зависит от личностного начала нравственной жизни деятельности, которая предполагает сознательное и ответственное поведение каждого человека, уважительное и бережное отношение людей друг к другу.

*Жаркой жалостью к страждущим наделен,
Ты работай для блага людских племен!
Залюбовь любимым созданным творца
И тебя, словно сына, полюбил тон
Люди – разные, в каждом свой смысл толк!
Помни это: предсворой бессиле волк.
Милосердием правдой в сердцах делить.
Всем на помощь спешишь – вот наш первый долг!*

Проблема духовно-

культурной безопасности является исключительно актуальной не только для народа Казахстана, но и всего человечества. Однако беда состоит в том, что когда опасность отодвигается (не исчезает!), человек и человечество в целом, теряют бдительность, благодушествуют, тем самым, позволяя латентно концентрироваться и крепнуть силам, могущим в любое время нанести сокрушительный удар по складывающемуся нормальному миру порядка.

Каждый народ имеет свой неповторимый образ жизни и мысли. Культурално боготноса уникальна, она есть мощный пласт социального и нравственного опыта. Но при всем его разнообразии все народы проповедают один акоевые фундаментальные социальные и нравственные ценности. В условиях формирования и развития демократизма в Казахстане это очень важный положительный фактор. В полиэтническом обществе он выполняет роль цементирующего начала – идею общенационального духа, средства сплочения народа Казахстана, т.к. в своем содержании единство социальных и нравственных устремлений этносов не имеет ничего общего с идеологией и политикой национальной исключительности, превосходства одних народов над другими.

Нет надобности доказывать, что единство и согласие во всем обществе в значительной мере покоятся на духовно-нравственном основании. Национальная самобытность, высшие духовные национальные ценности, представления о страдании и милосердии, одобрение, осмысление человеческой жизни имеют непреходящую общую духовную ценность для всех народов не только Казахстана, но и всей нашей планеты. Вместе с тем, современные процессы национального пробуждения таят в себе опасность разобщения, национализма и национальной замкнутости. Духовность и культурануждаются в защите от фанатизма, как политического, так и религиозного толка, от коммерциализации, угрожающей существованию подлинной культуры, общенародной мудрости и высокой нравственности. Это особенно важно, потому как массовая культура, процветающая на обильной почве рыночного империализма, удушающе действует на подлинную духовность и культуру, утверждая агрессивность, жестокость и насилие.

Абай – мыслитель, умевший ярко обнажать, даже в малом, сложные социальные противоречия, объективировать их суть. Он занимал позицию критического отношения к консервативным силам и железомодернизму, на самом деле, тормозящим социально-политический и духовно-нравственный прогресс.

Абай веками подвергунничтожающей критике заимствование поверхностных, далеких от лучших форм проявления культуры других народов, в ущерб национальной самобытности и высочайшей одухотворенности обычаев и традиций, всего жизненного уклада казахского народа.

Он писал: «Способности и намерения некоторых людей направлены на улучшение внешнего вида, они заботятся о своей одежде, следят за походкой, считая это занятием высокоим достижением. Стараются выставить себя напоказ, как на торгах, вызывают зависть углубцов, чей ум только в глазах. Глядя на них, одни изводятся, с неадекватной завистью, другие выбиваются из сил, подражая им. Кому какая выгода от этого? Сколько усилий потрачено только на то, чтобы понравиться окружающим своей внешностью! Достоинства человека содержатся не во внешности, а в чистоте его помыслов, неприукрашенной внутренней сущности, по которой мир узнает нас Аллах. Разве прибавится ума у этих поклонников зеркал? Разум человека совершенствуется безграничной, неиссякаемой любовью к добру [1].

Алдыңғы атап өтуге, олар өзіндік мәдениеттерінің, өзіндік құндылықтарының, өзіндік тарихтарының негізінде өзіндік өмір сүруге қабілетті. Алайда бұл мәдениеттердің өзіндік мәдениеттерінің, өзіндік құндылықтарының, өзіндік тарихтарының негізінде өзіндік өмір сүруге қабілетті.

«Человек, изучивший культуру языка и народа, становится с ним равноправным и не будет жить позорно» [2]. Лучшее сказать: именно культуру. Но не внешнюю вещную атрибутику, уничтожающую критику, охотники за которой, даёт Абай в стихотворении «Тот, кто заблудился, видит впереди простор пустой» [3].

Не менее строго Абай подходил к оценке тех, кто призвал к национальной изоляции, был поражен бациллой и чуждостью и самолюбования, наставлял соплеменников перенимать положительный опыт нравственно-духовной и материально-практической деятельности других народов, к взаимодействию и сотворчеству национальных культур, был убежденным сторонником разумной, конструктивной интеграции. Эти идеи он изложил в ряде своих Назиданий.

Для утверждения духовно-культурной безопасности Казахстана важно, чтобы у каждого казахстанца с малых лет формировалось убеждение, что Казахстан есть мое единственное Отечество, что граждане Отечества состоят в взаимной ответственности за благополучие и процветание друг друга. Думается, в реализации этой идеи следует исходить из основополагающего принципа: народ Казахстана есть социальная и духовно-нравственная общность граждан, равных по своим правам и обязанностям этносов.

Абай верил в богатые возможности человека, которые достигаются им посредством знаний, упорного труда и систематической познавательной деятельностью. Только на их базе, считал мыслитель, можно вырастить подлинного, высоко нравственного человека, важнейшими чертами характера которого будут: честность, разумность, трудолюбие, умеренность, самокритичность, самоконтроль, стремление к знаниям, дружба и любовь, сострадание и гуманность. Абай призывал казахов, вместе с ними, во все народы, жить в дружбе и согласии, уважительно относиться к обычаям и традициям людей других национальностей, приглашать их перенимать их положительный опыт в создании предметов материальной и духовной культуры. Все это, считал он, может быть весьма полезным в их собственной трудовой деятельности. Без преувеличения можно констатировать, что это творчество отчетливо зафиксирована тенденция глобализма как неизбежного процесса в мировой истории.

Этико-философское учение Абая способно сыграть положительную роль в формировании нравственного самоопределения личности. Овладение им необходимо, т.к. оно, бесспорно, является важнейшим условием развития самосознания человека. Это особенно важно в условиях глобализации, когда определенные силы крушат высокие социально-нравственные ориентиры, когда сознание деформируется под мощным натиском пошлых прагматических идей. В такой ситуации этико-философское учение мыслителя надежно защитит подлинно нравственные опоры современного человека.

Социальная философия Абая – это философия дружбы народов, их сотрудничества в установлении справедливости и согласия. Это философия неукротимой борьбы с отсталостью и жестоким угнетением людей труда. Она указывает народам планеты пути и средства высоко нравственной жизнедеятельности в условиях патриотического содержания. Социальная философия Абая не утратила практической ценности. Она и ныне способна давать конкретные, полезные результаты в решении сложных социально-политических проблем.

В силу сложившихся демографических и социокультурных факторов в Казахстане невозможно создать стабильное государство на основе мононациональной и монорелигиозной системы взглядов. Поэтому, в этой сфере общественных отношений важно ответственно подходить к оценке возможных последствий принимаемых решений, на всех уровнях власти, дабы не подрывать, а укреплять социальную стабильность подлинного согласия.

Исходя из этого, важен дальнейший поиск, на базе нравственных идей Абая, основных приоритетов общенациональной идеологии, духовно-нравственного единства, социальной консолидации и гражданской интеграции для достижения экономической стабильности и повышения материального благополучия всех граждан. Общество может стать динамичным, демократическим, правовым и материально обеспеченным, если оно имеет объединяющую идею, глубинное духовное ядро, опирается на благоприятную систему духовных ценностей, разделяемых народом. Они консолидируют этносы, собирают их возможности и силы, задают единую направленность. Работа по утверждению в жизни указанных социально-нравственных ценностей, исключительно актуальна, т.к. мир согласен на казахстанской земле, безопасность страны, стоят многого, а вернее – бесценны, потому как посути своей они судьбоносны. Этико-философское учение Абая в решении проблемы укрепления духовно-нравственной безопасности полиэтнического казахстанского общества, имеет величайшую методологическую ценность. Духовно-

нравственные идеивеликогомыслителя,должныстатьоднимизглавныхусловийисредствпостроения демократического,суверенного,независимогоипроцветающегоКазахстана.

Этико- философскоенаследиеАбаяубеждает:социальнаяцелостность,стабильностьиблагополучиечеловеческогообществазначительноймереобеспечиваютсяединствомдуховныхценностей,нравственныхнормитрадиций. Этовозможнопотому,чтодоминирующеезначениевсоциальнойстабильностиидуховно- нравственнойустойчивоститогоилииногообщества,приобретаютмежчеловеческиеотношения,имеющиепостоянныеценностиидуховныерегулятивы.

Абайобращаетсяклюдямспризывом— «Адамбол!»(Будь,станьчеловеком!)Данныйимперативумыслителяимеетуниверсальныйхарактер:онприобщаетчеловечествокцелому,обремененчеловечески- стью,т.к.внемсинтезрованыфундаментальныечеловеческиедобродетели.Этико- философскоеучениеАбаяявляетсяобъединениеммногихположительныхнравственныхкачествразныхэт- носов,апотомужизньидейственностьегоимеютпределаивсоциальномпространствеивремени.ПризывАба- ябытьчеловекомвыражаетпредельнообщиеоснованиямировоззренияифундаментальнуюсутьчелове- скогобытия,присущуюодинаковоймеревсем народаммира.Еготоржествоспособностятривогаиозабочен- ностьюлюдейпоповодунегативовглобализирующегосямира.Конечноприодномусловии:изпрактикивзаимоот- ношенийнародовигосударствнеобходимоисключитьгегемонистскуюамбициоз- ностьотдельныхдержавипроводяимиграционную,аморальнуюуполитику.Утопично?Бытьможет,да.Однако поразуметь—безположительногорешенияданнойутопиимирнестанетбезопаснымиблагополучным.

Работапоутверждениювжизниуказанныхсоциально- нравственныхценностей,исключительноактуальна,т.к.мирисогласиенаказахстанскойземле,безопасностьст- раны,стоятмногого,авернее—бесценны,потомукакпосутисвоейонисудьбоносны.Этико- философскоеучениеАбаяврешениипроблемыукреплениядуховно- нравственнойбезопасностиполиэтническогоказахстанскогообщества,имеетвеличайшуюметодологическу- юценность.Духовно- нравственныеидеивеликогомыслителя,должныстатьоднимизглавныхусловийисредствпостроениядемокра- тического,суверенного,независимогоипроцветающегоКазахстана.

1 *Абай. Стихи, поэмы, проза. - Алматы. Мектеп. 2002. с. 165).*

2 *Абай. Словоназидания. - Алматы, 2005. Словодвадцатьпятое.*

3 *АбайКунанбаев. Стихотворения, поэмы, проза. Гослитиздат, -М., 1954, -с.53.*

Түйін

ПрофессорЕ.И.Григорьевтіңмақаласындақазақстандықоғамдырухани- адамгершілік тұрғыда қорғау мәселесі қарастырылған

Summary

In article of professor E. I. Grigoryev problems of spiritual and moral protection of the Kazakhstan society are recovered.

SOCIOCULTURAL IDENTITY OF CONTEMPORARY KAZAKH YOUTH

G.J.Djamaliev—*The Karaganda state university of E.A. Buketov, Kazakhstan*

According to the Statistics Agency of Kazakhstan on 1 January 2012, the number of young people aged 14 to 29 years amounted to 4,358,925 people, representing 29.2% of the total population. It should be noted that in 2010 the youth population was 4,569,885 people, representing 29.7% of the total population, and in 2008 – 4,598,826 men and 29.5% respectively [1].

Today, virtually all the experts emphasize the complexity of the processes occurring in young people, and recognize the significant deterioration in the social, economic and spiritual condition, characterize it as unstable and not providing the necessary facilities of life of self-

determination of the younger generation. The future development of sovereign Kazakhstan is largely dependent on the socio-economic potential of the contemporary youth. As far as it can be a monolithic social group, so it can fulfill its mission in the transformation of the country. The younger generation cannot stick to the same polls of attitudes, but still some signs of consolidation among young people must be present. One of them is the identity [2].

Under the influence of processes of integration and globalization, development of informational technologies, the identity of modern person regardless of his place of residence changes its characteristics, which creates problems for operationalization of the concept of "identity". The concept of identity strongly indicates the agreed and personally perceived self-image, with all the richness of personal relationship to the world, as a sense of adequacy and stability of possession of the person's

own "I" regardless of changes in the "I" and the situation, the ability of the individual to a full solution of problems faced it at every stage of its development. Identity –

is primarily a measure of adult personality, the origins and mysteries, its hidden organization in the earlier stages of ontogeny.

The important role played by research in the development of new problems connected with the influence of globalization on social self-

determination emphasizes the need to study the problems of identity, both locally and on a universal level. Such studies are especially relevant today in European countries, as well as in the former socialist countries, where there is a change of social structure. The relevance of comparative studies of social identity is related to the fact that our country has been too long isolated from the world community by ideological boundaries, and this has affected the consciousness of people.

Transformation processes happening in modern society influenced on the changes of institutional structure in this connection happened transformation to the social structure of society and his culture, the changes the institutional systems, including system of values and model of social behavior, were exposed to.

Because of deep changes in society there are changes in mass consciousness, in taking itself to the certain social categories and acceptance of the new value reference-points. Contradictions are created in social consciousness – both for certain everybody and between generations.

Youth is not a mere reflection of social relations, but an active factor in their development, and its education should not only contribute to the perception and assimilation of knowledge and skills, values, roles, but acquiring, bringing its creative contribution to the vital functions of society. At the same time, during the crisis of society the majority of the younger generation of particular stage of mental development turned out in a difficult situation –

the period of acute flowing transition from childhood to adulthood. The contradictions of development peculiar to this period, increased significantly. At the same time the need for adolescents and young adults in determining their place in the system of social relations, the desire for self-assertion, self-organizing, self-improvement, on the one hand, stimulated by the socio-economic processes happening now, on the other, they are faced with misunderstanding and disrespect of adult society which does not emphasize, does not fix, does not mean independence of the growing person. Adolescents and young people are limited to make real solutions of serious cases of Kazakh society. This contradiction leads to severe internal conflict and to the artificial delay of personality development of adolescents and youth, depriving them of opportunities to take an active social position, intensifying on the one hand, frankly accumulated psychology, on the other, feelings of irritation due to inexperience and social stimulation, not only in towards others, but also to himself.

At the present time, while maintaining a certain public-

perceived social place of teenager, the attitude of adults towards adolescents has changed significantly, firstly, the ratio of adult to adolescence – 10-

15 year olds have seen more adults than it is in reality, and secondly, the attitude of adolescents has changed, which is connected with the intensification of social life and more information available. The assimilation of the younger generation of modern systems of knowledge, norms, attitudes, behavior patterns, which are included in the concept of culture inherent in the social group and society, as a whole, takes place in a social environment –

society. Creation of a social ideal of a new type is as follows: "the welfare of each is a necessary condition for the welfare of all and vice versa" [3].

Everyone identifies him-

or herself with a particular gender, profession, ethnic culture, and varied social roles. This usually takes place on three levels: cultural (valuable and spiritual identity). These cultural values carry, to a greater extent, personified character – they have the carrier (idol, role model, etc.); social (involvement in specific social and cultural institutions – the role, status identity); the personal, psychological – ability to maintain a complete image of the "I" at different stages of life.

Involvement of young people in the culture is a complex process, in which it is important to consider both possibilities of the society, as well as significant strength of young generation. The progress of the further development of the social system depends on the degree of activity of the last. Consequently, the youth is largely a socio-cultural category.

The attitude of young people towards education has significantly changed. Number of people wishing to get higher education grows from year to year. At the same time, in the era of informational revolution, society is faced with a enormous paradox: an increase in the number of people receiving education and training is accompanied by the processes of illiteracy and professional incompetence [4].

Poor education, compounded by uneven quality of its various levels and stages raises problems of identity and social integration in society of the vast majority of the population. According to sociological researches, the modern school does not fully execute any of its functions: does not contribute to the spiritual formation of the personality (as evidenced by the growth of juvenile deviance), practically does not create a knowledge base for higher education, and does not provide opportunities for further continuing education, which is now demanded. Consequently, most of the problems faced by secondary and higher professional education are born by comprehensive school and associated with serious shortcomings of the educational system as a whole, and its conception [5].

The most significant problem that is not "noticed" yet is a global crisis of educational and cultural identity. Acquisition of identity in the present involves the saturation of the educational and cultural space by images of contemporaries that embody the best moral qualities of native culture.

Considering the problems of educational and cultural identity of young people, its social expectations cannot diminish the importance of objective conditions. The book of I.S. Kohn "The Sociology of Personality" suggested the following idea: "the evolution of social institutions, norms, values, etc., in turn, reflect and reinforce the changes that take place in person". Consequently, the personality is the root cause of the changed norms, values, and any new features. These set of objective and subjective factors and their constituent parts, determining the main lines of human behavior can be regarded as the social structure of the individual, whose analysis is of great theoretical and practical significance to study the problems of educational and cultural identity.

Modern society opens to every man a wide field of activity, enables to consider in a graded and fully way his individual abilities, aptitudes and desires. In many ways, it depends on personality how much it will be able to realize the opportunities that are presented by society for further growth. To follow these requirements it is necessary to improve skills, enhance culture and education. Personality, reaching a high educational and cultural level, implements social mobility, free transfer from one social group to another more supreme one. However, in terms of socio-economic crisis the process of man's self-identity proceeds complicated and contradictory. Currently, to some extent, there is a mismatch of the existing social system of identification of young people to new demands of reality.

Thus, as the educational and cultural identity we understand the process of development of educational and cultural level and its relevance to the modern demands of society and the desire to ensure that person has never stopped on achieved.

The development of innovative processes in Kazakh society raises questions about the fate of the younger generation, which must conform to the new social order - the preparation of the younger generation to a dynamic entry into the international scientific and educational space. Targeting young people to new priorities is an urgent task of the state youth policy and the education system. To form the innovative behavior of youth in socio-economic sphere it should be clear about the model of social upbringing, as well as the relevant requirements of the modern means of socialization.

Each historical period, including modern, puts forward the "arena" advanced, progressive members of society, which seemed to link the present with the future, and personifying the reality and the prospect for those who have not yet reached the heights of the civil perfection, but strive to do so. Upbringing, organizational and managerial work are forms of productive activity. And it is not just about training, education, but upbringing as a socialization of the individual, the creation of productive economic, social and political environment, aimed at developing a culture, will, the rise of person's needs, integration into the social structure.

Only knowledge is not enough for a proper understanding of the relation between the ideal and the reality, besides it there is a need of imagination that links achievements which are still far from perfection with the ultimate goal. As an ideal of the world view are complex, multifaceted structures, but ideally, the core of this structure is the scientific picture of the society of the future in terms of its deepest essence of socio-economic relations, in the world view the dialectical materialists answer to the query about the relation of consciousness to being, that is, a philosophical view of the world, man's place in it, the social and historical progress. This view means the evaluation of the nature of things, and self-identity, and the rational and the emotional attitude to what is the most important, is essential for society, group, individual and motivation of actions.

It is impossible to justify the prospect without knowing the present, reflect and evaluate existing, abstracting from the ideal. While tending to the ideal the person increases activity, thereby striving to achieve social expectations. Therefore, the formation of ideal of modern man will help to solve the problem of educational and cultural identity.

However, the real conditions which a personality lives in do not always correspond to its potential. There may be a mismatch between what person can do, and what he is doing, and this discrepancy includes lack of education and culture. Social conditions influence on the process of identification. Under the influence of radical social change there is a decrease of the significance of some types of identification and increasing others. A man trying to survive in the new social conditions, and therefore defines himself as a member of those groups where the need is satisfied the maximum way. He clinging to the most reliable relationships, turn to his roots. But to move forward and out of the crisis he needs to design a new identity, based on the perception of himself as a man who could do something. So, the establishment of educational and cultural identity is one of the conditions for effective.

Thus, finding of sociocultural identity assists progressive development of society and development of the young man highly sought by society. For overcoming of crisis of sociocultural identity it is necessary to produce the terms of the heartfelt and spiritual healing of public consciousness. recovery from the crisis.

Негізгі сөздер: сәйкестік, социомәдени сәйкестік, жастар, білім беру, мәдениет.

Ключевые слова: идентичность, социокультурная идентичность, молодежь, образование, культура.

1 <http://www.stat.kz>.

2 Salykzhanov R. S., Dzhamangulova K. E., Baktygereeva S. O. and others. *Sociocultural adaptation of city youth.* – Astana 2013.

3 The concept of creating a new socio-economic behavior of citizens of the RK. *Almaty: Kazakhstan, 1995 p.24*

4 Toshchenko Zh. T. *The paradoxical man.* – M.: Gardariki, 2001 – p.327.

5. Sheregi F. E., Kharcheva V. G., Serikov V. V. *Sociology of Education: Applied aspect.* – M.: IOPUM, 1997 – p.8327.

Түйін

Мақалада қазіргі қазақстандық жастарының әлеуметтік-мәдени сәйкестігі қарастырылады. Қоғамның барлық жастарына әсер ететін маңызды да көп факторлық ұбылыс ретінде мәдениет пен білімнің рөлі қарастырылады. Мақаланың авторы социомәдени сәйкестікті адамның белгілі кеңістіктегі өзін-өзі сезінуі деп түсініктейді. Адамның өмірлік мақсатын анықтайтын теориялық қондеулернәтижесінде жастардың социомәдени сәйкестігінің талдауы жасалынды.

Резюме

В статье раскрываются проблемы социокультурной идентичности современной казахстанской молодежи. В статье актуализируется роль культуры образования в современном обществе, которые становятся все более значимыми многофакторными явлениями, активно влияющими на все стороны общества. Автор статьи интерпретирует социокультурную идентичность как самоощущение человека в определенном социальном пространстве. На основе теоретических разработок дается анализ социокультурной идентичности молодежи, которая играет важную роль в развитии человека в своей жизненной цели.

ШЕТЕЛ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ МІНБЕСІ ТРИБУНА ЗАРУБЕЖНЫХ УЧЕНЫХ

УГЛУБЛЕНИЕ РЕГИОНАЛЬНОЙ ИНТЕГРАЦИИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

А.К. Эргешов –

кафедра ЮНЕСКО Академии государственного управления при Президенте Кыргызской Республики

Региональная интеграция является процессом комплексным и многовариантным, характеризуется углублением отношений между государствами. Региональная интеграция представляет собой один из наиболее актуальных трендов в быстро меняющемся мире. Только экономических интеграционных объединений по всей планете сейчас насчитывается около 240 [1]. В качестве полюсов нового мира выступают традиционные государства, а новые интеграционные образования, объединенные в «геоэкономические пояса». Она создает новые формы управления, сосуществующие с традиционными формами институтов государственного управления на национальном уровне.

В современных условиях региональная интеграция рассматривается как многоаспектный процесс, который наряду с экономической кооперацией также включает вопросы политики, безопасности, социального, культурного взаимодействия.

В основе большинства существующих схем интеграции стоит торговая и экономическая интеграция. В странах Центральной Азии поиск моделей региональной интеграции на протяжении десятилетий остается одним из важных элементов стратегии развития стран региона. Неодного государства не способно самостоятельно решать вопросы наращивания своего стратегического потенциала. Но экономические взаимодействия в рамках интеграционных проектов не получили широкого развития и страны региона оказались не готовы к глубокой интеграции производства, финансовой сферы, товарно-материального обмена, а экспорт энергии, угля, нефти, газа в любом случае потребует согласованной цены, транзитных коридоров и создания отраслевых объединений экспортеров. За эти двадцать лет в масштабах Содружества Независимых Государств создано более 70 различных интеграционных структур. В совокупности они при-

едставляют собой базу для практической интеграции, которая поможет государствам СНГ найти свое место в глобальной экономике на международном рынке. Период, когда республиканские элиты старались максимально дистанцироваться друг от друга, прошел. Многие понимают, что только интеграция может создать эффективную систему, которая не только была бы интересна зарубежному рынку, но и привлекательна для инвестиций.

Деловтом, что происходящая в настоящее время смена доминирующих технологических укладов открывает «окно возможностей» для успешного выхода на новую и длинную волну экономического роста, которое закрывается после перехода ведущих стран мира к новому технологическому укладу. После этого отстающим странам приходится довольствоваться ролью сырья и придатка государств-лидеров. Если же переход к новому технологическому укладу отстающей стране удастся совершить раньше, то она совершает прыжок на гребне длинной волны подъема.

Политика модернизации и развития экономики стран региона должна исходить из понимания структурных изменений и перспектив глобального социально-экономического развития в выявлении национальных конкурентных преимуществ, активизация которых способна обеспечить устойчивый и быстрый рост производства формирующейся сегодня волны экономического подъема. Важно понимать структурной составляющей глобального кризиса, которая определяется сменой технологических укладов соответствующим длинным волнам экономического роста. Выход из этого кризиса связан с восстановлением нового технологического уклада.

В такие периоды крупномасштабных глобальных технологических сдвигов возникает «окно» возможностей для отстающих стран вырваться вперед и совершить «экономическое чудо». Для этого не обойтись, региональная интеграция позволяющая сконцентрировать имеющиеся ресурсы на перспективных направлениях становления нового технологического уклада.

Анализ динамики показателей системы индикаторов региональной интеграции: за прошедшие годы позволяется сделать следующие выводы:

Во-первых, региональная интеграция на постсоветском пространстве идет неравномерно, как географически, так и с точки зрения сфер взаимодействия. За эти годы возрос уровень интеграции в сфере трудовой миграции и взаимодействия на рынке образовательных услуг, в то же время наблюдается сокращение уровня интеграции в сфере торговли, энергетики, сельского хозяйства, а также дивергенция макроэкономических показателей в постсоветских странах.

Во-вторых, обобщенный показатель интеграции для постсоветского пространства в целом (регион СНГ-12) указывает на снижение уровня интеграции, в то же время пространство ЕврАзЭС-5 стало более интегрированным, ЕврАзЭС-3 интенсивно интегрирования.

В-третьих, лидерами интеграции на постсоветском пространстве остаются небольшие страны, Кыргызстан, Армения, Таджикистан. Основным показателем интеграции для крупных (Россия) заметно ниже, т.к. большой размер экономики делают относительную роль взаимосвязей на постсоветском пространстве менее значимой. За последние 10 лет рейтинг участия постсоветских стран в процессах региональной интеграции остается стабильным;

В-четвертых, во всех трех сферах функциональной интеграции (энергетика, сельское хозяйство и образование) уровень интеграции в Центральной Азии заметно выше, чем на постсоветском пространстве в целом. Это связано как с наличием инфраструктурных связей, так и с общим социальным пространством. В то же время в остальных случаях динамика этой субрегиональной интеграции также была негативной.

В-пятых, для интеграции регионов в сфере торговли и миграции масштаб взаимосвязей в Центральной Азии уступает уровню интеграции в СНГ в целом. В Центральной Азии географическая близость не ведет к росту торговой интеграции, а лидеры импорто-экспортной интеграции являются Беларусь, Кыргызстан, Таджикистан, мы должны понять, с позиций более крупных государств региона, масштаб торговых отношений с малыми странами являются менее значительными в количественном выражении, чем с другими торговыми партнерами.

В-шестых, в сфере интеграции рынков отчетливо прослеживается существование пространственных кластеров интеграции в регионе СНГ. В сфере энергетики, сельского хозяйства, образования уровень интеграции в Центральной Азии выше, чем на постсоветском пространстве в целом, хотя этот показатель сокращается в последние годы. В сфере торговли и миграции наиболее интенсивные взаимосвязи формируются между соседними государствами. На постсоветском пространстве можно наблюдать два интеграционных центров: Россия и Казахстан (в области трудовой интеграции).

В-седьмых, для показателей конвергенции экономик, свидетельствующих о существовании пространственных кластеров отсутствуют. Потому что их динамика во многом определяется эволюцией внутренней экономической политики постсоветских стран.

Ключевую роль в интеграционных процессах играют выбранные странами стратегии реформ и практика макроэкономического регулирования, ведущие сокращения и дистанции между ними.

Новобудущем без синхронности бизнес-циклов и схожих параметров монетарной сферы, формирования скоординированной политики в сфере экономической интеграции и двали возможно прорыв в интеграционных процессах в регионе. Внутриэкономические процессы, обуславливающие сближение стран, является приоритетным в интеграции.

Опыт реализации (как успешной, так и неуспешной) региональных проектов на постсоветском пространстве позволяет выделить пять таких регионов. Таблица 1.

1. СНГ-11 (все государства постсоветского пространства за исключением Украины, государств Прибалтики)	3. ЕврАзЭС-3 (интеграционное ядро – Российская Федерация, Республика Казахстан, Беларусь)	5. ЦА-4 (четыре государства Центральной Азии принимающие участие в интеграционных проектах, в регионе: Кыргызстан, Узбекистан, Таджикистан, Туркменистан находящийся в стороне от регионального взаимодействия не включен в эту группу).
2. ЕврАзЭС 5 (пять стран входящих в состав сообществ Российская Федерация, Республика Казахстан, Беларусь, Кыргызская Республика, Таджикистан)	4. ЕЭП-4 (четверка крупнейших постсоветских экономик – Россия, Узбекистан, Казахстан, Беларусь)	

Критический момент для Кыргызстана определяющую роль могли бы сыграть межгосударственные программы развития, способные стимулировать в необходимых масштабах спрос на продукцию нового технологического уклада и связать свободные капиталы в долгосрочных инвестиционных проектах. Весьма полезным для облегчения перехода к новому технологическому укладу могли бы стать межгосударственные программы развития в нужных приоритетных сферах и инфраструктуры.

Для реализации этих региональных программ развития необходимо формирование системы стратегического управления, которая должна работать на основе норм международного права и опираться на соответствие национальным системам стран региона. К этому сегодня имеются объективные предпосылки.

Поэтапного государства вводятся механизмы планирования чтобы недопустить нецелевого использования ресурсов, выделяемых, для ускоренного развития нового технологического уклада. Для формирования соответствующей технологической траектории усиливаются мобилизующая функция государства. Именно в период технологических сдвигов возникают новые возможности для отстающих стран вырваться вперед, а для этого необходимо сконцентрировать имеющиеся ресурсы на формирование и рост расходов на ИОКР в ВВП должна достигнуть 4%.

Основными препятствиями на этом пути следующие:

- высокий уровень физического и морального износа основных фондов промышленности, большая часть котловых была создана еще в советское время и сегодня требует замены или глубокой модернизации (так, по оценкам Исполнительного комитета СНГ, износ активной части основных фондов в реальном секторе экономики в среднем по республикам превышает настоящее время 65%);

- усиливающееся быстрое темпами отставание от ведущих стран в инновационной сфере, отрицательно сказывающееся на динамике и качестве экономического роста государств СНГ, конкурентоспособности выпускаемой продукции и уровне жизни населения;

- неудовлетворительное состояние сектора экономической инфраструктуры, включая жилищно-коммунальное хозяйство, энергетический и транспортный комплексы, значительно ухудшающее условия ведения хозяйственной деятельности и в целом качество жизни на постсоветском пространстве;

- неоднородность регионального развития большинства стран региона, в частности, среднеазиатских государств, заметно осложняющая в них социально-политическую обстановку; • недостаточный уровень зрелости финансовых систем стран региона, серьезно сдерживающий их социально-экономическое развитие. Очевидно, что одним из ключевых факторов решения указанных проблем выступает углубление экономической интеграции в рамках региона. Последовательное расширение сотрудничества между государствами в различных областях производственной и финансовой деятельности способствовало бы увеличению объемов взаимной торговли и инвестиций, реализации масштабных трансграничных проектов в приоритетных секторах, увеличению притока иностранного капитала в страны региона и, в конечном итоге, ускорению темпов роста и структурной перестройки их экономик. Несмотря на заметное оживление в 2000-е годы торговых и инвестиционных отношений между странами региона, их нынешнее состояние, по общему оцен

кам, несоответствует возможностям и потребностям стран региона. Дальнейшее укрепление сотрудничества государств держивается целым рядом факторов, в том числе многочисленными национальными барьерами, препятствующими свободному движению товаров, услуг и капиталов в регионе. Устранение этих барьеров в рамках региона торжизится высокой неоднородностью его участников – ко уровню социально-экономического развития, затрудняющей выработку согласованных подходов в области экономической политики, особенно в сфере таможенного и валютного регулирования.

Неудовлетворенность динамикой развития экономических связей в рамках региона, побуждает исследование препятствий. Наиболее заметных успехов на пути углубления сотрудничества стран-участниц удалось добиться в рамках Евразийского экономического сообщества (ЕврАзЭС), учрежденного в 2000 году Беларусью, Казахстаном, Кыргызстаном, Россией и Таджикистаном. ЕврАзЭС – крупнейшая после СНГ интеграционная группировка на постсоветском пространстве, занимающая более 90% территории бывшего СССР, на которой проживают свыше 180 млн человек, или 64% численности населения СНГ. Главной целью ЕврАзЭС является создание Единого экономического пространства, в рамках которого обеспечиваются функционирование общего рынка товаров, услуг, рабочей силы и капитала государств-участников. Для этого решаются следующие задачи:

- сформировать единое таможенное пространство с общим таможенным тарифом единой системой мер нетарифного регулирования;
- создать условия для свободного движения капитала между странами и построения в перспективе общего финансового рынка;
- согласовать принципы и условия перехода на единую валюту в рамках ЕврАзЭС;
- осуществлять разработку и реализацию межгосударственных целевых программ в приоритетных секторах экономики участвующих государств;
- гармонизировать национальное законодательство стран-участниц по ключевым направлениям их взаимодействия.

1. См.: Стенограмма прессконференции глав государств трех стран от 18 ноября 2011 г. по итогам подписания Декларации о евразийской экономической интеграции.

Түйін

Бұл мақалада саясаттану ғылымында бұрын зерттелмеген қазіргі кезеңдегі аймақтық интеграцияның тенденді мәселелері қарастырылады.

Summary

In this article questions of deepening of regional integration at the present stage which in political science to a certain extent studied are considered.

ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ШЕТЕЛ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ОРТАҚ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРІ СОВМЕСТНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ УЧЕНЫХ КАЗАХСТАНА И ЗАРУБЕЖЬЯ

СТАНОВЛЕНИЕ УЧЕНИЯ ОБ АРХЕТИПАХ В АНТРОПОЛОГИИ И СОЦИОЛОГИИ

Р.Б. Абсаттаров – член-корр. НАН РК, д.ф.н., профессор, зав. кафедрой политологии и СФД
Института магистратуры и PhD докторантуры КазНПУ имени Абая,
И.А. Рау – д.ф.н., профессор Академии ведущих кадров Бундесфера (Гамбург),
почетный доктор АНА Зербайджана

Нам симпатична идея зарождения философии из ложи мифа. Чтобы эту идею привратить в научно обоснованную гипотезу, может быть, в теорию даже, защитника ее не нужна, как показывает опыт Алексея Федоровича Лосева его "Диалектикой мифа", и филологическая, и мифоведческая, и культурологическая, и социологическая антропологическая и т.д. "подготовленности". Претендовать на них все сразу авторам неудобно даже. Надеются они поэтому на появление "сотоварищей" в этом хорошем деле.

Учение об архетипах (вряд ли его можно обозначить "теорией") в общем то широко известно и мы предлагаем читателю в план некоторых исторических деталей становления этого учения. Деталей, читателю, может быть, и известных, поскольку речь идет, главным образом, о немецких и англоязычных источниках, до сих пор не переведенных на казахский язык. На русский язык многие из них переведены, а на английский язык – почти все. Нам, как политолога и конфликтолога, это учение интересно не столько само по себе, сколько как авторитетное подтверждение нашего понимания единства человеческого рода и равноценности, в принципе, всех культур.

Некоторые детали достаточно скабрёзных описаний ритуалов, связанных с сексуальными символами, мы опускаем. Для молодых людей, не достигших известного возраста, мы опускаем эти описания как неуместные. Учитывая мы это, что очень деликатная в этом отношении мусульманская культура уже давала заметный рост кивказском обществе. В то же время мы полностью придерживаемся тезиса о том, что любое знание обогащает человека. Как говорил пророк Мухаммед (приводим его мнение из "Сиры"), что знания мине должно быть тенью до Китая дойти. Нам-

то так далеко ходить не надо. В нашей статье использованы труды многих известных, но малоизвестных специалистов. Издание трудов этих исследователей на казахском языке нами неизвестны. Труды Веселовского от отдельных частей изданы на немецком, английском и французском языках. На русском языке имеются издания Якоба Гримма; Карла Густава Юнга; Тайлора Эдуарда Барнета; Боаса Франса; Фрейда Зигмунда; Леви Стросса Клода; Кэмпбелла Джозефа и Проппа Владимира.

Споробисточниках "бродячих сюжетов"

У нас архетипы рассматриваются в одном ряду с такими явлениями как образ, символ, мифологема, идеологема, тема, мотив, сюжет, направление мысли, устойчиво повторяющееся в культуре разных народов. Имеется биологический, генетический код, отличающих людей от всех других живых существ. **Архетипы можно сравнить с духовным кодом, объединяющим самые различные человеческие культуры и цивилизации.**

Более стает проблема архетипов находится в фокусе социально-психологических, антропологических и гуманитарных исследований. В любой культурной системе существуют элементы ("герой", "мудрец" и др.), чьё значение несводимо к конкретному словарному смыслу.

Такие элементы апеллируют к обычному прошлому и вызывают сильную эмоциональную реакцию. Не только история "героя" или образ старого мудрого человека ("мудреца"), но и национальные символы, образы полаита и инстварожения (происхождения) относятся к таким символам. Очевидна социально-культурная обусловленность подобных архетипических форм в то же время их универсальность, автономность от конкретной этой обусловленности. Значение архетипических форм может меняться при сохранении самой формы (отношение к государственному символу, например, крылатым коням в символическом Казахстане). Имеется мировой культурный множественный "бродячих сюжетов", т.е. повторяющихся по своему основному содержанию. В особенности это характерно для устных форм творчества бесписьменной культуры, но не только для них.

Факт сходства фольклорных повествований в самых различных культурах известен современному возникновению европейского романтизма. В 1835 году **Якоб Гримм** в своей главной теоретической работе "Немецкая мифология" объяснял такое сходство существованием общего культурного источника – праиндоевропейского фольклора. Чуть позже (1859) **Теодор Бенфей** опубликовал перевод "Панчатантры" с большим вступлением. Это вступление стало фактически первым манифестом "историко-сравнительного метода".

Вот отличие от мифологической школы "братьев **Гримм**, **Бенфей** объяснял сходство, наблюдаемое в сказках разных народов, более сложным образом. А именно: сочетание гипотезы общего происхождения в Индии и контактом, непрекращающимся взаимовлиянием **различных культур**. Достаточно быстро появилась инновационная конкурирующая теория **Адольфа Бастиана**. Он выдвинул гипотезу существования "элементарных идей", неотъемлемых от общей организации человеческого сознания. В англоязычном мире основатель современной антропологии **Эдуард Барнет Тайлор**, указывал в своей работе "Первобытная культура" и в других своих работах на огромный спектр совпадения культурных явлений (в заметном отличие от технико-технологических), включая мифы и ритуалы. Такие совпадения являлись для Тайлора ещё одним доказательством его "эволюционного подхода к культуре". Этот подход постулирует единое линейное развитие человеческих культур в соответствии с общими законами.

Следующий этап развития учения об архетипах связан с работами **Александра Веселовского**. В 1872 году он выпустил книгу "Славянские сказания Соломона и Китоврасе из западных легенд о Морольфе и Мерлине". Здесь Веселовский выявляет широкий спектр сходств и совпадений между фольклорными традициями разных культур и цивилизаций. Помимо романо-германских, индийских, славянских и византийских литератур он сравнивает турецкие, финно-угорские и другие фольклорные традиции. Изумительное рудирован был этот учёный, знавший десятки иностранных языков.

Существование "бродячих сюжетов", переходящих из одной культурной традиции в другую, было предметом рассмотрения другого культуролога –

Франца Боаса. Он подчёркивал наличие перекрёстного культурного влияния, происходящего на основе взаимного действия культурных общностей и отдельных людей. В то же время Боас показал, что сходство между мифами не ограничивается соседними культурами –

минациями. В своей работе "Методы этнологии" он отмечает, что наличие таких сходств распространено с акцентом на нерегулярность, что их трудно объяснить диффузией культур. В другой работе "Границы сравнительного метода в антропологии" он писал: "Синхронное возникновение самых причудливых и даже аналогичных идей и обычаев нередко сопровождается такими обстоятельствами, которые заведомо исключают общности исторические корни. Изучение культур любого племени сталкивается с более или менее близкими аналогами отдельных их признаков у самых разных народов... Всё это говорит не об общности истоков, а о параллельном возникновении аналогичных признаков в условиях изоляции культур".

Об универсальном коллективном символизме

Вторым маршрутом, который привёл к представлению о бархетипе, было изучение проблемы "универсального символизма". Возникла гипотеза, утверждавшая существование символов, чьё значение изоморфно по отношению к культурному контексту.

Некоторые основания для теории универсального символизма можно найти у Зигмунда Фрейда. Для него "Эдипов комплекс" и "Комплекс Электры" являются универсальной характеристикой человеческого бессознательного, независимой от отдельных индивидуумов и культурного контекста. В работе "Толкование сновидений" Фрейд утверждает, что и шекспировский Гамлет парализован чувством вины, которое связано с его любовью к матери, таким образом, с эдиповым комплексом. Это толкование главного героя пьесы Шекспира повторено Фрейдом в работах "Достоевский и самоубийство" и "Пять лекций по психоанализе". А в "Толковании сновидений" он пишет о целую группу фантазий-

желаний, которые он называет "типичными" для людей. В эссе под названием "Жуткое" он анализирует использование этого слова в разных языках и делает вывод, что у всех людей общий источник "пугающего" – возвращение подавленного: мы это "подавленное" сумели забыть, и вот оно – воснесено перед нами. Жутко же оно потому, что знаемо и истинно и невластно над ним.

Наиболее созвучна идея универсального символизма книга Фрейда "Тотем и Табу". Здесь имеется фантастический рассказ о первобытном убийстве коллективной вине. В самой серьёзной части книги Фрейд предлагает абросок теории **коллективного бессознательного**. Речь идёт о коллективном травматическом опыте, подавленная память о котором и чувство передаются от поколения к поколению. Используя понятие **коллективной бессознательной памяти**, Фрейд утверждает, что психические процессы, имевшиеся у одного поколения, находят "продолжение в другом". Мы, как личности, не помним, а наша биопсихическая основа помнит. Фрейд подчёркивает сходство **детства человека** с "ранними днями человечества".

Он пытается разгадать первоначальный смысл **тотемизма** по его infantильным следам, из некоторых черт, проясняющихся в процессе развития детей. Фрейд постоянно использует свою модель детского развития как основу для понимания "первобытного общества" и "первобытного" в нынешнем человеке. Для него первобытный человек – большой ребёнок. А о главном запрете тотемизма – не убивать тотема и не вступать в сексуальные отношения с женщиной, принадлежащей тотему – по содержанию своего совпадают с нашими преступлениями Эдипа, т.е. с убийством своего отца и брачными отношениями с собственной матерью. Третье ключевое слово книги "Тотем и Табу" – вина. Фрейд говорит о существовании на протяжении тысячелетий сознания вины за содеянное предками.

Одним из наиболее близких последователей Фрейда **Карл Абрахам**, основатель Берлинского Института Психоанализа. В работе "Сновидение и мир" (1909) он предпринял первый систематический анализ мифа с психоаналитической точки зрения. На основе рассуждений мифа о Прометее и большого количества антропологических материалов он хотел доказать, что структура и механизмы возникновения мифов похожи на механизмы формирования сновидений.

Как и Фрейд, Абрахам использует аналогии между детством и первобытными культурами, "детством человечества". Он утверждает, что миф относится к давно прошедшему периоду жизни народа, который мы можем назвать его детством. Миф есть "отрывок пережитой жизни **детства народа**". Беда в том, что и Абрахам, и другие вышеназванные этнологи и психологи вкладывали в понятие "детства народа" необразный, метафорический смысл, и в прямь полагали, что любой народ на определённом этапе развития похож на ребёнка. Ну а так как разные народы Земли находятся на разных стадиях развития, то некоторые из них ещё являются "детьми" и обращаться к ним как к детям неразумными. "Позволено" подобными теориями.

Но были и Абрахам и существенно отличает от Фрейда. Абрахам предполагает существование таких универсальных элементов в духовности народов, которые не зависят от индивидуальной ситуации отдельного человека. Он сосредоточился на коллективном символическом, которые уже не есть простая проекция индивидуального. Он утверждает, что через духовные творения самых различных культур проходит удивительно похожая **символика**. Шпенглер (Spengler) связывал этот феномен с "базовыми моделями всякой культуры", тем, что во все культуры

ыв своё развитие необходимо проходят параллель-ные стадии развития.

Другой ученик Фрейда – Отто Ранк – сделал ещё один шаг в направлении, предпринятом Абрахамом. Ранк был основателем главного периодического издания психоаналитического движения "Имаго" (1912-1926). Сначала, в работе "Мифорождения героя: опыт мифологического толкования мифов" он продолжает традицию интерпретации мифов ранним Фрейдом и Абрахамом. В "Мифеорождения героя..." Ранк по-прежнему уделяет значительное количество мифов героях. Он не ограничивается такими случаями, как Эдип и Хронос. Он принимает широкий обзор типологических сходств между различными мифами. От Саргона до Иисуса, от Персея до Зигфрида. Во всех этих мифах, говорит Ранк, есть заметное сходство.

Это касается как отдельных элементов этих повествований, так и всей структуры типического сюжета или, как говорят, тонкие специалисты, "нарративной последовательности". Ранк указывает на такие повторяющиеся элементы, как неясные или даже проблематичные обстоятельства рождения героя, или – на раннеерасставание с родителями и др. Уровень подобного соответствия настолько высок, что Ранк позволяет себе такое сравнение: эту схему можно было бы уподобить человеческому скелету, который лишь с небольшими отклонениями непрерывно обнаруживается при рентгеновском просвечивании внешне различных фигур. В более поздних трудах – таких как "Темаинцеста" и "Двойник" – Ранк развивает свой "рентгеновский анализ" мифологии, ещё более расширяя диапазон основных тем – **централь-ных культурных мифов**. Ранк подчёркивает, что речь идёт о своём городе "прото-архетипах". Уже в "Мифеорождения героя..." Ранк указывает на характерное желание ребёнка избавиться от опеки родителей: дети чувствуют в этой слишком большую опасность для себя, для будущей самостоятельной жизни жизни в новых условиях, чем жили родители. Это стремление "избавиться" Ранк толкует как один из универсальных элементов мифа героях.

Отсюда следовало, что в подобных мифах заключено реальное, не мифическое знание о человеке и обществе. И что народными мифами надо изучать. Это, мы думаем, и нам, нынешним любителям порассуждать о мифах, совет. А именно – среди историко-культурологических дисциплин должна существовать такая как "мифологияведение" как часть изучения корней национальной культуры. Каждый от носитель – но автономный элемент духовного творчества данного народа достоин специального изучения. И в особенности, в условиях нации стротельства.

Ранк говорит об общечеловеческом, об "общечеловеческой символике" как вном признаке глубинного единства ветвей человечества, несмотря на бесконечно разнообразие культурных форм их существования.

Карл Юнг, приняв тезис об **универсальном символизме** как гипотезу, попытался превратить его в **теорию архетипов, коллективно бессознательного**. Сам Зигмунд Фрейд вспоминал "революционный" доклад Юнга в 1912 году. В работе "Тотемитабу" Фрейд писал, что доклад этот все запомнил –

спросим мы? Юнг впервые подчеркнул "паразитическое сходство фантазий психически больных людей, частое грамотных, с мифологическими космогониями древних культур". Несколько позже Юнг скажет, что это соответствие объясняется существованием **врождённого коллективно бессознательного**. Оно, это "сонное" бессознательное – хранитель общечеловеческого и, в принципе, общедоступного опыта. Этот хранитель, это бездонное хранилище самых важных частей общечеловеческого опыта, в каждом из нас. Символические формы, повторяющиеся в самых разных человеческих культурах – подтверждение этому.

Первый набросок теории архетипов Карла Юнга назывался "Либи́до, его метаморфозы и символы". И в поздних работах Юнга эта идея господствует. В таких работах как "Человек и его символы" или "Ответ Иову" Юнг неуставал подчёркивать тот факт, что коллективно бессознательное идентично у всех людей. Оно – одно из оснований психической жизни индивидуума. Отдельные же его компоненты, такие как "универсальные архетипы" проявлены в мифах, коллективных символах, мистических учениях, фольклоре и различных исповеданиях тайных культов. Сумма этих архетипов формирует у разных культур в разных пропорциях это "коллективно бессознательное"

Юнг описывал архетипы как социопсихическую параллель инстинктов и влечений. Но описывает они как неизменный результат создания образа в неизменной нейронной структуре человеческого мозга. Здесь Юнг почти сравним с Кантом, когда говорит, что архетипы можно рассматривать как чистые фоновые формы духовности, предшествующие восприятию и осмыслению. В 1936 году он утверждал, что понятие коллективно бессознательного не является ни спекулятивным

м, нифилософским, но эмпирическим. Поэтому высказыванию видно, что свою работу "Понятие коллективного бессознательно-го" он рассматривал как скелет теории коллективного бессознательного. Это было, грубо говоря, лишь достаточное систематизированное описание весьма интересных явлений. Описанием, на основе которого можно строить гипотезы.

Первое серьёзное критическое замечание по поводу выводов Юнга сделал Клод Леви-Стросс в своей работе "Структурная антропология" (Москва. Эксмо-Пресс, 2001). Здесь описал, что мифологические темы их варьирующими в различных культурах значением, не вполне корректно называть архетипами. Леви-Стросс писал Юнгу, что его рассуждения напоминают в некоторых местах известное заблуждение философов, занимавшихся языком. Они долгое время считали, что различные звуки, благодаря внутренне присущим своим свойствам, передают то или иное значение: так "текучие" полугласные должны, якобы, вызвать представление о соответствующем состоянии материи, открытые гласные включаются, по преимуществу, в составимён, обозначающих предметы большие, громоздкие, тяжёлые и т.д. Это Леви-Стросс обозначал как "философский бред", но на деле тот такие соответствия во многих языках имеют, хотя они и несут языка.

Критика идей Юнга заставила Леви-Стросса скорректировать сам смысл понятия "архетип". Он перестал толковать архетип как универсальный символ. Архетип понимается теперь как форма, в которой совершается деятельность по созданию символа как по сборке шифровки продуктов духовной бессознательной деятельности в той или иной культуре. В последних своих работах, как, например, в работе "Об архетипах коллективного бессознательного" Юнг говорит об архетипе как "недоступном созерцанию образе". Более того, в работе "Ответ Иову" архетипы получают независимое существование, сопоставимое с платоновскими идеями. В этой работе Юнг утверждает, что их природа "непсихическая" и что они не привязаны к пространству и времени. Из здесь мы видим плавный переход Юнга-учёного к Юнгу-псевдотеологу. Мы знаем, что это когда-то случилось с Исааком Ньютоном. В "Ответ Иову" Юнг рассуждает о бессмертии души, о религии и о понимании добра и зла. И Юнг стал полагать, что это вопросы, на которые без гипотезы существования архетипов никак не ответить.

Среди архетипов, наиболее важных для самого Юнга, это прежде всего "самость" и "персона". "Самость" у него объединяет и интегрирует различные системы индивидуальности. "Персона" означает общественную маску каждого человека. "Самости" противопоставлен архетип "тени". "Тень" – это тёмная сторона души, которая глубоко укоренена в нас, как животных существ. Другая важная пара архетипов – это "анима" и "анимус". "Анима" – это женская сторона мужского характера, а "анимус" – мужская сторона женского характера.

Есть у Юнга и важные архетипы, тесно связанные с жизненным циклом человека. Это архетип "Великая мать", символизирующая **порождающее начало**, в том числе и Мать-Природа. Это архетип "Старый Мудрец". Он воплощает мужественность перед жизнью, и смертью, мудрость, к которой обучить невозможно. Это архетип "Вечный ребёнок" – символ преодоления смерти, воскрешения и вечного начала.

Следующие попытки сохранения научной значимости проблемы архетипов связаны с именами двух американцев: Джозефа Кэмпбелла и Нортропа Фрая. Идеи Юнга Кэмпбелл попытался изложить на общепонятном языке и лучше их обосновать эмпирически. Первая его работа 1949 года называлась "Герой тысячи лиц", а самая крупная из поздних – это "Мифический образ". Кэмпбелл, как ранее Тейлор, опирался на веру в единство духовной истории человечества.

Уже во вступлении к "Герой тысячи лиц" Кэмпбелл ставит идею универсального основания всей мифологии, независимо от культурного контекста. Вот одно из его утверждений: Выслушиваем ли мы сотранные и смешанные подобные "мумбо-юмбо" какого-нибудь красноглазого знахаря из Конго, читаем ли мы приличествующим выражением восторга переводы строки инстинктивного Лао-

Цзы, прорываемся ли мы в нововысказанные непроходимые коралловые аргументы Фомы Аквинского, или же в незапно улавливаемое слепительное значение причудливой сказки эскимосов, мы всегда обнаруживаем в нём то модное и уже изменяющееся форму-

и всё же удивительно **неизменяющую историю**. И Кэмпбелл задаёт вопрос: почему в основе своей, по-разному, разными мифологическими сюжетами, мифологическими сюжетами? И отвечает: символы мифологии являются собою

нтанные проявления **общечело-веческой души**.

Символы мифологии и невозможность создать произвольно, и невозможно управлять, их нельзя "стереть". Он и присутствуют и обладают огромной силой подспудного воздействия на любого человека. Кэмпбелл составляет список элементов из которых строится, независимо от его культурной принадлежности, "история героя". Эти элементы объединяют в рамках категорий "отъезда", "инициации", "возвращения". Более низкие уровни этих универсальных элементов "призыв к странствованию", "сверхъестественная помощь в губительной ситуации", "преодоление первого испытания", "встреча с добром/женщиной-идеалом"/"встреча со злом"/женщиной-искусительницей/, готовящей погиль героя" и тому подобное. Обращается Кэмпбелл к основным ролям героя мифов. Это: "ребёнок не обычных свойств", "воин", "любовник", "император и тиран", "спаситель культуры и всего мира" и, наконец, "святой".

Идея **универсальной символики** играет важнейшую роль в четырёхтомной работе Кэмпбелла "Маски Бога". Здесь он утверждает, что сравнительное исследование мировой мифологии заставляет рассматривать **культурную историю человечества как единую явления**. Обнаруживается, что такие темы, как похищение огня, катастрофическое наводнение (землетрясение), "земля мёртвых", чудесное (безучастия человека-мужчины) зачатие, возвращение из небытия ("воскрешение из мёртвых") распространены повсюду, почти во всех развитых культурах и проявляются в самых разнообразных комбинациях.

Показывает Кэмпбелл то, что символический язык использует не только мифология, но и религия, искусство, и философия. Это было очень важное заявление, указывающее на то, что **высшие формы духа вности человека в различных культурах имеют фундаментальное общее**.

Нартроп Фрай ограничивает анализ архетипов одной областью знания: литературной критикой. В своей работе "Анатомия критики" он существенно переформулирует "теорию" архетипов. И во всём мировом литературоведении—

это наиболее известная попытка применения этой "теории". Фокусируясь на различии между литературоведением и психоанализом, он заявляет: для литературоведения такой вещью как **автономный культурный символизм**. От чего жетак? Фрай верит в то, что любая культура и любая цивилизация являются *тотальной человеческой имитацией природы*. Природные (климатические, ландшафтные, почвенные, связанные с флорой и фауной и т. д.) условия деятельности этносов примерно одинаковы, то и культура, и цивилизация похожи. Так Фрай указывает на то, что базисная структура всех культурных явлений— это структура, соответствующая природным циклам. Так, говорит он, любая национальная литература проходит стадии "весны", "лета", "осени" и "зимы".

Фрай, конечно, "голова", но привсёму важнее и к нему, надо жизаметить, что "имитацией природы" являются **цивилизационные стороны** общества: техника, технология, приёмы **практического взаимодействия** с различными сторонами окружающей среды (технология пасть быовец, к примеру), но не культура. Цивилизация, т. е. материально-техническое основание любого общества, не может следовать законам природы. Попробуйте построить высокое здание, не следуя законам механики, строительной статике и т. д. Рухнет оно. Иное дело культура. Она (не будем пока обсуждать "чужовищного" понятия "материальная культура") не имеет непосредственной связи с природой. Её развитие связано с множественностью посредующих звеньев исторического характера. Поэтому калмыки—буддисты, казахи—мусульмане, турки—огузы—сунниты, азербайджанцы ("горные турки")—шииты и т. д. Полагаем, что эта **автономность культуры от цивилизации и от природных условий** тема обширных отдельных исследований. Иншалла!

Выводы

1. Существуют

элементы любой культуры, значение которых несводимо к их словарному смыслу и конкретному культурному контексту их использования: король—солнце, дитя—солнышко и др.

2. Эти значения сохраняются в коллективной памяти представителей данной культуры.

3. "Бродячие сюжеты" реально существуют во всех известных культурах одновременно и похожи друг на друга настолько, что случайности этнопохожести приписывать нельзя.

4. Представители разных культур имеют чувство сопричастности к символике и иных культур. Глубинное чувство—

понимание смысла первобытных инициаций имеется у большинства современных психически нормальных людей, например, скажем, инициаций в национальных силах обороны.

5. Архетипы можно сравнить с духовным кодом, объединяющий самые различные человеческие культуры и цивилизации.

6. Непрерывающееся взаимовлияние различных культур – исторический факт, подтверждающий как родство их, так и невозможность обнаружения "чистых" культур, полнотой свободных от инородного влияния.

7. Врожденное коллективное бессознательное – хранитель общечеловеческого и, в принципе, общедоступного опыта. Этот хранитель – бездонно хранилище самых важных частей общечеловеческого опыта, в каждом из нас.

8. Сравнительное исследование мировой мифологии заставляет рассматривать **культурную историю человечества как единую явление.**

9. Изложенное выше уже само по себе является подтверждением нашего понимания единства человеческого рода и равноценности, в принципе, всех культур.

Түйін

Мақалада әлеуметтік-саяси ғылымда жеткілікті зерттелмеген архетиптер туралы ілімдердің қалыптасу мәселелері қарастырылады. Сонымен қатар, пікірталасты дыратын мәселелерге де көңіл бөлінген.

Summary

In article questions of formation of the doctrine of archetypes which in socio-political science are still insufficiently studied are considered. At the same time the attention and to be debated questions is paid.

ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕСІ ТРИБУНА МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

ПРОЕКТ «БОЛЬШАЯ ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ» КАК ДОЛГОСРОЧНАЯ ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКАЯ СТРАТЕГИЯ США

З.У. Бисембаева – к. филос. н., доцент КазНМУ им. С.Д. Асфендиярова,
Ж.М. Алдубашева – Ph.D докторант отделения политологии КазНУ им. аль-Фараби,
Г.Т. Рсалдина – доцент КазНМУ им. С.Д. Асфендиярова

Впервые системообразующий стержень новой геополитической конфигурации центральноазиатского региона был сформирован экспертами Института Центральной Азии и Кавказа при Высшей школе международных исследований им. Пола Нитце в Университете Джона Хопкинса (США), а проект представлен широкой общественностью в научной статье Директора Института Центральной Азии и Кавказа Ф. Старрапа

одназванием «Партнерство для Центральной Азии» [1].

Автор дает данному проекту условное определение – проект по созданию «Большой Центральной Азии». Так, по мнению авторов, «Представления США о географическом делении мешают осознать, что Афганистан, Казахстан, Киргизия, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан – это единый регион. Это, в свою очередь, не позволяет выработать внутренне скоординированную политику в отношении Центральной Азии. Государственный департамент объединяет пять республик СССР в одну группу с Россией, а Афганистан считает частью Южной Азии, в то время как Центральное командование Министерства обороны рассматривает эти шесть стран как одно целое. Такою расхождением ослабилась способность Соединенных Штатов развить успех, достигнутый в Афганистане, в региональном масштабе. За исключением Рамочного договора о торговле и инвестициях, заключенного с бывшими советскими республиками Центральной Азии, практически все, что было сделано Соединенными Штатами в этом регионе, осуществлялось на двусторонней основе. Отсутствуют общерегиональные структуры для содействия безопасности и развития Большой Центральной Азии». В данном контексте автор предлагает «... создание регионального форума Партнерство по сотрудничеству и развитию Большой Центральной Азии (ПБЦА), в задачу которого войдут планирование, координация и осуществление целого ряда программ, разработанных США» [2, с. 127].

Соединенные Штаты преследовали несколько стратегических целей в Большой Центральной Азии. Это – ведение наступательной войны против терроризма и создание замкнутых на США инфраструктур безопасности. Это – предоставление Афганистану и его соседям возможности защитить себя от радикального исламизма и наркоторговцев. Это – усилия по укреплению региональной экономики и наиболее значимых государственных институтов до уровня, когда регион окажется способным служить в качестве экономического и политического моста между Ближним Востоком и Южной Восточной Азией. Это – работа в плане упрочения региональных торговых связей и адекватной транспортной инфраструктуры. Наконец, это – стимулирование демократических политических систем, способных служить образцом для других стран многочисленным мусульманским населением. Продвижение к этим целям лучше всего осуществлять на региональной основе.

В итоге Большая Центральная Азия рассматривается с американской стороны как «... единый регион, объединяемый общими интересами и потребностями..... торговля в масштабе региона приведет к расширению стран Центральной Азии отношений с странами, расположенными к югу, создавая альтернативу монополии России на экспорт углеводородов, электроэнергии и хлопка, а также к расширению отношений с Китаем» [1].

Региональная политика США предполагает «геополитический плюрализм». Вашингтон призывает Москву и Пекин не только участвовать, но и выступать в качестве гарантов и доноров процесса модернизации региона. В политической части проекта ставится задача убедить Россию и Китай в том, что американцы намерены ослабить их позиции в регионе. Более того, в планах США – пригласить эти государства в качестве гарантов процесса модернизации региона.

Нейтрализация России и Китая, превращение Ирана в непосредственный объект американской политики, учёт определенных интересов союзников (Пакистана, Саудовской Аравии, Турции), вовлечение в этот круг Индии – таковы основные компоненты предполагаемого регионального устройства. Все остальное – детали.

Вашингтон готов помочь России и Китаю оценить те выгоды, которые ПБЦА предлагает каждой из этих стран. Развитие приведет к снижению уровня крайней бедности, которая провоцирует экстремистские движения, и приостановит поток нелегальных иммигрантов в Россию. Укрепление пограничных режимов может сократить активность сепаратистов в Синьцзяне. Улучшение транспортной инфраструктуры откроет для Западной Сибири и Урала новые экспортные пути в Азию, а китайский район Синьцзян получит выходы на юг [3, с. 12].

Согласно проекту БЦА, в планах США – пригласить в качестве гарантов процесса модернизации региона такие государства, как Индия и Турция, наделяя этим статусом Россию и Китай, тем самым усиливая присутствие двух первых стран в сфере прав и уровня участия двух последних государств в политическом и экономическом минимуму.

Ни КНР, ни Россия не согласятся выступать в качестве «благожелательных наблюдателей», что подразумевает вывод этих держав из активной геополитической игры и стабилизацию измененного геополитического пространства под патронажем США.

Китай обеспокоен тем, что в БЦА, кроме территории традиционной Центральной Азии и Афганистана, в некоторых случаях прибавляется Синьцзян-

Уйгурский район КНР, что угрожает территориальной целостности государства. К тому же воплотение в жизнь ПБЦА может негативно сказаться на реализации среднесрочных и долгосрочных планов Пекина в торговой, энергетической и газовой сферах.

Для России Центральная Азия имеет качественно иное понятие, чем для Запада. Учитывая исторические, военно-политические и культурно-экономические связи России и государств Центральной Азии, Москва имеет широкие возможности для укрепления своего влияния в регионе.

УРФКНР вызывает опасение тот факт, что США смогут в ходе реализации проекта попутно осуществить ряд коммуникационных проектов от Кавказа до Памира, имеющих антироссийское и антикитайское содержание.

Поэтому возможно, что ряд имеющихся в регионе Центральной Азии проблем Россия будет стремиться решать совместными усилиями с Китаем. Как отмечают казахстанские аналитики: «В силу того, что РФ не обладает достаточными экономическими ресурсами для поддержания своего геополитического влияния в ЦА, Москва разделяет с Пекином часть ответственности за региональную стабильность».

Партнерство по сотрудничеству и развитию Большой Центральной Азии, возможно, и не будет представлять угрозу деятельности России или Китая в регионе. Однако понятно, что Москва и Пекин могут возражать против осуществления ПБЦА. Обестраны будут воспринимать ПБЦА как символ долгосрочных интересов и присутствия США в регионе и как подрыв их устремлений. Итак, если такое содействие будет соответствовать реальности в той мере, в какой эти устремления будут идти вразрез с укреплением суверенитета и жизненной способности государств региона [3, с. 15-16].

В целом, данный проект явился, в определенном смысле, той системной матрицей политики Вашингтона в регионе, структурирующей цели, задачи, пути и методы их достижения Соединенными Штатами в новых условиях, что, безусловно, несмотря на масштабность, смелость, одновременно, упрощенность американского подхода в условиях сложных политических и геополитических реалий, а также проблем в области безопасности и экономической разнополюсности, требует серьезного, прагматичного и превентивного анализа [2, с. 128-129].

На официальном уровне новый подход США к Центральной Азии и Афганистану впервые было обозначено в октябре 2005 г. и впоследствии неоднократно упоминался в заявлениях Госдепартамента Соединенных Штатов. Он нашел свое отражение в пресс-релизе Белого дома по итогам визита президента США Дж. Буша в Пакистан в начале марта 2006 года, а также в Национальной стратегии безопасности Соединенных Штатов, опубликованной в середине марта 2006 года [4].

В соответствии с этим новым подходом, была осуществлена структурная реформа Госдепартамента США и начата реализация новой программы «Инициатива по интеграции и инфраструктуре в Центральной Азии», осуществляемую, которую было поручено Агентству по торговле и развитию США. Основными задачами данной программы является стремление США связать Афганистан со странами Южной, преимущественно, Центральной Азии, тем самым, объединив эти два региона, прежде всего, транспортно-инфраструктурными проектами с центральной ролью Кабула в данном процессе [2, с. 129].

Вместе с тем, важно отметить концептуальное отличие официального подхода США к региональной политике от предложенного Институтом проекта. Проект Института предполагал создание территориально-именно Большой Центральной Азии, куда предполагалось включить Афганистан, и тесное взаимодействие в данном пространстве за счет Афганистана с другим регионом – Южной Азией (Индия, Пакистан, Бангладеш, Бирма, Бутан, Мальдивы, Непал, Шри-Ланка). Официальный же подход США сосредоточился на концепции создания объединенного региона Южной и Центральной Азии, где Афганистану отводится роль связующего звена.

В общем контексте данного вопроса следует отметить реформу структуры Госдепартамента США, проведенную в начале 2006 года. Комментируя (5 января 2006 г.) данную реформу, К. Райс заявила: «Одна из вещей, которую мы сделали в Государственном департаменте, – передислоцировали республик Центральной Азии и Европейского бюро (что являлось следствием их пребывания в составе Советского союза) в бюро Южной Азии, которое отвечает за Афганистан, Индию и Пакистан» [2, с. 129-130].

Однако данный проект США имеет, прежде всего, два ключевых проблемных момента, редуцирующих перспективы его осуществления либо, с другой стороны, провоцирующих региональную дестабилизацию для стран Каспийско-Центральноазиатского региона, блокируя процесс всесторонней модернизации в данном пространстве.

Первый момент основан на том, что ситуация в Афганистане в области безопасности периодами выглядит патовой, а ее стабилизация на гражданском уровне представляется маловероятной в среднесрочной перспективе. Наркотрафик и наркоторговля, несмотря на больше декларируемые усилия, не удается минимизировать, поскольку узатеневая статья дохода остается основной для афганского население-

ниявситуациисуществованияАфганистанавусловияхфеодальногопериодаитотальнойкоррупции.Даннаяте-
нденцияпредставляетсобойогромныйрисквобластибезопасностидлястранКаспийско-
ЦентральноазиатскогорегionaвслучаекооперациисАфганистаномврамкахсовместныхпроектов.Кданномк-
онтексте,нельзяисключатьперспективурегиональнойдестабилизации.

Второймоментсосредоточеннанесопоставимойразницеув численностинаселения,экономическойитеррит-
ориальнойградируванностидвухрегионов–
ЦентральнаяАзияиЮжнаяАзия.СегоднятолькоИндияиПакистанпредставляютсобойогромнейшийконгло-
мератчеловеческихресурсовпотенциальнокрупнейшихэкономикбудущего.«Витоге,вслучаедействияЮжной
иЦентральнойАзиимыполучаем,скорее,«поглощение»ЮжнойАзиейЦентральнойАзии»[2,с.130-131].

Парадоксально,однако,гипотетическивышеуказанныерискивперспективе,взависимостиотрегио-
нальногораскладасил,вслучаеослабленияпозицийСШАврегионевпользуКитая,Россиии/илиИрана,могуттр-
ансформироватьсявполитикеСШАизкатегории«рисков»вкатегорию«приоритетов».Контекстаподобнойтр-
актовкипридерживаетсяизвестныйэкспертпоЦентральнойАзиииАфганистануА.Князев,приводяследующи
йаргумент:«ОсновнаясутьамериканскойгеостратегиидляЦентрально-
азиатскогорегionaбылаформулированаЗб.Бжезинским:СШАдолжныбытьспособныконтролироватьпроце-
ссвозможногоусилениядругихрегиональныхдержавстем,чтобыоншелвнаправлении,неугрожающемглавен-
ствующейролиВашингтонавмире.Однимизсредствтакогоконтроляявляетсясоздание«управляемыхконфли-
ктов».Подэтимугломнужнорассматриватьипроект«БольшаяЦентральнаяАзия»...»[2,с.131-132].

Ноглавнаяпроблемасостоитвтом,чтодажеклассическаяЦентральнаяАзия,неговоряужеоконцеп-
теБЦА,неявляетсяединымобразованием.Какотмечаютисследователи,ЦентральнаяАзиявнастоящиймомент
–этолишьудобноегеографическоеопределение,котороевовсеневлечетзасобойнеобходи-
мостьпозиционированиягосударстврегионавкачествесубъектов,стремящихсякитерраинтеграции.Итемболее–
каксубъектовмеждународныхотношений,которыхможно«подводить»подединыезнаменателивпроцессе
страиванияконкретныхвнешнеполитическихшагов.Государстварегиона,какминимумвнастоящихусловиях,
нетольконестремятсякуглублениювзаимодействиядругсдругом,нои,наоборот,зачастуюидутвпротивопо-
ложномнаправлении,руководствуясь,преждевсегосвоимиациональнымиинтересами,выбраннымипутиами
развития,стоящимипереднимиугрозамиивызовамиидругимиаспек-тами[3,с.12].

Такимобразом,СШАнамереныосуществитьипроект«БЦА»вдолгосрочнойперспективе,несмотрянаущес-
твующиемногочисленныепроблемы,которыеявляютсясерьезнымипрепятствияминапутиразви-
тияЦентральноазиатскогорегiona.

1 СтаррФ.ПартнерстводляЦентральнойАзии//http://www.globalaffairs.ru/number/n_5459

2 ТулепбергеноваГ.НовыеподходывполитикеСШАвЦентральнойАзии//Евразийскоеобщество.2007.- №4(60).-
С.124-134.

3 КужееваФ.Т.Проект«БольшаяЦентральнаяАзия»:оценкаидеи//СтратегическоепартнерствоСШАиКазахстана
вXXIвеке:состояние,проблемы,перспективы:Материалы«круглогостола»/Подред.М.Е.Шайхутдинова.–
Алматы:ИМЭП,2008.–С.11-16.

4 TheNationalSecurityStrategyoftheUnitedStatesofAmerica. Washington, D. C.:TheWhiteHouse, March2006.–
49p./<http://merln.ndu.edu/whitepapers/USnss2006.pdf>

Түйін

Мақалада«ҮлкенОрталықАзия»жобаерекшеліктеріАҚШ-тыңОрталықАзиямемлекеттеріндегістратегиясы-
менбайланыстықарастырылып,соньменқатаржобаныңОрталықАзияаймағыныңдамужолындамәселелерідайкындал-
ып,сарапталынған.

Summary

Thearticlediscussesfeaturesoftheprojectof"GreaterCentralAsia"иnU.S.strategytowardsthecountriesofCentralAsiahavealsoid-
entifiedandanalyzedtheproblematicaspectssoftheprojecttothedevelopmentoftheCentralAsianregion.

ЭТНИКААРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІ – ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫНДАҒЫ ЭТНОСТАР ДЫҢИТЕГРАЦИЯ ЛАНУ ФАКТОРЫ

С. Даулбаева – Абай атындағы ҚазҰПУ-
нің магистратура және PhD докторантура институтының 2 курс магистранты

Этникааралықтағаттылықажетуекіжақтыүдеріс,олэртүрлімәдениетөкілдерініңбірбірінеқарайжасағанқа-
дамдары.Өзортасындаөзгемәдениеттіношақтарынабіржақтытағаттылықтыңнақтыболақоюыекіталай.Қазір
гікездегіжаһандықөркеніетжағдайындахалықтарезелгіқығайданышпаныЛао-
цзыайтқандай,өзмәдениортасындабірбіріненқшауөмірсүреалмайды.Қазіргізаманғытехнология-
лардынарқасындаәлемтығыздалатүсті.Олхалықсаныныңартуынабайланыстыемес,халықтар,этнос-

тарарасындағы экономикалық, саяси, әлеуметтік, мәдени қарым-қатынастардың ұлғайуы негізінде жүзеге асып отыр. Адамзат қауымдастығының «биік дуалмен қоршалған жеке үйлері» біріккен жаһандық коммуналды пәтерде қағаз қабырғалы бөлмелерге айналды. Енді «Көршілер мен қал айсыңысуға болады?» деген маңызды сұрақтыңдайды.

Мәдениеттердің функционалды тұрғыда қарастыру және әлемнің мәдени көп түрлілігін релятивистік тұрғыда нбағалау көп түрлі мәдениеттер мен олардың адамдардың күнделікті өміріне және олардың өзара қарым-қатынасына ықпалын түсінуге көмектеседі.

Біз әртүрлі этникалық мәдениеттерді жақсы-жаман, дамыған-артта қалған ұғымдары ауқымын дасалыстыра алмаймыз. Сонымен қатар, біз автомобиль жүргізу мәдениеті тіпті екен шанаға ие болу мәдениетіне озық деп таят алмаймыз. Барлығы адамзат қоғамдастығының нақты өмір сүру жағдайына байланысты.

Екінші жағынан, табиғи, яғни көптеген ұрпақтардың өмірін қамтыған, тарихи қалыптасқан этникалық мәдениеттер арнайы, мамандандырылған мәдениеттерді – мамандыққа, адам жасына, іс-әрекетіне байланысты мәдениеттердің қалыптастырудың шексіз негізін құрайды. Ондай мәдениеттер этникалық мәдениеттерге қарағанда субмәдениет, екінші қатардағы мәдениет болып табылады. Осы қоғамдастыққа ортақ қандай да бір мәдениеттің –

мамандыққа байланысты, этникалық, этникааралық, азаматтық мәдениеттің шеңберінде адамдардың толық қанды өзара әрекеті, олардың қарым-қатынасы жүзеге асыуы мүмкін.

Мәдениет адамзат қоғамдастығында нақты атқарымдарды орындайды. Атқарымдар дегеніміз біртұтас қоғамдастықтың қоғамдық ортасында қандай да бір элементтің атқаратын міндетіне мән беріп орындайтын ролі. Адамдардың өмірінде мәдениеттің қандай да бір элементтерінің атқаратын міндеті мен ролі нақты аяқталу және түсіндіру қажеттілігі мәдени антропологияда жеке бағыт – функционализмнің қалыптасуына негіз болды. Алдымен жеке мәдениеттерді, содан кейін әлемдік мәдениеттің элементтерден (адамдар, ұйымдар, құралдар және т.б.) тұратын және оларнақты рольдерді орындайтын тұтас ұйымдасқан ұжымдық мақсатты әрекет ететін де қарастыру функционалды бағыттың ерекшелігі болып табылады. Оны зерттеу үшін тұтас құрылымды (мәдениетті) құрамдас рольдік элементтерге бөлуге және олардың арасындағы тәуелдікті анықтау қажет болды. Сонымен, функционализмде мәдениеттің әрбір элементі әлеуметтік-мәдени қауымдастықтан анық бір мақсатты, функцияны орындаушы ретінде зерттелінеді.

Бастапқыда функционализм қандай да бір мәдени құбылыстың пайдалылығын, адамзаттың күнделікті өмірінде орындайтын ролі нақты аяқталуға бағдарланған болатын. Функционализмнің негізін қалаушылар өздерінің негізгі міндеті деп мәдени құбылыстардың мәнін, құндылығын зерттеу, олардың арасындағы гентикалық, себе

п-салдар қатынастарын, сонымен қатар олардың өзара ықпалына ықпалына қындауды түсінген. Осы міндетті орындай отырып, олар мәдениеттің жеке элементтері арасында тәуелділікті анықтауға ұмтылды. Бұнда мәдениет элементтердің функцияларын зерттеуге, яғни осы элементтердің жалпы мәдениетке, сонымен бірге өзара бір-біріне байланысты орындайтын рольдеріне ерекше назар аударылды. Олардың көзқарастарына сәйкес, мәдениетте артық ештеңе жоқ, онда барлығы бір-

бірімен функционалды тұрғыда байланысты. Ал бір қарағанда артық болып көрінетін нәрсе, біздің ол мәдениетті түсінбейтінімізді білдіреді. Ешбір мәдениетте артық зат жоқ. Егер қандай да бір дәстүр тұрақты түрде қайта жаңғырып отыратын болса, ол бір нәрсеге қажет және қандай да бір саяси немесе басқа дәстүр бойынша оны ескермеуге, одан бастартуға немесе «өткеннің қалдығы», «жабайылық» деп қабылдауға болмайды. Егер біз оны мәнсіз немесе зиянды деп есептесек, ол тек біз әлі де оның функционалды өзара байланысына ықпал қандай алмағанымызды білдіреді.

Ғалымдардың ғылыми ізденістерінің осындай бағытталуы та прагматикалық сипатта болды. Бір қарағанда мәдениеттің қандай да бір элементтерінің функциялары нақты және айқын. Олардың міндеті – жеке индивидтер, топтар, әлеуметтік институттар арасында және жалпы қоғамда өзара әрекетті қалыптастыру. Мәселе өзара әрекеттің сырттан ұйғарған емес, нағыз ішкі мақсатын түсіну.

Бірақ, қауымдастықтың әрекетінің шынайы мақсаттарын түсіну оғай емес және мәдениеттің науқымында қалыптасатынның барлығын функционалды деп санауға болмайды. Бұл сапа бірте, бірте қалыптасады. Себебі, мәдениеттер өз мақсаттарының өзгерте алады немесе олардың бір қатар мақсаттарымен функциялары болуы мүмкін. Мәдениеттің құбылыстарының көпшілігі амбивалентті. Функциялардың дамуы және өзгеруі барысында мәдениеттер шеңберінде пайдаланғанның барлығы өзіндік уақыт тексеруінен өткендей болады және тек бірте, бірте ғана әлемдік мәдени дәуіріне өз орнын табады. Әрбір этникалық немесе әлеуметтік топтың қоршаған ортаға деген өз реакциясы бар. Сондықтан адамдарда, әлеуметтік, этникалық топтарда мәдениеттің қандай да бір элементтерінің пайдалылығын, дұрыстығын, құндылығын әртүрлі баға

лауымүмкін. Бірақ, осы реакциялардың барлығы артефакт деп аталатын мәдениеттің сәйкес элементтерін десе ақталынады. Ал жалпы әлемдік мәдениет нақты жүйелі құрылым болып табылады. Әлемдік мәдени жүйенің ішінде әрдайым көшбасшылық үшін өзіндік күрес жүріп отырады. Оның нәтижесінде сол уақыттағы міндеттер тұрғысынан мәдениеттің неғұрлым тиімді деген элементтері ең көп тарайды. Дәл сол элементтеріс-әрекеттің неғұрлым тиімді деген элементтері ең көп тарайды.

Сонымен, әлемдік мәдениет көп қабатты құбылыс болып табылады. Онда қандай да бір қажеттілікке әртүрлі «мәдени жауап» болуы мүмкін. Сондықтан, қандай да бір әлеуметтік немесе этникалық топтардың мәдениеттің басқалары үшін қолайлы емес, бірақ сол топтардың мүдделері мен дәстүрлеріне сәйкес формалары сақталынады және қолданыста бады. Қоғамдағы көптеген әлеуметтік және этникалық топтарға қандай да бір қажеттілікке көптеген мәдени жауаптардың болуы сәйкес келеді. Бұл заңды түрде адамзаттың бейімділігінің көп түрлілігін, соған сай функционалдығын, сонымен қатар адамзаттың құбылмалы әлемде өмір сүруінің кепілі болатынын білдіреді.

Мәдениет аралық байланыс үдерістерін түсіну үшін функционализмнің тиімділігінің мәдениеттің басқатүрлерін түсінуге, өзгеше өмір салтын зерттеуге, мәдениетті ішінен сараптауға, басқа мәдени құндылықтарды жетістігіне бағдарлауынан көруге болады.

Осы жағынан алғанда функционализмнің зерттеу пәні ретінде әлеуметтік-мәдени топтардың мүшелерінің өз ара тәуелділігін, бір-бірінің күтетін жағдайларына деген жайлықатынастарын, оларға тән өз мәдениетінің тұтастығын сақтау үшін қажетті білімдер мен дағдыларды қарастырады. Сонымен қатар, топ аралық айырмашылықты жоюға және әлеуметтік механизмдер, мәдениет аралық қатынастарды болдырмайтын қорғаныс механизмдері де, мәдениеттердің өз ара көп түрлілігіна зайтатын бейімделу механизмдері де зерттеушілердің назарында.

Басқа мәдениеттің өкілдерімен байланыс барысында адамдар кездеседі, қандай да бір әрекеттерге барады және өз көзқарастарымен, ойларымен бөліседі. Сонымен бірге, әрбір нақты әрекеттің мәнін түсінуге ұмтылады, өйткені олардайымай қын бола бермейді. Көбінесе ондай әрекеттің мәнімен мазмұнын сол мәдениеттердің біреуіне тән дәстүрлі тәлім-тәртіп пен қарым-қатынастан іздеу керек. Мәдениет аралық қарым-қатынаста жірі бесінен алынған көптеген мысалдар қандай да бір әрекеттің мәні туралы дұрыс қорытындыны тек мәденишілік көзқарастың ұғысынан жасауға болатынын көрсетеді.

Этникааралық қарым-қатынаста мәдениеттің қалыптасуы мен дамуы дегеніміз диалектика тұрғысынан алғанда қайшылықты үдеріс. Оларлық ұлттардың әлеуметтік-мәдени тәжірибесінің, құндылықтарының жиынтығын ұйғарады.

Этникааралық қарым-қатынаста мәдениетті ұлттық пен жалпы адамзаттықтың одан әрі дамуының қажетті шарты ретінде олардың үйлесімділігін қажет етеді.

Этникааралық қарым-қатынаста мәдениетті ұлттар мен ұлыстардың өмір сүруінің қажетті қасиеті, ажыратылмайтын белгісі ретінде ұлт аралық келісімнің негізгі ұстанымдарынигеруді ұйғарады. Интеграциялық үдерістердің, экономикалық, саяси және мәдени түрдегі бірігу үдерістерінің бар болуына қарамастан ұлттық жіктелу әлі десе ақталады. Әлеуметтік-

этникалық қауымдастықтардың әртүрлілігі, олардың өзіндік керекшеліктері, өзіндік саналары займайды, жойылмайды. Керісінше, азаматтық қоғамдық белсенділік, ұлттық қайта өрлеу ауқымында әрдайым өсіп, өркендеп отырады. Қоғамдық-саяси қатынастардың бұл бағыттары ұлттық және жалпы адамзаттық тәжірибесін баптап отырып, этникааралық қарым-қатынаста мәдениетін дешоғырланады.

Қазақстан Республикасында ұлттық және жалпы адамзаттықтың өз ара әрекеті мен өз ара қірігуінің бірлігі әртүрлі салаларда, ұлттық қарым-қатынаста әртүрлі деңгейлерінде жүзеге асады. Бұл үдеріс этникааралық қарым-қатынаста мәдениеттің өзін-өзі тәжірибесінің қайшылықтарының жеңілісін баптап отырып, біртұтас құбылыс ретінде дамуына мүмкіндік береді.

Ғылыми тұрғыда қоғамдық қатынастардағы қайшылықтардың дамуының объективті үдерістерін талдау, олардың қоғамның экономикалық, саяси және әлеуметтік, мәдени қызметінде ескеру этникааралық қарым-қатынаста мәдениеттің жетілдірудің тиімді жолдарынан анықтауға, әлеуметтік-этникалық қатынастар мен шиеленістерді болдырмауға жағдай жасайды. Ұлттық пен жалпы адамзаттықтың бірлігі біздің еліміздің халықтарының маңызды моральды саяси және психологиялық сапасы – Қазақстандық патриотизм – ұлтжандылық тәжірибесіне бады.

В статье рассматриваются проблемы культуры межнационального общения в казахстанском обществе. Уделено внимание вопросам развития культуры межнационального общения.

Summary

In article problems of culture of interethnic communication in Kazakhstani societies are considered. The attention to questions of cultural development of interethnic communication is paid.

ҚАЗАҚ АҒАРТУШЫЛЫҚ МӘДЕНИЕТІ ӨКІЛДЕРІНІҢ ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙДІҢ ҚАЗАҚ ЖЕРЛЕРІН ОТАРЛАУ САЯСАТЫНА КӨЗҚАРАСТАРЫ

А.С.Жанбатыр – Абай атындағы ҚазҰПУ-
нің магистратура және PhD докторантура институтының 2 курс магистранты

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Ресейдің Қазақстандағы отарлау процесі бұрын-соңды болмағандықтан кейбір көтерілді. 1868 жылғы әкімшілік реформа сол кезеңдегі қазақ қоғамына тән болымсыздықтарды ербестіктің ізінде қалдырмай жойды. Қазақ даласы темір құрсаудай әскери феодалдық басқару жүйесі орнаған Еуропалық империяның шет аймағына айналды. 1868, 1886 жылдары Түркістан алаяқтың қазақтар үшін және 1891 жылы Дала өлкесін басқаруға арналған заңдар қазақ жерінің орны мен мемлекетінің меншігі деп жарияланып, оған Ішкі Ресейден келіп қоныстанушыларға кең жол ашып берді. Сөйтіп, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Ресейдің шегіне жеткен отаршылдық әрекеттері қазақ халқының саяси-рухани өмірінің үлкен өзгерістерге ұшырауына әсер етті [1, 139б.].

Академик С.Қирабаев қарастырылып отырған кезең жайлы былай дейді: "... қазақ даласына екі түрлі Ресей қатер келіп еді: бірі – Қазақстанды отарлау саясатын қолданған, жергілікті халықты "бұратана" санаған, патшалық Ресейде, екіншісі – демократтық, жалпы адамгершілік, азаттық, прогрестік идеяның туындауына көтерілуі орыс халқының кеменгер ұлдары – декабристердің, Пушкиннің, Герценнің, Белинский-дің, Чернышевскийдің Ресейі" [2, 5-6б.].

Осындай қиын-қыстау, қайшылығы мол, күрделі заманда халық алдында өзінің ұлттық болмысын сақтап қалу, басқартушылыққа мына ішкі кетпеген мәселесі өте өзекті болды. *Оның бірден-бір жолы, біздің ойымызша, оқу-білім, озық орыс мәдениеті арқылы халықтың өзінің жоғарлатып, орыспен терезесі тең болатындай жағдайға жеткізіп, ұлттық рухты жоғалтпау, – қазақарасынанышыққан алғашқы ағартушы – демократтық бағытты ұстаған зиялылардың мақсаты еді.*

"Қазақ философиясы" атты еңбектің авторы А.Қасабеков пен Ж.Алтаев Қазақстан ағартушылық-демократиялық ойдың мәнін түсіну үшін мынадай методологиялық және теориялық қағидаларды ескеруіміз қажет еді. Ғалымдардың пікірінше, ағартушылық идеяның басты ерекшелігі – оның азаттыққа, бостандық пен теңдікке ұмтылыс нәтижесіндегі Кеңес өкіметіне дейін және сол өкімет тұсында да өз мәнін жоймаған негізгі идеялық бағыт ретінде сақталуында. *Патша өкіметі мен сталиндік репрессия зардабын басынан өткізіп, әділет пен шыындық жолында халқының мұң-мұқтажын жоққа ала қалған қазақ зиялыларының халықты оянуға, білімге, оқу-ағартуға үндеген еңбектері халық бостандығы мен теңдігі жолындағы күрес пен тығыз байланысты болды* [3, 159б.].

Көпке дейін ағартушыларымызға бір жақты баға беріліп келгені рас. Көбінесе олардың елге білім-білім ұрығын сепкен, орыспен қазақарасын дәнекерлеген, орыс мәдениетін дәріптеген тұстары ғана айтылатын. Ол дәуірде ағартушылық жолын, гуманизм идеяларын жоғары ұстаған бабаларымыздың кемел бейнесінен ақтаны беріңіз. Алайда олар сүрген тарихи дәуір жоғарыда келтірілген тарихи деректер айғақтағандай, патша үкіметінің қазақ жерін қанталап аяғын түсіріп жатқан кезіне несекетүсіріңіз.

Сөйтіп, соңғы жылдары ұлы ағартушыларымыздың отарлау саясатын әшкерелейтін, оның қарапайым халыққа қандай ауыр соққы болып тигені айыптайтын шығармалары зерттеушілердің соны пікірлерімен жарық қашыға бастады. Мысалы, тарихшы И.Шәмшатұлы "Тарихи шыындық және әлеуметтік көмір" атты кітап болып шыққан мақалаларының топтамасында Шоқан жайлы мынадай деректер келтіреді: "Шоқан орыс саясатының офицері, императорлық жағрапия қоғамының мүшесі болғанымен, өзінің туған халқының саяси-әлеуметтік күйіне патша өкіметі отарлық саясатының ауыр зардабын көріп, оны сынады да.

Өзінің "Қазақтардың көші-қоны туралы" деген еңбегінде отарлықтың салдарынан деп көзгертүртіп айтпағанымен, өзі өмір сүріп отырған заманда, яки патшалық Ресейдің отарлап алған дәуірінде қазақтардың тұрмыс-

күйініңнашарлапкеткеніннақтытарихимәліметтермендәлелдейді... ОныңбастысебебінШоқанқазақжерінокругтергебөліпжіберіп,жерсізқалғанынандепкөрсетеді. Өйткені,**жердіемлекетқарауынаалғандықтан,қазақтаржаздажайлайтын,қыстақыстайтынжеріненайрылды,** депкөрсетеді. БұлпікірлерінБаянауылқокругіндеқалыптасқанжағдаймендәлелдепжазды. Оны1864жылы26-наурыздаБатысСібіргенерал-губернаторынаресмихатретіндежазған. Баянауылдықұнарлы,тоғайлыжерлеріменказактаралып,ондастаницасалыпалғанын,осыданкейінбіздіңата-бабаларымызқыстамалынқыстайтынЕртістінағрыбетіндегіжерлерімізгеказактарбіздіжібермейқойды, дептебіре-нежазған. Соныңсалдарынанбіразболыстардыңқазақтарықыстаусызқалып,малдарыншығындап,өздеріжудеудекенінайтады. ОданәріШоқанБаянауылстаницасыказактарынынегінекпей,қазақтарғаегінсалудауақытшажерберіп,оданалғанөнімдеріненалымтөлепотыруғамәжбүретіпотырғанынқынжылаайтакеліп,генерал-губернаторғаалдағыжермежелелеукезіндеалдымен**казактарғақыстай-тын,әріқалғанжерлердібөліп,соданкейінбарыпқалғанжерлердіказактарғаберсе,әділеттіболатынынхабарлаудыөзіміңборышымдепесептеймін,** –депқорытады[4,108-109б.].

Ұлыағартушықазақхалқыныңтағдырынашешушікезеңтұрғаныжайлыбылайдейді: "Азаматтықкөрендеудекүдіксізүміткүткенмиллиондағанадамдардыңорысқауысболған,**Ресейгөзеркіменбағынғанадамдардыңосыкүнгіхалі,Шекспиртіліменайтқанда,"неөлім,неөмір"**. Осындайкүйдегіоларорысүкіметінензоркөңілбөлуді,қамқорлықкөрсетудітілейді", депқазақхалқыныңаяныштыхалінсуреттеп,Ресейүкіметініңқазақтыңболашағыүшінтолықжауаптыекенінашықайтады[5,20-21б.].

Қазақағартушыларыныңкөрнектіөкілі, белгіліпедагог, ақын, жазушы Ыбырай Алтынсаринніңөктематарлаусаясатынакезіндеөзініңнаразылығынөлеңдерінде, мақалаларында, жазғанхаттарындабілдіріпотырғаныбелгіліболыпотыр.

ЖазушыСапабекӘсіпұлы"Қазаққасіреті" аттыкітабындаөзінің"Таныстабейтанысұлыұстаз" эссесіненүзіндікелтіреотырып, Ыбырай Алтынсаринныңмақалаларынанолардыңотаршылдыққақарсысипатынанықтап, ұлыағартушыныңбеймәлімойларыншығармасынаарқауетеді:

"Ыбырайқазақхалқынаорыстыңғылым-білімінүйретугекүшсалды. Бірақолорыстандыруемесқой. БізбілетінЫбырайтуғанелінің,жерініңтұтастығын, ұлттықдербестігінсақтап, табиғидамуынқорғауүшінаянбайкүресіпбақты. Дәлелдеукерекпе? Дәлелдейік... В. В. Катаринскийгежазғанхатынанбірмысалкелтірейік: "*Жуырдамен"Орынборлистоғіне"Торғайқазақтарыныңбасынатускенапаттарытуралымақалажазыпжібердім. Осымақаламдақазақелінеорысселендерінәкеліп, орнатпақболғанпікірлергеқарсыекенімдібілдірдім. Бұлпікір, меніңшеешібірақылғасыймайтыннәрсесияқты. Егерістідұрысжүргізбелмесе, ондаайттымдақойдым, қазақтар–келешегіжақсыдепүмітетіпотырғаносыхалық–тезқұрыпкетеді, соданкейінбүлістіешибіртүзетеалмайсың. Осындайерсіжобалардыоқығандажәнеестігендесалыңсуақетеді. Сондықтан, қолайсыздауістепотырғанымдыбілетұрсамдәзімніңоғанқарсыекенімдібілдіругебелбайладым"*[6,307б.].

Ыбырайшығармаларыноку, зерттеуүстіндеоныңөмірлікбастымақсаттарыныңбіріказактардыжарамдыжергеорналастыру, малшылықпенқатарегіншілікпендеайналысып, табиғи жолменотырықшылықтұрмысқұруынақолайлыжағдайжасауболғанынтүсінуқыинемес. Шөлжәнешөлейтдаладакөшіп-қонуарқылығана күнкөругеболады. Отырықшыболдындегеншеолжертезтозады, малғажайылымболуданқалады. Бірыңғаймалемшегі–малдыңағыменетіказактығойдыраалмайды. Құнарлыдасенімдіжеремшегінемуушын, яғни, отырықшыланып, егіншілікпенайналысушынқұнарлыжеркерек, нәрлісүкерек. Арадаекіжылғажуықуақытөтер-өтпесЫбырайбұлмәселегеқайтаоралып, "Оренбургскийлисток" газетінің1882жылғы10-қаңтардағысанындағайбірмақалажариялады.

"Торғайоблысыныңдаласынан" депаталғанбұлмақалаотаршыләкімшіліктіңТорғайоблысынтартыпЕлекпенНиколаевуездерінОрынборгуберниясына, ТорғайжәнеЫрғызуездерінбасқагуберниялардыңбірінеқосутуралыжобасынақарсы жазылған...

Торғай, Ырғыздаласыныңқазаққатүпкіліктіқонысболудағажарамайтындығын, оларғакөршілесЕлек, Никол аевуездеріненегіншіліккежарамдыжерберукеректігінЫбырайбұлмақаласындабұрынғыданкеңейте, толықтырадәлелдейді. Қостанайдаласыныңқазақтарымалыжұтқаушырап, өздеріаштыққаұрынғанторғайлықағайындарыназық-түліктасыды, малдыүйір-үйірімен, табынтабыныменайдапапарыпберді. Екімыңдайүйдікөшіріпалыпкетті. Оларәлікүнгедейінсондаегінегіп, шөпшау

ып, малмалданып, жанжанданып тұрып жатыр.

Бұданшығатын қорытынды қандай? Алдыңғы мақалаларындағыдай қазаққа егіншілікке жарамды, шабындығымен жайылымдары өтімді құнарлы өзінің жерлерін өздеріне беру керек. Сонда ғана қазақ ел болып, жұртқа атарына қосылады.

Бірекініштісі, Ыбырайдың бұл мақалалары қазақ оқушыларына беймәлім. Оларды өзі тілімізге аударып, жариялау, ұқыпты зерттеп талдау, насихаттау Ыбырайтану шаруасының белгілі бір буыны болып алдымыздатұр" [7, 49-57 бб.].

Ұлыұстаздың: "Заманосылай болған соң, амалынтауып, мүмкіндігі бар жерде қазақ халқының елдігін бұзып, болашағын бүлдіріп жатқан жауыздыққа қарсы күрес беру керек. Суға батып бара жатқан кісіні көретұрып қолушың бермеу –

арамдық болар еді... Аленді, құдай басыман есалса да, мен күшімнің жеткенін шешетуган елі мен айналы да дамба болайын деген негізгі ойымнан, талабымнен ешуақыт –

тада қайтпаймын. Құдайым тека дамба ласының жауыздық қылықтарына қарсы тұруға, нахақ жала-жапсардың күйігінен арманда кетпеуге дем берсін", –

деген сөздері елім деп соққан жалынды жүрегінен ақтарыла құйылғаны даусыз [8, 271 б.].

Қазақ халқының тарихынан, философиясынан, әдебиеті мен музыкасынан, жалпы рухани мәдениетінен алатын орны біртебет ұлға – Абай Құнанбаев. Шығыспен Батыс мәдениеті қайнарларынан аусын –

дап, оларды бөле-жармай теңтұтқан, қазақтың сөз өнерін бұрын –

сонды болмаған көркемдікпен ғейге жеткізіп, келешек әдебиеті реттасының аңғашқы кірпіштерін қалаған, "соқтықпалы, соқпақсыз жерде өссе" адам мұраттарды әрқашан ілгері тартып, өміршінің ұғынайна –

қатесіз бейнелеген ұлы Абай – халқымыздың мәңгі –

бақ рухани ұстазы болып қала бермек. Себебі "Абайдың жоғалуы... қазақтың жоғалуы, қазақатты халықтың ұмтылуымен бірдей" [9, 250 б.].

"Ұлы Абайдың шығармашылық мұрасы –

халқымыздың асырлар бойы маңызын жоймайтын рухани қазынасы. Маңызын жоймай бұлақ тұрсын, заман өзгеріп, қоғамдық санада күрт сапырылыстар пайда болған сайын бұл қазына өзінің жаңа бірқырларымен жарқырай ашылып, қадірін арттыратұсытініне Абайдан кейінгі уақыттай қыңқөз жеткізді" [10, 36 б.].

Белгілі ғалым, абайтанушы Жұмағали Исмағұлов "Абай: ақындықтағылығы" (1994) атты монографиясында ұлы ақынның шығармаларын зерделеп, *Абайдың "жарқырай ашылған жаңа бірқырын" –*

орыспатшалығы тарапынан жүргізілген отарлау саясаты зардаптарының ақынның шығармаларындағы көрінісін, жалпы алғанда өміршінің ұғын бейнелеудегі ақынның шеберлігін қарастырады.

"Сөз жоқ, Абай біздің әдебиетімізде ең көп зерттелген ақын. Солай болатын жөні де бар. Бірақ, сөйтетұра, қазір абайтанудың жаңа бір кезеңі, мәселенің шындығына жетіп, байыбына барудың қолайлы кезеңі туып отырғаны датүсінікті.

Кешегі идеологиялық өктемдікпен цензуралық бақылаудың сақатан кезінде ұлы ақын туралы айтылмай қалған немесе жаңсақ айтылған жәйттер аз емес", –

деп ғалым абайтанудың жаңа кезеңі келіп тұрғанын, кенестік догмаларға сүйенбеген басқа Абайдың бар екенін ескертеді [10, 226 б.].

Шыныменде, Абайды өзіміз сүрген тарих дәуірінен бөлік қарастырыппыз. Ал қарастырсақта, тектаптық тұрғымен ғана шектелдік. Бұның өзі Абайтануға зиянын тигізбей қойған жоқ.

Абай сүрген дәуірі отаршылдықтың нағыз қызып тұрған кезеңі болатын. Олай болса, біздің ойымызша, ұлы ақынды, оның шығармаларын сол тарихи кезеңінің берінде қарастыруымыз абзал.

Мұхтар Әуезов: "Қазақ әдебиетінің тарихы зар заман дәуірінен соң Абайға келіп тіреледі", –

дейді [11, 222 б.]. Мұхтар Абайдың қазақ әдебиеті үшін сіңірген еңбектерін тізбектей отырып, ақын өлендеріне мынадай баға береді: "Абайдың өлеңінің ішіндегі мағынасымен беттеген бағыты жағынан қарағанда... мұндас үлдерік ұрыған зарда, әлік ұрыған ауайым да жоқ, оның орнында қазақ өмірінің кем-кетігін түсінген көзі ашықтық бар, дәлдепауруынтауып, емінайтықан ширақтық бар. Бұрынғыдай әрнәрсені емкөрген далбасалықтың орнына, Абай қазақтың жасына білім жарығына ұмтыл дейді, кәрісіне малынды дұрыстап бақ дейді, атқа мінген жақсыларына елдіріткі есалмай, адал еңбек қыл, қарызыңды атқар дейді. Қазақ –

тың өміріндегі кемшіліктің қайсысынан болса да, Абай өзі емінайтып кеткен... [11, 230-231 б.].

Осы тұрғыда абайтанушы – ғалым Ж. Исмағұлов мынадай ой қосады:

«Ақын ұғымында халықтың адалгершілік тұрғысынан өзін-өзі жетілдіруінің жемісті жолы – қоғамық пайдалы еңбекке жұмылу, жаппай оқуға, ғылым-білімге, өрісті өнерге ұмтылу, ілгері кеткен өркениет –

тіелдердің қатарынан шығу. Әсіресе, отарлық бұғаудан босанудың амалы – сол отаршылардың өзі тілін, өз өнерін үйреніп, оны ментерез есітеңелетін, өзін қорлыққа бермейтін дәрежеге жету.

Абай бұл мақсатқа өзінің ақындық өнерінде, ағартушылық қызметінде сарқа пайдаланды" [10, 269-

27066.].

Ендеше, жоғарыдағы зерттеуші, ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып, ұлыақыншы ғармаларынан патша үкіметінің отарлау саясатының салдарынан қазақ елінің сана-сезіміндегі, мінез-құлқындағы, тыныс-тіршілігіндегі, тұрмысындағы қайшылықты, өзгерістердің аңғаруға болады деп есептейміз.

Мысалға алсақ, профессор Ш.Елеуенов Абайдың "Ескендір" поэмасынан жаңа мағына, астарлы ой тапқанын болжамайтады: "Бұрын зыреткізіп, оқып өтеші ғатын мына бір жайтқа көңіл бұрыңызшы. "Ескендір" поэма сыноқып, аяқтай бергенінде, Аристотель хақим:

Кәтір көздің дүниеде араны үлкен,

Алған сайың дүниеде арнама екен, – депширығасөйлей жөнеледі.

Сонда бұл қай кәпір, ә? Аристотель Мұхаммед пайғамбардан тоғызғасыр бұрын жасағанадам. Ал "кәпір" депі слам дініне сенбейтін дерайтылатын мәлім. Абай өз ойын бұл сөзге жүгінбесе де жеткізе алареді ғой. Ендеше неге өйтпеген? Абайдың "кәпір" сөзін әдейі леп қолдануында қандай астар жатыр? Меніңше, сұрақтың жауабын Абай заманынан іздеуге керек секілді. Абай кезінде патшалық Ресей отаршылдары қазақ даласының майлы бөксесінет ұмсығынтыққан сайынтығып келеп бара жатты. Соған байланысты ашынған қазақ ақынының жүрегінен қаһарлы, кекті сөз атқылайды. "Өлсетір көзіне құм құйылғанда" деп жер жүзін жауламақ ниеттенген "жеміт көздердің" тағдыры түбінденеге әкеп соғатын-дығын ескесалып, жұртын қайрайды" [12, 250б.].

Тағы да бір мысал. Белгілі абайтанушы-ғалым Ж.Ысмағұлов өзінің жоғарыда аталған монографиясында даулы Абайдың бір өлең жолына тоқталып, соны пікір айтады:

Өздеріңді түзелердей алмаймын,

Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың.

"Бұл жердесөздің қисыныда, ойдың өрісідемүлде өзгешесонарға бастап отыр. Біздің алғашқы сөзбасында, Абай заманының ерекшелігі туралы айтқандағы, отарлау саясатының салқыны жөніндегі пікір өзінің бірсілеміосытұстан көрініс бергендей", – дейді [10, 34-36б.].

Жүмекеңнің ойына шыпай тар болсақ, ғалымаға мыз Абайдың "өз қолыңнан өз ырқың кетті" дегенін дәстүрлі елбасқару – хандығын жойылды, ата-мекен жерің, жаз жайлауың, қысқы стауың қолыңнан бұл-бұл ұшты, енді соның бәрінің қайтып келуді дүмал, бұлыңғыр кейіпте, "түзелердей алмаймын" деп ақынның толғауы отарлау саясатының салқыны мен түсіндіріп отыр деп есептейміз.

Абайдың "Көңілім қайтты достанда, дұшпаннанда" атты өлеңінде мынадай жолдар бар:

Байларда малқызығын біле алмай жүр,

Жаз жіберіп, күзатын міне алмай жүр.

Сабылтып, күнде ұрлатып, із жоғалтып,

Ыза менен ыр жиып күле алмай жүр.

Бұл жайлы Ж.Ысмағұлов: "Күлмек түгіл, өзінің бұрынғы атасалты мен тіршілік етудің өрісін арылып, жағалай шарасыздықтың шырмауына түскен мал иесінді ата мекен жеріне де иелік етпейтін халде:

Жетімсіп жаз жайлауға қона алмай жүр,

Күз күзеуде жанжалсыз бола алмай жүр.

Қысқы стауың-қып-қызыл ол бір пәле,

Оралып еш бір шаруа оңалмай жүр, – деген жолдаросының, айғағы",

деп, ұлыақынның жер мәселесіне көз қарасынайғақтайтын жолдаросы деп анықтап көрсетеді [10, 45-6.].

Қазақтың біртуарақыны Мағжан Жұмабаев Абайға арнаған өлеңінде:

Шын хақим, сөзің асыл – баға жетпес,

Бір сөзіңнің жылжусе дәмікетпес.

Қарадан хақим болған сендей жанның

Әлемнің құлағынан әнікетпес! –

деп ұлыақынды сүйсіпеншілікпен жырлаған. Абай "Мағжанның сипаттамасында" ("Алқа" үйірмесіне байланысты бағдарламада) далаға лапқойған отаршылдықтан зар шегіп, өмірінің аяғын қайғыда, құлазуда өткізген, ақыры қан жұтып олген жан" екен [12, 18б.].

Міржақып Дулатов 1914 жылы "Қазақ" газетінің 67-

нөмірінде Абайға арналған мақаласын жариялаған болатын. Сонда қаламгер былай деп жазды: "Зәредей шүбәетпейміз. Абайдың өлген күнінен қанша алытасак, рухына сонша жақын дармыз" [13, 251б.].

Абай рухына жақын дататының мәңгіші ғармалары бізге қазір жаңа бір қыры мен танылып жатыр. Бұл да болашақ ұлыақынның өзінің ұрпақтарына қалдырған өшпес өсиетінің сәулесі заман жаңғыруымен жарқырай түскені де. Себебі "оны" әсіресе толғандырған... туған халқының тағдыры, соның болашағы еді" [10, 296.].

Шоқан, Ыбырай, Абай орыс халқы, озық орыс мәдениеті мен отаршылдық саясаттың арасынан ендік белгісінеш қашан қоймаған тұлғалар. Олардың арманы – алдыңғы қатарлы орыс, европа мәдениеті мен қазақ халқының таныстыру, "дүниенің кілті –

орыстыңғылымы, өнері" (Абай) арқылы на дандық пен ескіліктің пердесін жұлып тастап, "келешегі жақсы деп үмітетіп отырған халықты" (Ыбырай), "орыс үкіметінен зор көңіл бөлуді, қамқорлық көрсетуді тілеп" (Шоқан) отырған халықты өзіндік бет-әлпетін, болмыс-бітімін жоғалтпау үшін көрші елдің терезесі мен теңестіру болатын. Гуманистік идеяларды жоғары тұтқан ұлыларымыз бұл жолда ұлттық шектеушілікке, томағат ұйықтыққа, ұлттық недінифантизмге жан-тәнімен қарсы болды. Себебі ондай жол халықты адамзат көшінен құрқалдырып, құрдымға әкететінін ұлы ағартушыларымыз іштей сезді.

Шоқан, Ыбырай, Абайдың әдеби мұрасы – хаттары, очерктері, мақалалары, өлеңдері бізге олардың патша үкіметінің қазақ жерлерін отарлау саясатына қарсы болғандығын айғақтап отыр. Әсіресе, Шоқан мен Ыбырайдың публицистикасы, Абайдың өлеңдері бұл тұрғыда абаға жетпес құнды материалдар.

Сонымен, Шоқан, Ыбырай, Абай негізін қалаған XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ мәдениетінің демократтық ағартушылық бағыты ұлттық мәдениеттің болашақ даму жолына йқындаған, оның өрісін белгілеген бетталыс болды. Қазақ мәдениеті алыптарының мәтіндеріне сүйене отырып, ұлттық мәдениетіміздің патшалық отарлау саясаты тұсындағы өңезекті де жанға батыр мәселесі – жерекенің түсініміз.

1 Озғанбай Ө. Ресей мемлекеттік Думасы және Қазақстан (1905-1917 жж.) – А., 1997.

2 Қирабаев С., Мырзағалиев Қ. Қазақ әдебиеті. – А.: Рауан, 1998.

3 Қасабеков А., Алтаев Ж., Қазақ философиясы. – А.: Ер-дәулет, 1996.

4 Шәмишатұлы И. Тарихи шыңдық және әлеуметтік көмір. – А., 1998.

5 Қирабаев С., Мырзағалиев Қ. Қазақ әдебиеті (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы) – А.: Рауан, 1998.

6 Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалар. 1955.

7 Әсіп С. Қазақ әсіреті, – А., 1994, Қазақстан.

8 Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. – А.: Жазушы, 1988.

9 Міржақып Дулатов. Шығармалары. – А.: Жазушы, 1991.

10 Ысмағұлов Ж. Абай: ақындықтағылымы. – А.: Ғылым, 1994.

11 Әуезов М. Әдебиет тарихы, – А.: Ана тілі, 1991.

12 Елеуқенов Ш. Әдебиет және ұлттағдыры. – А., 1997.

13 Дулатов М. Шығармалары. – А.: Жазушы, 1991.

Резюме

Статья посвящена анализу текстов казахских просветителей, касающихся периода царской колонизации казахских земель и повествованию об их отношении к этой проблеме.

Summary

The article analyzes the texts of Kazakh educators of the period of tsarist colonization of Kazakh lands and tells the story of their relationship to the problem.

ФОРМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПОВЫШЕНИЯ УРОВНЯ И КАЧЕСТВА ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ

А.С. Жусупова – магистрант I курса,

С.Г. Акчай – магистрант I курса

Насовременном этапе развития в Казахстане проблемы уровня качества жизни населения и факторы становления ее особо актуальными и важными. От их решения во многом зависит направленность и темпы дальнейших преобразований в стране, политическая, а, следовательно, и экономическая стабильность в обществе. Решение этих проблем требует определенной политики, выработанной государством, центральным моментом которой был бы человек, его благосостояние, физическое и социальное здоровье. Государство должно быть эффективным, максимально использовать предпринимательские стратегии, их материальные и финансовые ресурсы, для совершенствования партнерства и бизнеса. Государство эффективно в том случае, когда целенаправленно поддерживает социальную сферу, которая слаборегулируется рыночными механизмами.

Следует выделить, основные формы направления государственного регулирования, направленные на повышение уровня качества жизни населения: – государственное регулирование доходов населения; – государственная политика занятости; – преобразования в сферах образования, здравоохранения, культуры; – увеличение размера прожиточного минимума; – привлечение иностранных инвестиций в регионы; – индексация минимального размера оплаты труда; –

создания системы доступного жилья и др. По нашему мнению, необходимо целенаправленно осуществлять процессы, направленные на повышение уровня качества жизни населения, которые дополняют вышерассмотренные формы. Процессы, направленные на повышение уровня жизни: – инновационные процессы – процессы по созданию интеллектуального продукта, доведение новых оригинальных идей в виде готового продукта на рынок; – инвестиционные процессы – процессы приобщения инвестора к объекту инвестиций, осуществленные с целью получения инвестиционного дохода; – информационные процессы – процессы сбора, обработки, накопления, распространения информации в целях принятия оптимального управленческого решения; – индустриальные процессы – процессы формирования, развития промышленного сектора экономики региона. Процессы в основном направлены на развитие экономической (материальной) базы как общества в целом, так и конкретного индивидуума. Данные процессы следует поддерживать и развивать в зависимости от конкурентных преимуществ региона, его социально-экономического положения. Процессы, направленные на повышение качества жизни: – экономические процессы – формирования и реализации экономической стратегии, поиск новых механизмов разрешения экономических проблем; – экологические процессы – процессы, направленные на поддержание экологического баланса, охраны окружающей среды; – эндогенные (внутриличностные) социальные процессы – процессы, способствующие формированию личности человека, его духовных, нравственных качеств и т.д.; – экзогенные (внешние) социальные процессы – процессы, формирующие социальную инфраструктуру, предпосылки в целях удовлетворения социальных потребностей человека. Данные процессы отражают качество использования благ, как отдельной личности, так и общества в целом.

В своем Послании народу Президент Н.А. Назарбаев изложил основные принципы социальной модернизации Казахстана:

«Во-первых, это принцип эволюционности. Не должно быть никакого «забегания вперед». Все изменения социальной сферы должны соответствовать уровню развития и возможностям казахстанской экономики», – пишет глава государства.

По его оценке, алгоритм модернизационного процесса должен базироваться на «подтягивании» отстающих сфер, регионов, отраслей, социальных групп к имеющимся стандартам показателей социального развития.

«Во-вторых, принцип общей ответственности. Не только государство, все его уровни управления, но и частные структуры, все общество должны разделить ответственность за ход и результаты социальной модернизации», – говорится в статье.

Президент считает, что для успеха модернизации очень важно, чтобы каждый гражданин был полезен своему Отечеству. Модернизация нужна всем казахстанцам. Только при таком понимании может быть достигнут широкий общественный консенсус и успех.

«В-третьих, принцип партнерского участия. Вся работа должна строиться на основе тесного взаимодействия государства, бизнеса и граждан. Задача власти здесь в том, чтобы обеспечивать рациональный баланс интересов государства, общества и личности. Именно в этом заключается подлинная справедливость», – пишет глава государства.

По его мнению, важно активно развивать социальное партнерство, создавать условия для расширения участия негосударственного сектора в модернизации страны, прежде всего, социальной сферы.

«В-четвертых, принцип стимулирования. Государство создает условия для того, чтобы казахстанцы могли самостоятельно улучшать свое качество жизни. Государственная социальная поддержка направляется адресно, чтобы побуждать к трудовой, творческой и общественной активности», – отмечает президент [1].

Он подчеркивает, что государство будет помогать там, где без этого не обойтись. «Ното, что под силу сделать самому гражданину, должен делать он сам. И это справедливо!», – отмечает глава государства [2].

По оценке главы государства, сегодня глобальный тренд социального развития заключается в переходе «обществом к всеобщему труду». «Поэтому выработка стимулов к честному труду, созданию системы общественного поощрения трудовых достижений – один из краеугольных вопросов социальной модернизации».

ции в Казахстане. Об этом не раз говорили и привстречах казахстанцы», – отмечает глава государства.

«В-пятых, принцип профессионализма. Все принимаемые решения должны быть досконально просчитаны, приниматься с учетом научно проработанной целесообразности на основе изучения мирового опыта», – говорится в статье.

Президент отмечает, что «социальная модернизация требует конкретного подхода, нацеленного на реальные, ощутимые, позитивные изменения в жизни всего общества, каждой казахстанской семье и каждого казахстанца» [3].

«Социальная модернизация делается не для «государства вообще», она должна служить и приносить пользу каждому конкретному гражданину», – подчеркивает президент.

По его мнению, сегодня важны не просто «бездонные» финансовые вливания в социальную сферу. «Нужны конкретные меры законодательного, организационного, мировоззренческого, информационного воздействия на общественные отношения с целью освобождения их от изживших себя наслоений, атак же ложных социальных ориентиров», – отмечает президент.

Глава государства считает, что модернизация станет успешной только в том случае, если, во-первых, будет реализовываться через общенациональную концепцию соответствующей политики, во-вторых, базироваться на реальных экономических достижениях, всецело связанных с форсированным индустриально-инновационным развитием.

«Внеиндустриально-инновационного развития никакая модернизация просто невозможна. Это должен понимать каждый», – подчеркивает Назарбаев [4].

В заключение следует сказать, что основной задачей государственного регулирования является использование и усиление данных преимуществ, а также их переориентация на обеспечение роста экономической базы показателей качества и уровня жизни.

1 *Послание Президента Н.А. Назарбаева народу Казахстана об основных направлениях внутренней и внешней политики: «Стратегия возрождения Казахстана в число пятидесяти наиболее конкурентоспособных стран мира» // Казахстанская правда. – 2006. – 2 марта.*

2 *Там же. – С. 3.*

3 *Там же. – С. 3.*

4 *Дьяченко С.А., Кармазина Л.И. Республика Казахстан: особенности политической модернизации. – Алматы, 1999. – 144 с. (С. 17, 19, 20, 21).*

Түйін

Мақалада әлеуметтік-саяси ғылымда әлі дерттелмеген тұрғындардың өмір деңгейі мен сапасының көтеруді мемлекет тарапынан реттеудің формалары қарастырылады.

Summary

In article forms of state regulation of increase of level and quality of life of the population which in socio-political science aren't studied yet are considered.

ҒЫЛЫМИ-ТЕХНИКАЛЫҚ ТАНЫМ ДЫ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ ДЫҢ ФОРМАЛАРЫ

А. Сейтказиева – Абай атындағы ҚазҰПУ-
ның магистратура және PhD докторантурасы институтының 2 курс магистранты

Ғылымдағы интеграциялау процесі дамуының өзіндік тарихы бар. Ғылым ретіндегі өзін пайдалану күнінен бастап эмпирикалық білімді жалпылап, бір жүйеге келтіруден бастап – ақжай синтездеу және интеграциялаудың алғашқы шарттары жасалынды. Ал кейіннен ғылымның дамуын, әсіресе, ондағы революциялық өзгерістерке зіндеескі көптеген ғылым түсініктерді жаңа сапалы түсініктермен ауыстыруды да білімді интеграциялаудың біртіндеп жүруіне жатқызуға болады. Шындығында, білімнің белгілі бір жинақталуы синтез болмайынша астрономияда Н. Коперниктің гелиоцентрлік көзқарасын, физикада Г. Галилей мен И. Ньютонның классикалық механикасын, биологияда Ч. Дарвиннің эволюциялық теориясын, химияда Д. И. Менделеевтің периодтық системасын, физиологиядағы И. П. Павловтың ілімін, қазіргі кванттық механиканың, кибернетиканың, биотехнологияның және т.б. техника салаларының ашылуы мүмкін болма еді. Барлық дәуірде білімнің интеграциялану және дифференциациялану процесі еңбектің қоғамдық бөлінуі мен нықталып, өндірістің ғылымалдына қойған нақты жаңа проблемаларын шешуге мүмкіндік береді. Техникалық ғыл

ымның дифференциациялануы тектанымының бірнаулы болыптар салаларына бөлінуі емес, ол – ғылымның интеграциялануының қажетті шарты болып табылады. Шындығында, білімнің синтезделуі туралы тек арнаулы ғылым шеңберінде нақтыланып дамыған білім үшінайтуға болады. Сонымен бірге, қазіргі заманғы ғылыммен техникалық даму кезеңінде математикалық білім нақтығылыми-техникалық пәндерде, сондай-ақ, математикаландырылған ғылымдарда өзінің жемісті интегративтілік қабілетінің молдығын байқайды. Қазіргі заманғы математика мен оның әдістерінің өсуден кейі, басқа ғылымдарға қарағанда, дүниенің материалдық бірлігіне нағұрлым жоғары, биік деңгейде көрсетіп, структуралардың нәзік құсастығы мен изоморфизм жасырынған диалектикалық процестің әртүрлі сапалық аспектілерін ашуға көмектеседі. Осындай структуралық құсастық сапалық әртүрлі құбылыстардың изоморфизмі математикалық абстракциялы формаларды экстраполяциялаудың объективтілік шарты болады.

Абстракциялы математикалық аппаратпен ғылыми-техникалық білімдердің әртүрлі саласындағы объектілерін тепе-теңсіпаттау математикаға да, оның интеграциялау процесінде тікелей қатысып, ғылыми-техникалық білімнің бірлігін нығайтатұседі. Бірақ та білімді математикаландырудың ғылыммен техниканың әртүрлі салаларына ендәрежелері бірдей бола бермейді. Математикаландыру – өзара әрекеттесетін ғылымдардың дамуының жоғары теориялық деңгейінің көрсететінекі жақты процесс. Нақтылы техникалық ғылымдар үшін, бұл – зерттелетін шын материалдық объектілердің сапалық керекшеліктерін, олардың гомогендік бірлігінің байқалуының мүмкін жасайтын танымының деңгейі. Міне, осы жерде, қазіргі уақытта айтылып жүрген білімді математикаландыру процесінде пайда болған екі форманың тіршілігі екінің себебі айқын байқалады. Бұл, біріншіден, кезінде өзінің зерттеу объектісінде өлшеуге, математикалық кесептеуге біртекті бірлікті бөліп шығарған, физиканы математикаландыру. Екіншіден, зерттеу объектісі өте күрделі әрі өзіндік сапалық керекшеліктері бар химиялық, биологиялық, социологиялық, техникалық, т.с.с. ғылымдарды математикаландыру.

Қазіргі заманғы барлық ғылыми білімнің шінен математиканың интегративті қызметінің көбі – физика-техникалық білімді математикаландыруда байқалады. Мұның үшғасыр данас тарихы бар. Сондықтан, ең әуелі, атап айтқанда математиканың дамуының анық классикалық түрін қарау қажет. Қазіргі заманғы математика XVII-

XVIII ғасырлардағы механика және техникалық құралдардағы құбылыстармен процестерді зерттеуге қажетті сапалық қатынастарды талдау аясында туған. Ньютон мен Лейбниц жасаған дифференциалдық және интегралдық есептеулері сол кезде біртұтас ғылым есебінде көрінегіне алғашқы ғылым теорияның, яғни классикалық механиканың пайда болуының математикалық негізін құрды. Ол жаратылыстану-техника ғылымының сұранысына, толығымен жауап беріп, тіпті барлық құбылыстармен процестерді түсіндіруге мән берді. Міне, осы Ньютонның объектілерінде алғаш рет сапалық сандиалектикасының керекшеленіп бөлінуі, материя қозғалысының механикалық және физика-

лық формаларын зерттеуді еске асады. Олардың сапалық керекшеліктері мен сандық қатынастарын нақтылау Ньютонға зерттеу объектісінің келісімді өлшеміне табуға мүмкіндік жасады. Осы жағдай ғылымдар саласында аса зор жаңалық ашқан математика мен механиканың алдағы уақытта өзара әрекеттесуінің жемісті болуына негіз болды. Ең алдымен Ньютонның қолында объективті дүниені тануға мүмкіндік беретін жаңа математикалық аппарат болды. „Натуральді философияның математикалық бастамасында“ ол: „... көне замандағылар, Паппустың сөзі бойынша, табиғатты зерттеуде механикаға үлкен мән берген болса, жаңа авторлар субстанциялармен жасырын қасиеттерді ақытырып тастап, табиғат құбылыстарын математикаға бағындыруға тырысады“ [1], – деп жазған болатын. Морис Клайн Ньютонның творчество-

сына назара аударатырып, ашылған математикалық есептеулердің маңыздылығы мен жемістілігіне айрықшата қталып, физикалық шындықтың объективті заңдылығын түсіндіруде, фундаментальды түсінікті іздестіру және алдынала болжап айтуды мақсатында да оның табысқа жеткенін атап өтеді: «Натуральді философияның математикалық бастамасы» адамзат алдында математикалық жағынан дәл бейнеленген өлемдік біртұтас физикалық заңдар мен басқарылатын жаңа дүниені ашты. „Бастамада“ аспаннан тас жауатынын, мұхиттың толқынын, планета мен оның табиғи серіктестерінің, кометалармен жұлдыздар тобының адалары мен айбындық қозғалыстарын түгел қамтитына сазор схемасын бейнелеп көрсетеді“ [2]. Бұл ғылымның көптеген нақты ғылыми деректермен байытылған үлкен еңбегінің маңызын кемітпей, мынадай ескертпе беруді жөн көрдік. Біздің ойымызша, мұнда математиканың беделіне жоғары бағалағандығы, мысалы: „Физикалық дүниенің нақтылығы математикалық формулалармен алмастырылған“ [3] деген сөзіне найқын байқалады. Иә, шындығында, И. Ньютонның данышпандық жаңалығының нәтижесінде механика өзінің бет-бейнесін өзгертті, бірақ М. Клайнның тұжырым жасаға-

нындай, өзінің ғылыми-жаратылыстық мәнін мүлдем өзгерткен жоқ. Яғни таза «математикалық формулалар» әлеміне айналған жоқ.

Математика тек белгілі бір, атап айтқанда, физикалық таным объектісінің сандық жағын кез келген басқа ғылымның объектісі есебінде зерттесе, аса жарқын, аса зор танымдық қабілеттілігі болатыра, оқандай да болмасын объективті шындықтың нақты саласындағы барлық зат мазмұнының сапалық байлығын өзгерте алмайды. Осындай түсінудің екінші жағына келсек, физикалық-математикалық танымды түсіндірудің объектісінің сапалық және сандық қанықтығының диалектикалық өлшеміне ескермеу мүмкін емесігі. Тек соңғысының маңыздылығына гносеологиялық моменттері несүйене отырып, Ньютон меноның замандастары негізін салып, бүгінге дейін табысты дамып келе жатқан физиканы математикаландыруды терентүсініп, дұрыс бағалауға болады. Онсыз, мысалы, табиғаттың кейбір негізгі заңдарының математикалық қорнегін көз алдыға елестету, немесе математикалық физиканың ерекше жемісті қолданылуын түсіндіру мүмкін болмас еді. Бұл «математикалық формулалардың» негізгі шамаларының нақты физикалық мәні болды, осыған орай олардың сандық қатынастарын аналдау жасаудың толығынан физикалық негізі болды.

Осындай мықты іргетасының болуы арқасында XIX ғасырда физиканы математикаландыру өзінің астрономия, оптика, электродинамика сияқты тарауларында табысты болып, математикалық аппаратты қолдану эмпирикалық материалдарды жүйелендіру мен қайта өңдеуде, физикалық заңдарды анық болжап, тұжырым жасау да толық дәрежеде жұмыс істеді. Мұның классикалық мысалына математикалық құралдарды экстрополяциялау нәтижесінде жаңа электромагниттік теорияның қалыптасуын жатқызуға болады, ал бұл Фарадей мен Максвеллдің есімдерімен тығыз байланысты. Тарих техникалық зерттеулерімен белгілі Фарадейдің табиғат күштерінің өзара бір-біріне айналуы туралы қағидаға сүйеніп, электрлік және магниттік құбылыстардың арасындағы өзара кері байланыстың түрленуін тәжірибе жүзінде дәлелдеп, электромагниттік индукция құбылысына сәйкес электротехникалық теория құрылуының негізі болды. Сөйтіп бүкіл электротехникалық машиналардың өмірге келіп, қолданыстабуына жағдай жасалды. Фарадейдің ізімен интерпретациялауды анағұрлым көрнекілікпен орындаған Максвелл Фарадейдің идеясындағы табысты берудің негізін анықтады. Мұның үстіне өзінің зерттеуінде басқаша методологиялық қадісін сүйеніп, атап айтқанда, ұқсастық қадісін пайдалана отырып, электромагниттік көрістің механикалық моделін құру, сонымен бірге, математикалық гипотеза қадісін негізінде электромагниттік құбылыстың механизмін математикалық теңдеулер арқылы өрнектеп, жарықтың электромагниттік толқындық теориясын қорытып шығарды. Максвеллдің математикалық зерттеулерінің нәтижелері, ғалымның өз сөзімен айтқанда: „Физикалық фактілерді физика мен түсіндіретін кімде-кім табиғаттың өзінен өткізіп, математикалық теорияның қойған мәселелерін дұрыс шешсе, ол – кемелденген теория болады“ [4]. Шындығында, электромагниттік теория физикалық-техникалық теорияның құру процесінде не физикалық-техникалық шындықты зерттеудегі терең мағыналы математикалық қадістердің экстрополяциялаудың жарқын мысалы бола алады. Өзінің шығуымен оның техникалық ғылымдардағы зерттеулерде математика рөлінің өзге руіна ықпалы. Егер Ньютон жасағанды дифференциалды және интегралды есептеулердің арнаулы аппараты физикалық-техникалық құбылыстар мен процестердің тану үшін қажетті жұмыс құралына айналса, Максвеллдің теориясының құрылуымен математиканың жемісті, тамаша эвристикалық жаңа мүмкіндігі ашылды.

Қорыта айтқанда, ғылыми-техникалық білім математикаландыру негізінде тұтасып бір-бірімен интеграциялық байланысы күшейіп, кибернетикаландыру, информатикаландыру мен компьютерлендіру кеңінен етек жайып, белгілі мағынасында бұл ар техника мен математиканың ортақтығындысы болып отыр. Соны арқасында техникалық теориялар тізбегі көбейіп, күрделеніп, техникалық білім жүйесінің құрылымында әртүрлі методологиялық принциптердің регулятивтік рөл артып жатқаны байқалады.

1 Ньютон И. *Математически начала натуральной философии* // Собр. трудов акад Крылова А.Н. – М., 1936. – С.1.

2 Клайн М. *Математика. Утрата определенности*. – М., 1984.

3 Сонда. 72б.

4 Максвелл Д.К. *Избранные сочинения по теории электромагнитного поля*. – М., 1954.

5 Кухтенко А.И. *Наука и единство научных знаний. Методологический анализ физического познания*. – Киев, 1985. – С.138-139.

Резюме

В статье рассматриваются формы интеграции научно-технического познания.

Summary

In article forms of integration of scientific and technical knowledge are considered.

MEANS TO OVERCOME PROBLEMS OF THE KAZAKH HOUSEHOLDS IN THEIR LIVELIHOOD STRATEGIES

D.K. Kuleimenov

1. Introduction

Today many Kazakh households have different kinds of problems linked with the lack of some types of capital [1, 245]. Mainly Kazakh households despite of place of locations suffer from problems of food prices, communal services' problems and from inflation (according to results of previous research projects of cost of life in Kazakhstan [2, 8], which were proved by our database of quantitative research of households in Astana and Akmol region) [3]. The problem of money scarcity is basic for all households despite of their location and the main limit for them to get or gain means to overcome problems like real estate, vehicles, savings, etc. There are common problems (money) for households, but coping strategies and means to overcome problems are determined by distinctions of the households' place of living [4]. Rural and urban households have different kinds of capital due to the infrastructural and institutional possibilities (Bourdieu, 1969).

Households build up their coping strategies depending on the forms of capital they have. Poor households choose more priority form of the capital (financial, natural, physical, human, social) according to own ranking them and necessity at the moment. These models of capital were derived from Sustainable Livelihood Approach concept (SLA) [5, 3-12], which gives us possibility to assess a distribution of forms of capital by poor households. This concept is applicable for most transit societies. Kazakh households also had to change or redistribute their main priorities concerning gathering certain forms of capital when they had faced with adaptation difficulties to market relationships. For example, financial and physical capital of households have being more significant in current life of households during the adaptation. Nowadays it is not possible to determine cost of life and prosperity of Kazakh households only by measuring their financial capital like money and savings because some households rely on other types of capital like health, employment, education, relatives, natural resources and etc. in building their coping strategies [5, 7].

2. Methodology of the research

The research of livelihood of Kazakh households during the adaptation to the market was conducted within the international research project "Livelihoods Strategies of Private Households in Central Asia. A Rural-Urban Comparison in Kazakhstan and Kyrgyzstan" which was realized according to research grant of "Volkswagen" foundation (Germany). The research groups from Otto-von-Guericke University (Magdeburg, Germany), L.N. Gumilev Eurasian National University (Astana, Kazakhstan), Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan) and American University of Central Asia (Bishkek, Kyrgyzstan) participated in the project. The research groups were formed on the basis of institutes and departments of sociology in these universities and included doctors and professors of sociology as well as young sociologists. The research project was conducted from April 2011 to May 2013.

Households in Kazakhstan during the adaptation to new transformational changes in economy and building internal national markets have experienced certain changes in their economic behavior and everyday housing dispositions. The statistical data gives only common view of the household's level of life without taking into account such very important types of expenses for households. As well as counting a condition of any average household in country we should keep in mind that significant part of households like in other post-soviet countries live at risk of poverty and in uncertain economic conditions. In this connection the definition of A. Kettle concerning the statistical calculation of an "average man" (in our case it is household) like a contradictory action, which seeks to describe individual actions of people built in the private sphere through fact of statistical regularities of human actions, which a reset of certain attributes is getting on more urgent. That is why we conducted and relied on the results of the qualitative research method.

The conducted narrative interviews with private households of Astana city and Akmol region gave us much deeper answers for analysis of ongoing changes during the adaptation process in households' everyday lives and coping strategies. During the holding sociological research our focus was narrowed to exploring the households' "social capital" and main motives in using of market institutions like credits and savings. Therefore our main arguments in this paper are constituted on the result of conducted interviews among households in Astana and Akmol region. The sampling of respondents in qualitative research stage of private households of Astana and Akmol region is comprised of 40 people, who were representatives of households. The 25 interviews were recorded in Astana and the rest 15 were recorded in Akmol region. The interviewees from Akmol region were interviewed in villages/settlements as Burabay, Zhaltyr, Akkol', Aleksandrovka, Arshaly. Mainly the interviewees

ieweeswerewomenbecausemostlyinKazakhhouseholdswomenhavedealwithrunningofffamilybudgetanddistribution of goods.

3. Meanstoovercomeurgentproblemsinrural-urbancontext

The main meansto overcome problems of the households are cattle and natural products of housekeeping, salaries, property (house), social capital, savings and credits.

Mostly rural households use natural capital like cattle or products of agriculture to overcome their problems. They use any surplus and try to exchange it with profitable conditions in order to satisfy own needs. This kind of household has more welfare situation in rural area.

Wedonot trust to banks because we can lose our savings in case of bankrupt. It would be better to invest to cattle, which can give more growth. If we arrange a wedding of children, we can just sell some horses and make this event immediately. Therefore we are not worry about the future (Int. Askar, rural, male, §16)

We have a livestock. These are cows, 10 sheep, 3 horses. They usually are in grazing during summer. We pay money to shepherd for his service during all summer. We sell the milk of cows, if we have surplus. We make a stock of meat for winter. Sometimes we sell cattle. We sold cattle two years ago, but we didn't sell it last year. We did it for buying a coal for 60000 tenge (400\$). Today the prices of cattle are more expensive. It has increased. (Int. Aisha, rural, female, §13)

The most rural and urban households live only by means of their salaries, which makes them vulnerable in case of some crises. In that point rural households have worse living conditions, because the most of country dwellers work only at one workplace and do not have any single opportunity to get second job.

We count only on ourselves and our salary, pension. We have nothing more. We don't have other variant to have an additional income somewhere (Int. Serik, rural, male, §20).

Each family should work hard and have a goal to improve life conditions. The main thing is love to work and stability in a family. Our salary financially supports our household. (Int. Shamil', urban, male, §23)

Sometimes the Kazakh households use property to overcome different problems. Mainly households use houses, flats and businesses for such cases in order to insure themselves from any urgent problems.

The such type of capitalism mostly distinguish to urban households as well, which try to do best for improving their living condition through using of different kind of credits and savings for mortgage.

I don't have a man who is going to pay for my credit, even parents. The only way that I can do in this situation is to sell an apartment (Int. Shynar, urban, female, §60).

We rent out other apartment. This is the subsidiary source of income, because we have a few flats and one of them we give to herent (Int. Galina, urban, female, §11).

We are going to sell our house and start my own business in the future. I am going to buy a plot of land. We are waiting the resolution of government about this land. If authorities sign this document, I want to start with small brick plant in Astana. For this reason I am going to sell my house (Int. Gaziz, urban, male, §19).

Connectedness in network of friends and relatives is one more way of overcoming problems of the households. This type of network is widely used among rural households due to the remaining collective way of life and values, while in urban area it is not so widely functioned except of extended and recently migrated urban households.

Relatives sometimes help me when they have such possibilities. Approximately they help twice a month. My parents and brothers often help me by products or money. They always bring me something, when they visit my home. Mainly they help me with money (Int. Alexey, rural, male, §17).

In many ways, our friends help us. For example, my friends promise to help with the construction of the house, if we build a house. And another example, one friend says, if we build a house, the furniture of one room he will take on his shoulders, the other says that the construction of something he will take on his shoulders also. Because of at one time my husband helped them also. My husband had his own firm, helped many to buy housing, assisted in the construction of houses. And thus everyone wants to help how he can, sometimes we laugh, that if we start building, the house is ready. We try to support each other (Int. Rauan, urban, female, §23).

Despite the fact of different economic and financial possibilities rural and urban households seek to make savings or deposit to overcome some appeared problems. Historically doing savings is more widely used practice among Kazakh households and even today this habit/intension is keeping. Apparently rural households are able to save for short or middle terms, while urban households save for a long period (more than 5 years).

I am saving this money for necessities, for buying and updating, for maintaining our living conditions, we should save for marriage ceremony our daughters and son. We don't want to be with nothing in the future. The matchmakers can come at any moment according to the Muslim customs and we have to prepare the dowries of our daughters and soon (Int. Mukharbek, rural, male, §16).

I was even ready to get out from that situation. I have never asked help from anybody, also I don't even borrow, but I invest in all my savings. I have a principle that I always make savings, hide money, and imagine as if this money doesn't exist (Int. Magi

ra, urban, female, §14).

Credits reminded as one of the important way their urgent problem even these households saw the risks. Unstable condition of households, the lack of finance and poor planning skills of family budgeting are main reasons for taking credits. It is important to note pretty easy access to bank credits. Mainly the taking a credit for solving a certain problem is extreme action (вынужденная мера) of the households, who do not have enough level of income, property (cattle, datchas, flats, etc.) or the strong social capital. In other words, the credits is sole option to survive for many households.

Even we had troubles in our life we haven't yet decided to sell our property. We didn't practice selling private properties, goods if we had hard financial problems. So when we had the worst problems with money, we took the credit (Int. Ainur, rural, female, §15).

It was time when crediting has just begun. I have thought why I need to pay for rent for somebody while I can take a credit... (Int. Lyazzat, urban, female, §13).

I think that taking a credit is possible and enough right deal, but its interests are too much. If there are low credit interests, it would be much helpful for people. For example, in the foreign countries 80% of all population lives constantly with credit stake for different purposes. Their credits have low interests. On contrary, the local credits have become the source of income of our local banks. If people had these credits with 7-

8% of interests, they would live in perfectly. I suppose that the reduction of credit interests would support improving the life of all Kazakhs (Int. Gaziz, urban, male, §13).

4. Plans of household to migrate in

Migration to city and out migration are ways to solve the problem of the households' instability (problems with water supply, electricity, heating of the houses, etc.). Usually young families move to cities due to the lack of employment at the rural area. Nevertheless rural households constantly improve their living conditions owing to supplying a drinking water to home and moving to new multi-storey houses in village. Regarding official statistical data Kazakhstan's rural population is keeping to move to cities. Concerning to late Kazakhstan Census in 2009 every 5th household in rural area has changed the place of living to city [8].

I thought about the housing problems in the city, where my children are going to move in the future. I planned about the buying an apartment at the city. This is a matter of the future (Int. Mariyam, rural, female, §30).

I thought about this question a lot. I worry about the future of my children and grandchildren. The high education for grandchildren, buying the house at the city in order to live with them will be the main problems in the future. The problem is absent of apartment in the city. We can't afford to take a credit for mortgage, because only the salary of my son is appropriate for it. We are pensioners. I worry about this (Int. Gul'naziya, rural, female, §29).

I should constantly work quietly in my workplace and don't go anywhere, bestable. My husband could work in Astana, but he doesn't want. It is high salary in Astana and we would be near children. It is possible to get a job in Astana and it depends on the human (Int. Sholpan, rural, female, §20).

It seems that Russian population in Kazakhstan considers the out-migration as a best way to improve family conditions. But as we have heard in same interviews there are not only economic, but also cultural motivations for out-migration. Obviously once Russian people decided to move, they would prefer external migration instead of internal one.

The only thing we want to move to Minsk to my daughter. My daughter lives there. We buried our grandfather. We want to go there, but scared to leave Kazakhstan. Everything will have been known soon. But in any case I will work a little bit (Int. Lyudmila, urban, female, §19).

It was very hard to live in Minsk because of high prices and lowest salaries. My daughter is not working there. Only my son-in-law works. We help them. My son-in-law's parents live badly. The main reason why they decided to leave Kazakhstan was unknowning of Kazakh language. My daughter thought that her child would not have any future as he didn't know Kazakh. My daughter had to learn the Kazakh language at work, but she couldn't do it. It was very hard for them (Int. Lyudmila, urban, female, §14).

We have a very excellent playground in the courtyard, there are a lot of flowers, it is a very old neighborhood of the Tselinograd (the former name of Astana), and therefore living here is more comfortable than living in new houses. Here everything is near (Int. Galina, urban, female, §24).

5. Conclusion

There is a long tradition to make savings among Kazakh households as well as other Central-Asians societies. This tradition was a result of historical nomadic way of life, nomadic mentality. Historically Kazakhs used to stay in harsh climate environment (cold winter, hot summer, windy weather) and some struggles with the neighbor tribes. This type of attitudes helped to survive Kazakh households during great hunger, war times and genocide of the mass of people initiated by Soviet government under the ideology of Communist Party. The Kazakh households always have tried to invest money/finance to cattle or agriculture and make savings with surpluses. During the Soviet time Kazakh households were keeping this habit to save money. Therefore there is a question: What kind of reasons for current disabilities of Kazakh households

oldstosavemoney?SeeminglythecrucialpointforKazakhhouseholdslikeforalltransitsocietieswasthe shift/movefromplan economytomoreliberalmarketones.Manyreforms ofthegovernmentleadedtoimbalance(disbalance)ofeconomyduetot hehighgrowthofminingindustries,whichmostlyarelocatedatcities.Thetraditionalformsofhousekeepingascattle- breedingandagriculture,whichwereabasisofthesystemofplanningfamilybudgetwasdeclined.Thenewmarketinstitio ns offeredsomepossibilitiesfortakingcreditsandquicklypossessingmoneytohouseholds,whohadhadacriticalandcopin gfinancialsituationaftercollapsingofkolkhozs/sovkhosssystem.Themainproblemofthehouseholdswasthelackofneces saryknowledgetodealinnewsystem.Thereforemanyhouseholdshavebeenengagingtodebtseventoday.Nowadaysthe reditsaresolemeanstoovercomeproblemsformanyhouseholds.AllinallKazakhocietyasapartofglobalcommunityofw orldwhichisgoingtopostmodernchangesbasedonnewformsofconsumption(digitalconsumption,usingcreditcards,Mc Donaldization,shoppingmalls)[9,121]withhighratedframingprocess(tabloids,advertising)inglobalscalesisgettingdes troyatraditionalsystemofdoingsavings,whichwasabasisofnomadicwayoflife.

1 Bourdieu, P. 'The forms of capital' /in John G. Richardson (ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. - New York: Greenwood Press., 2008. - 241-258 CC.

2 Shamgunova G. A. *Regional'nye osobennosti iurovnyazhizniv Kazakhstane. Scientific research, AO "Institute of economic research"*, - Astana, 2011. - 8p.

3 Project "Survival Strategies of Private Households in Central Asia. Comparative Analysis of Urban and Rural Areas in Kazakhstan and Kyrgyzstan" with the financial support of "Volkswagen" fund (project homepage: <http://www.unimagdeburg.de/fgse/node/114>)

4 Kathleen Collins. *Clan Politics and Regime Transition in Central Asia*. Cambridge University Press, - New York. - 169-175pp.

5 Rakodi, C. 'A Livelihoods Approach - Conceptual Issues and Definitions', in C. Rakodi and T. Lloyd-Jones (ed.) *Urban livelihoods: A people centered approach to Reducing poverty*. - London: Sterling, 2008. - 3-12 CC.

6 Noel-Neuman E., *Massovueoprosy ("Mass surveys")*, - Moscow: Прогресс, 2009. - 5-12pp.

7 Argyntbaev H. A. *Sem'ya i brak u kazakhov (Family and marriage of Kazakhs)*, Aftoreferat, dissertatsiya doktora istoricheskikh nauk, Almaty, - 130p.

8 'Migratsiya naseleniya. Itoginacional'noiperepisanaseleniya 2009 godav Respublike Kazakhstan' (Migration: Outcomes of National Census of Kazakhstan in 2009), Statistical book in A. A. Smailov (ed.) Astana: The Agency of Statistics of the Republic of Kazakhstan

9 Ritzer G. "The New Means of Consumption: A Postmodern Analysis". *The McDonaldization Thesis: Explorations and Extensions*. Sage publications, 2012. - 121p.

Түйін

Транзит уақытындағы елдің экономикалық даму үрдісіндегі өзгерістер аясында ұй шаруашылықтары да осы процесстердің микро-объектілері ретінде өзінің күнделікті экономикалық жағдеттерінде өзгерістерге тап болды. Оның ішінде ұй шаруашылықтары нынотбасылық бюджеттің жоспарлауы мен күнделікті өмірдегі тәуекелді жағдайларды азайтуға дақолда бар қорларды қолдану тәжірибелері найтуға болады. Аталмыш мақалада Астана қаласы мен Ақмола облысында өткізілген ұй шаруашылықтарының нарық жағдайларына байлесті делуі барысындағы экономикалық жағдеттерінің зерттеу нәтижелері қолданылды. Талдау жұмысы ұй шаруашылықтарының қиыншылықтар мен күресуге бағытталған қорларды қалай шарту сінетіндігіне және оған негізделген заманауи өмір сүру стратегияларының құру процесстеріне негізделген. Қазіргі уақыттағы нарық қоғамында өзгеріс үстіндегі көз қарастар легі ұй шаруашылықтары үшін отбасылық бюджеттің жоспарлау дақор жинақтау және оны қолдану ұғымдарына қосалқы мағыналар мен мәндергет олы. Зерттеу нәтижелері несәйкес, ауыл және қала ұй шаруашылықтарының капитал ұғымын түсінудеңгейлеріндегі және қор жинақтау мүмкіндіктеріндегі айырмашылықтар бар екендігі анықталды.

Резюме

Согласно изменениям в транзитный период экономического курса страны, домохозяйства как микро-единицы происходящих процессов также претерпели изменения в своей повседневной экономической деятельности, в том числе в планировании семейного бюджета и использовании видов имущества для сокращения возможных рисков. В данной статье были использованы результаты исследования экономических поведений домохозяйств, проведенных в городе Астане и Ақмолинской области, в процессе адаптации к рынку на примере построения новых стратегий жизни обеспечения домохозяйствами основанных на средствах, предназначенных для борьбы с кризисами. Меняющиеся установки современного рыночного общества придают новые окраски значения формам капитала для домохозяйств в процессе планирования семейного бюджета. Полученные результаты исследования показывают, что на данный момент присутствуют различные формы и способы накопления форм капитала для борьбы с трудностями сельских и городских домохозяйств.

ИСЛАМИ ГЛОБАЛИЗАЦИЯ СОВРЕМЕННОГО МИРА

Д. Уалиев – магистрант 2-го курса Института магистратуры и PhD докторантуры КазНПУ им. Абая

Понятие глобализации в 90-е годы XX века стало важной составляющей процесса развития челове-

ства. Этомногомерное явление материализовалось как следствие влияния единого потока разнообразных новых ших тенденций в сфере управления организации производства, множественных факторов, революционизировавших функционирование воспроизводственных систем и стимулировавших интеллектуальные достижения, давших жизнь высоким технологиям, прежде всего в информационной сфере.

В последней четверти XX века в значительной степени возросла роль религии в общественной жизни народов мусульманского мира, произошли крупномасштабные социально-экономические изменения, которые получили непосредственное отражение в духовной жизни общества. Конечно, аналогичные процессы происходят также и в других регионах планеты, однако события в мусульманском мире, отличаются от всех аналогичных тем, что в них важную роль играет религия. Влияние религии здесь проявляется в сложных сплетениях, обусловленных многоликостью содержания и форм самих социально-политических движений, в зависимости от того, какие проблемы ставятся и как ими образуются.

В начале XXI века и третьего тысячелетия мусульманский мир находится в полосу кардинальных изменений, вызываемых влиянием процессов глобализации. На нынешнем этапе происходит существенно расширение сферы деятельности международных исламских организаций, ставшее возможным в результате технологического прогресса в области новых средств коммуникации. Многие религиозные центры движения, ориентировавшиеся раньше только на местные общины, расширили свои возможности, выйдя на глобальный уровень. В условиях глобализации экономически развиты мистранами, причем нередко путем теологической подмены религиозных ценностей, а также посредством вестернизации и секуляризации в ряде слабых в экономическом отношении исламских стран предпринимаются попытки достижения глобального единства во всем мире в сфере ценностных ориентации, распространения в мусульманском мире и новых норм и традиций. Поэтому глобализация может вызывать не только экономические, но и политические, социальные, культурные, религиозные и иные изменения, в результате которых усиливаются разногласия в пределах общества, между отдельными группами, получающими пользу от глобализации больше, чем другие [1].

Коренные изменения в социально-экономической и общественно-политической жизни независимом Казахстане создали не только совершенно новое социальное поле, но и новые условия, и новые возможности для возврата к жизни исламской религии.

Поддержка со стороны официальной власти процесса возрождения ислама не была случайным явлением: исламская религия, являясь наследием национальной культуры, сохранила свое влияние на определенные слои населения, отчасти даже на лидеров общественных движений; она сохранила и свой характер «народной премудрости». Ее функциональные каноны согласуются с теми идеями и концепциями, которые етали провозглашать и выдвигать официально руководство независимого государства; принцип прадения по дь еме духовности на родане противоречит ставке государства на изучение культурного наследия; принцип гуманного, справедливого отношения к людям не противоречит политике усиления нравственных начал в обществе; исламский постулат развития культуры в взаимоотношениях между людьми, согласуется с политикой гармонизации общества между этническими и межконфессиональными отношениями

В

Казахстане за годы независимости произошел значительный количественный и качественный рост религиозных институтов. Численность религиозных объединений увеличилась в несколько раз, возрождаются духовные традиции, строятся новые культовые сооружения – мечети, церкви, молитвенные дома, синагоги. Возрос уровень религиозности населения. По оценкам экспертов, количество верующих увеличилось по сравнению с серединой 80-х гг. почти в два раза – с 20-25 до 90-95%. Эти процессы стали следствием проводимой политики, направленной на обеспечение свободы совести, духовного возрождения, сохранения и укрепления гражданского мира и межнационального согласия в стране [2].

По числу верующих традиционно лидируют религиозные объединения мусульман и православных христиан, которые составляют свыше 90% верующих.

В общем числе религиозных объединений представлены: ислам – 2756, Русская православная церковь – 303, Римско-католическая церковь – 84, протестантские и иные религиозные движения – 1301. Религиозным объединениям принадлежат 3377 культовых сооружений, из которых 2416 – мусульманские мечети, 269 – православные церкви, 88 – католические костелы, 5 – синагоги, а также много численные протестантские и другие церкви.

Характеризуя религиозную ситуацию в Республике Казахстан, необходимо отметить, что она напрямую определяется общим социально-политическим и экономическим положением страны. С укреплением экономики и демократизацией общества ослабнет дестабилизирующий потенциал целого ряда нарастающих тенденций в религиозной сфере.

Одним из основных факторов в стабильного общественного развития и улучшения благосостояния всех народов является мирный межконфессиональный диалог, на пути которого осуществлен целый ряд заметных шагов.

Мирное сосуществование религий, противодействие распространению экстремизма – приоритетные факторы в внутренней и внешней политике Казахстана. Конфликты на религиозной и этнической основе, ограничение культурных, социальных, политических прав, дискриминация по этническому или конфессиональному признаку могут послужить причиной нестабильности национально-государственных систем и напряженности международных отношений [3].

В заключение следует сказать, что в условиях глобализации и дальнейшего роста международных контактов в талочувидным, что на ситуацию в Казахстане оказывают влияние глобальные геополитические тенденции, а также события в соседних регионах, прежде всего в СНГ, Центральной Азии и на Ближнем Востоке. Поскольку некоторые соседние страны переживают серьезные социально-экономические трудности, необходимо учитывать данный фактор при формировании политики в сфере межконфессиональных отношений. Казахстан не должен допускать импорт террора и насилия или превращаться в прибежище для экстремистов и террористов. Внешние угрозы не должны негативно отразиться на ситуации в стране.

1 Сравнительный анализ религиозных традиций в странах Востока и республиках Центральной Азии // Ислам современность. Материалы международной конференции. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – С. 10-14.

2 Духовные традиции и общественно-философская мысль Индии // Казахстан-Индия: древность, средневековье и современность. Материалы международной конференции. – Алматы: Олке, 2002.

3 Некоторые аспекты модернизации ислама в республиках Центральной Азии // Известия Министерства образования, Национальной Академии наук Республики Казахстан. – 2002. – №4. – С. 23-28.

Түйін

Бұл мақалада қазіргі әлемдегі ислам және жаһанда мәселесі қарастырылады. Автор қазіргі әлемдегі ислам дініне байланысты мәселелерді жан-жақты талдайды.

Summary

In this article Islam and globalization of the modern world is considered. The author comprehensively opens Islam problems in the modern world.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНФЕССИЯЛЫҚ САЯСАТЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

М.Ш.Шәкен – Абай атындағы ҚазҰПУ-
нің магистратура және PhD докторантура институтының I курс магистранты

Қазақстан өзінің көпконфессиялық және этникалық әралуандығы мен ерекшеленетін әлемдегі елдердің бірі. Конфессия аралық келісімді нисаладағы мемлекеттік саясаттың негізгі басым бағыты болып табылады. Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев толеранттылық пен этносаралық татулықты «біздің ел жетістіктерінің басты сыры» деп атады.

Егеменді қалған жылдары Қазақстан кеністігінде конфессиялық жүйе түбегейлі өзгерді. Осыған дейін болған жаппай атеизм конфессиялық жанару мен ауысты, сонымен қатар діни санатолеранттыққа және сенімге өзгерді. Конфессиялық плюрализм Қазақстан Республикасындағы діни жағдайдың маңызды өзгерісі болып табылды.

Тәуелсіздік жылдарында Қазақстанда конфессиялық кеністік біршама кеңейді және трансформацияланды. Өткен 20 жыл ішінде Қазақстанда халықтың діни деңгейі біршама өсті, діни бірлестіктер саны алты есеге көбейді. 1990 жылдың 1-қаңтарында Қазақстанда 10-15 конфессияның мүдесін жақтайтын 671 діни бірлестік жұмыс істесе, 2011 жылдың 1-қаңтарына 46 конфессия менде конфессия мүдесін қолдайтын бірлестіктер саны 4551-ге жетті. Суниттік ислам бағытындағы діни бірлестіктер 46-дан 2740-қа, орыс православ шіркеуі 62-ден 311-ге, рим католик шіркеуі 42-ден 88-ге, протестанттық бағыттағылар 521-ден 1548-ге жетті. Бұдан басқа, елде 26 иудаизм, 4 буддизм діни бірлестігі, сондай-ақ бірнеше діни қайырымдылық қорлары жұмыс істейді [1].

Мемлекеттің байсалды саясатының арқасында қазақстандық қоғамашық қарулық ақтығыстар данаулақ болып, елде конфессия аралық және этносаралық келісімді сақтады.

Бұл жағдай да тағы бірайтәкетін нәрсе ол конфессия аралық келісімнің негізіндегі қазақстандық қоғамның өнбойына жалпы азаматтық сана, дәстүрлік қақменталитет және елдегі түрлі диаспоралардың өзіндік ерекшелік

терін жинақтаған рухани-адамгершілік ауыз-біршілігі. Қазақстан мемлекетінің рухани бағдарына сүйене отырып, оның көп конфессиялы және көп этникалық халқы өз өмірлеріне батыл және сенімді түрде жою салуда [2]. Алайда, осы жүйенің шеңберінен шығып кету үлкен қасіретке әкеліп, мұндай жағдай қазақстандық қоғамның құлдырауына әкеліп соқтыруы ықтимал. Халқымызда «қасықтап жинағана быройыш шөміштеп төгілді» деген мақал бар, сол сияқты шынында да қоғамда бұлік пен былық қорыналса, ондаған жылдар бойы жиналғана быройыш, конфессия аралық және этнос аралық келісім моделі әлде қандай жағдайға әкелуі мүмкін.

Көптеген елдер тарихынан білетініміздей, әртүрлі құбылмалы және қиындықтау кезеңдерде мемлекетінің ішіндегі халықтыңынтымақ бірлігі осындай тығырлықтардан алынып шығады. Экстремизм мен терроризм әрекеттері әлемдегі тепе-теңдікті бұзып отырған қазіргі жағдайда мемлекеттік-конфессия аралық қарым-қатынастар елдегі рухани келісім мен тұрақтылықтың, тұтастық пен бірліктің арқасында сақталады.

Біздің Елбасымыз айтқандай, ислам мен православие елдегі рухани құндылықтарды құраушылар ретінде өзгедіндерге ешқандай кедергі келтірмейді. Қазақстан үшін негізгі дәстүрлі діндердің позитивті ролі Дінистері бойынша агенттігінің Мәдениет және діндердің халықаралық орталығының тапсырысы бойынша Қоғамдық ой-пікірлерді зерттеу орталығының 2010-2011 жылдары жүргізген әлеуметтік зерттеу деректері бойынша дәлелденіп отыр.

Зерттеу қорытындысы халықтың басты екі дәстүрлік конфессияға деген сенімдерінің сажағары екенін көрсетіп отыр.

Қазақстан халқының басым бөлігі еліміздегі негізгі екі конфессияны оң қабылдайды, олар: ислам және православие. Қазақстан тұрғындары жалпы этнос аралық қарым-қатынасқа жағымды қыпал жасаушылар ретінде біріншіден, исламды (61,8%), екіншіден, православие (53,5%) атайды, ал басқадан діндер мен діни ағымдардың қыпалы шамалы.

Зерттеу жұртшылыққа қазақстан мұсылмандары діни басқармасы (ҚМДБ) мен Орталық православие шіркеуі (ОПШ) қызметтері мен таңысемесекендігін көрсетті. Тағы бір айтқандай, жұртшылықтың басым бөлігі ҚМДБ мен ОПШ қызметін діни экстремизмге қарсы тұруға шамасы жетпейді деп бағалайды, не месе бір қатары осы бағыттағы атқарылып жатқан істерді бағалауға шамасы жетпейді. Алайда, ҚМДБ мен ОПШ ұйымдарының экстремизмге қарсы күрестегі ролі өтө күшті.

Басқаша айтқанда дәстүрлік конфессия ел халқының берік сеніміне ие болып отыр. Әлбетте халықтың осы сенімі нәтижелі істер мен бекітіп отырулары қажет. Исламда имам мен мүфтидің нағыз дар орасында ағы бірінші тұлғадесе, осыған сәйкес мүфтият институты – бүкіл мұсылмандарға басшылық жасайтын ұйым. Ол сонымен бірге мемлекет пен дінгесенушілер арасында өзіндік дәнекер. Ел мүддесіне қызмет ететін, халыққа жағымды зандар қабылдау арқылы мемлекет нақты абыройға ие болады.

Айтқандай, ҚМДБ елде болып жатқанды жаңалықтар мен орыналған жағдайлар туралы өзінің нақты ұстанымдарын білдіріп келеді, бұлосы діни бірлестікке, оның басшысына деген сенімді арттырату сүде. Сонымен бірге ҚМДБ елдегі ислам кеңістігіне өз қыпалын тигізіп отыр, оның кеңейту жолында тиісті шараларды да жүзеге асырып келеді.

ҚМДБ соңғы кездері жолдан қосылған, күдікті исламшылағымдардың ығыстыру үшін нақты шаралар қолдануда. Оның алғашқы қадамы ретінде ҚМДБ жанынан «Әлеуметтік кеңес» немесе «Қоғам мен байланыс комитеті» сияқты консультативтік орган құрылса және болар еді. Әңгіме оның аталымында емес, бізгекерегі ұйымның жергілікті тұрғындар мен тұрақты байланысы. Құдайғашүкір, қазір Қазақстанда діни білімді және абыройлы азаматтар жеткілікті. Текенді оларға ресми мәртебе берілсе болғаны. ҚМДБ осындай тұлғалар қылық қарапайым азаматтармен жақын болып, олармен маңызды тақырыптарды талқылай алады.

Біз өз тарапымыздан бұған қосымша 2001 жылдың көктемінде ресейлік мұсылмандар өздерінің әлеуметтік бағдарламасын қабылданғанын, 2000 жылдың тамызында ОПШ Архиепископ шіркеуі Орыс православ шіркеуінің әлеуметтік жұмыс дағамасын бекіткенін айтқандай келіміз келеді. Сол елдің мамандарының пікірінше, Ресейдің жетекші конфессиялары белсенді әлеуметтік позицияға ие болып отыр екен. Бұл олардың халықалдындағы абыройын көтеретүсі сөзсіз.

Тағы да айтқандай, атқарылатын жұмыстың басты бағыттарының біріншісі ағартушылыққа байланысты болуы қажет, себебі көптеген азаматтар осы уақытқа дейін «шынайы діндерді» түрлі ағымдардан ажырата алмайды. Меніңше, білім беретін ұйымдарда жастарды рухани ағарту жұмыстарын конфессия өкілдері емес, зиялы дінтанушылар жүзеге асырулары қажет деп ойлаймын. Өйткені Қазақстандағы білім беру мен тәрбиелеу жүйесі дін мен діни бірлестіктерден ажыратылған және зиялылық сипатта.

Елімізде ислам және христиандық православие сияқты екі негізгі діни конфессия бар. Мемлекеттік саясат бар

лық дінгесенетіндердің динанымдарына құрметпен қарайтындай етіп құрылып отыр. Бұл өз кезегінде өз ара түсіністікке, төзімділікке, достастықпен бейбітшілікке қызмет етеді. Осының негізінде біздің еліміз дегүрлі diaspora өкілдері қазақ халқының төңірегін топтасып, соның арқасында толеранттылық, өзара келісім сақталып отыр.

Біздің еліміз толеранттылықпен ұлтаралық келісім тұрғысында басқаларға үлгі болып келеді. Ұлтына және дініне, діни нанымна, тіліне қарамастан барлық азаматтардың тең құқығын қамтамасыз ету – біздің болашақта да тұрақты дамуымызға басты негіз болып табылады. Бұл құндылықтарды әрқашан сақтап, келер ұрпаққа жеткізе білу біздің алдымызда тұрған неғбасты міндет деп білуіміз керек.

Ойды қайырып айтқанда, әлемдік дамудың жаңа тарихи кезеңі адамзат баласының әлемдік діндердің қауіпсіздік жүйесіндегі ролін және өркениеттердің жанасарпін мен рухани бірлесуі қажеттілігін түсінуі менсипатталады. Ол түсініккесәйкес, ұлтаралық және дінаралық әрекеттестікпенынтымақтастық арқылы өркениеттердің өз ара үнқатысуы әлемнің үйлесімділікте дамуының негізгі шарты болып табылады. Осыған орай, өркениет аралық және конфессия аралық үнқатысу бүгінгі күннің күрт әртүрлі біндегі түіндімәселеге айналады. Қазақстанның бастамалары сол өткір мәселелерді шешуісіне бір жағадан бас, бір жеңнен қошығарып кірісу қажеттілігін деркезінде әлемдік қауымдастық назарына алғатартып, өзінің кеңбайтақ жеріндегасырлар бойы саналуан халықтардың татулықпен өз ара түсіністікте өмір сүрген тәжірибесіне әлем жұртшылығының игілігіне айналдыра білді [3].

Дін қоғамның ажырама бір бөлігі болып табылады. Сондықтан тарихтағы дінге қарсы күресуге жасалынған мүмкіндіктердің барлығы сәтсіз аяқталды деп айтсақ болады. Салыстырмалы түрде жақынарада біздің елде қоғамдық жүйе шеңберінде дінге орын жоқ деген пікір қалыптасты. Барлығына белгілі марксизм дінге қарсы болды.

Осыған байланысты саясат пен діннің өз ара байланысы, оны зерттеу мәселелері ғылым сараптама ның пәні болмады. Қазіргі күннің өзінде мемлекеттік билік пен дин институттары арасындағы қатынастар аясында ағылшкізандылықтардың анықтауға бағытталған зерттеулер аз болып отыр.

Ең алдымен, мемлекеттегі діннің жағдайдың жалпы бейнесіналып қарастырайық. Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін Қазақстан Республикасы елдің экономикалық дамуындағы емес, сонымен қатар, азаматтардың діни мәдени өміріндегі басымдықтарды күрделі өзгертті. Президент Н. Назарбаев конфессиналдық қатынастар саласындағы мемлекеттік саясатта ойланған бағытты таңдап алды.

Тәуелсіздік жылдарында қоғамдық қарым-қатынастар мемлекеттің этникалық және конфессиналдық салаларындағы саясат пен нығайтылды. Өз кезегінде еолқоғамдық сананың радикализмге қарсы тұрақты иммунитетін қалыптастырды. Либералдызандар, діни толеранттылық және плюрализм осы саясаттың негізі болып табылады. Мемлекеттің конституциясында елдің зайырлы екендігі, азаматтардың ар-ождан бостандығы құқықтарына кепілдік, қандай да бір дінге қатысты протекционизмнің болмауы, конфессияларға байланысты толерантты қатынастар бекітілген.

Конституцияның бірінші бабына сәйкес Қазақстан демократиялық, зайырлы және құқықтық мемлекет болып табылады. Ар-ождан бостандығы конституциямен мойындалғанадам құқықтарының ең маңыздыларының бірі.

Қазақстан Республикасының 22-бабында былай деп жазылған:

1. Әркімнің ар-ождан бостандығына құқығы бар.

2. Ар-ождан бостандығы құқығын жүзеге асыру жалпы адамдық және азаматтық құқықтар мен мемлекет алдындағы міндеттерге байланысты болмауға немесе оларды шектемеуге тиіс.

Сондай-ақ конституцияда келесі құқықтар көрсетілген:

-

тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктегі жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымна, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды (14-бап);

- әркімнің қай ұлтқа, қай партияға және қай дінге жататынының өзін анықтауға және оны көрсету көрсетпеуге хақылы (19-бап);

-

республиканың конституциялық құрылысын күштеп өзгертуді, оның тұтастығын бұзуды, мемлекет қауіпсіздігінен ұқсан келтіруді, соғысты, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық астамшылықты, сондай-ақ қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа басуруды насихаттауға немесе үгіттеуге жол берілмейді (20-бап) [4].

Қазіргі таңда мемлекеттік-конфессиналдық қатынастардың үлгілері көп емес. Олардың ішіндегі ең танымалдарына тәпәтін болсақ, оларға келесілері жатады:

Біріншіден, елдегі барлық конфессиялардың теңдігі үлгісі. Мәнберілуі керек мәселе ол конфессиялардың заңды және іс жүзіндегі теңдігі.

Екіншіден, оның негізіне бір діннің мемлекеттік болып танылуы салынған үлгі. Мемлекеттік болып танылған дін елдегі басқа діндердің алдында артықшылықтарға ие болады. Артықшылықтар заң жүзінде және де-факто болуы мүмкін. Бұл үлгінің басқа данұсқалары бар: мемлекеттік дін ресми мемлекеттік болып танылуы мүмкін, сондай-ақ, қарапайым мемлекеттік мәртебеге ие бола алады.

Үшіншіден, мемлекет бір немесе екі ресми дінге бағдар ұстайтын мемлекеттік-конфессионалды қарым-қатынастардың үлгісі құрылады. Мысалы, Германияда мемлекеттік қолдауға, дін қызметшілеріне қаржылай көмек беруге және т.с.с. байланысты басқалардан жоғары деңгейде екі конфессиядан тұрады – католицизм және протестантизм.

Төртіншіден, мемлекет барлығына (немесе конфессиялардың көпшілігіне) тең заңдық мәртебе береді, бірақ салықтық жеңілдіктерді нибірлестіктердің барлығына бірдей көрсетілмей, тек мемлекеттік тіркеуден өткен және заңды тұлғамәртебесіне ие болғандарға беріледі.

Бесіншіден, шаруашылық және білім беру қызметтерінің құқықтары мәртебесі тек өмір сүру ұзақтығы мен және елдің тарихы мен мәдениетіне қосқан үлесімен мақұлданған конфессияларға рұқсат берілетін үлгіні айтуға болады.

Мемлекеттік-конфессионалды қатынастардың әртүрлі үлгілері бірден пайда болмады. Олар мемлекет пен дін қауымдар арасындағы ұзақ уақыт бойғы өзара қатынастардың дамуының нәтижесі болды. Қазіргі таңда осы үлгілер кеңінен таралған, бірақ жоғарыда көрсетілгендері ең жиі кездесетіндері.

Қазіргі заманғы зайырлы мемлекет үлгісінің негізінде азаматтың құқықтары мен бостандықтарына байланысты құқықтық мәселелерді теократикалық мемлекеттердегі деңізгешетүсіну бар. Бұл жердегі негізгі бастысы – шіркеудің мемлекеттен ажыратылу қағидаты. Осы үлгідегі саяси-құқықтық мағынамынаны білдіреді:

- ар-ождан бостандығы – ол тек дін таңдау бостандығы емес, одан кеңірек – дүниетанымдық, соның ішінде діни еместаңдау. Осы таңдау құқығын мемлекет азаматқа (азаматқа) қалдырады және оның шешімін қабылдауға, оны қорғауға міндеттенеді;
- мемлекет азаматтармен қарым-қатынастарда олардың дін көзқарастарына емес, оның азаматтық құқықтық жағдайына сүйенеді. Осылайша, азаматтық қағидатты бәрінен де жоғары қояды.
- мемлекет іс жүзінде барлық діндер мен азаматтардың құқықтық теңдігін жүзеге асыруға ұмтылады. Осы қағидат дүниетанымдық бірлік негізінде азаматтармен құрылған қоғамдық бірлестіктерге детаралады.
- діндер (әлеуметтік институттар, көпшілік-құқықтық қатынастардың субъектілері ретінде) мемлекеттік саясатты (діннің ағымдарына байланысты емес барлық азаматтарға қатысты саясат) жасау мен жүргізу барысына нағыз татылады. «Діни мәселе» саясидан қоғамдық өмір, азаматтардың жеке өмірі салаларына өтеді.
- мемлекет өзінің ішкі және сыртқы саясатындағы тұжырымдамалық негіздерде діни-теологиялық қағидаттарға сүйенбейді және олармен басшылық жасамайды.
- мемлекеттік және шіркеулік құқықтар бір-біріне ажыратылады. Қоғамдық-құқықтық және азаматтық салалардағы мәселелерді шешуде біріншінің үстемдігі жарияланады. Шіркеулік құқықтың әрекеттету аясын өзінен шіркеулік институтпен шектеледі.
- діни бірлестіктерге мемлекеттік билік және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қызметтері мен міндеттері жүктелмейді. Мемлекеттік құрылудың зайырлы бейнесі қатамасыз етіледі.

Осы маңызды принциптер қазіргі заманғы мемлекеттік-конфессионалды қарым-қатынастардың негізінде жатыр және олардың реттеуші рөлінің нағыз аясы [5].

Мемлекеттік-конфессионалды қарым-қатынастардың қазақстандық үлгісінің негізіндегі маңызды қағидат болып діни толеранттылықтабылады. Нақты босқағидат Қазақстанға тұрақты және дамушы ел болуға көмектесті және көмектесіп жатыр, сонымен қатар, мемлекеттік-конфессионалды қатынастардың тиімді үлгісі ізделіп жатқан шетелдік мемлекеттерге мысал болуға мүмкіндік беруде.

Бірақ, Қазақстанда басқа елдердегідей діни-саяси экстремизмнің қауіп-ауырымен қарқын алғанын ескерген жөн. Тәуелсіздік алғаннан кейін және 1992 жылдың қантарында діни бостандық жөніндегі заң қабылданған соң мемлекет аумағына осыған дейін ел тұрғындарына беймәлім болып келген жаңа дәстүрлі емес діндер ене бастады. Олардың кейбіреулері деструктивті мақсаттарды көздейді. Заңнаманың жеңілдігі және жергілікті халықтың мейірімділігі радикалды діни және экстремистік идеялардың таралуының жақсы негізі бола алады.

Қазақстанда мемлекет пен діни бірлестіктер арасында қарым-қатынастардың өзіндік үлгісі қалыптасып жатыр деп айтсақ болады. Жалпы, олар әлеуметтік кәріптестік тарапына жылжуда.

Осындай қарым-қатынастың бағыттары:

- қазақстандық қоғамдағы бейбітшілік пен келісімді қолдау, дінге әлеуметтік қызмет көрсету;

- қоғамдағы адамгершілік қасиеттерді қолдау және дамыту, жанұяны қамқорлыққа алу (қарым-қатынастың өте маңызды бағыты, себебі жанұя бірауақытқа қоғамның бөлшегі және «кішігірім шіркеу» бола алады);

мәдениеттің сақталуы мен дамуы, мемлекет пен дінарасындағы диалог, діндер арасындағы диалог. Осы бағытта рдың бір қатары бойынша мемлекетіс Ислам және православие секілді діндер мен белсенді ынтымақтастық жасауда. Ол түсініктеме: бұл діндер Қазақстандағы оған сенушілер саны бойынша да ең ірісі болып табылады (өз кезегінде бұл жағдай осы діндердің көрсетілген ынтымақтастықтың барлық түрлерінде көбірек қатысуына талпап етеді) және олар Қазақстанның қоғамдық, мәдени өмірін тарихи ендірілген [6].

Соңғы кездері елде орыналған қауіп-

қатерлерге қатысты мемлекеттік органдар тарапынан бірнеше қадамдар жасалды. Оның қатарына діни істері агенттігінің құрылуы жатқызуға болады. Осы агенттіктің келедіні мәселелер мен айналасына болады. Оның ең алғашқы қолға алған қадамдарының бірі діни бірлестіктерді қайта тіркеуден өткізу болды. Осы арқылы сенушілер саны өте аз немесе тіпті жұмыс істемейтін діни бірлестіктер тіркеуден өткізілмеді.

2011 жылдың 1 қаңтарына мемлекетте 4551 діни бірлестік жұмыс жасаған болатын. 2012 жылдың 25 қазанында аяқталған қайта тіркеуден кейін олардың саны 3088-

ге дейін қысқарды. Агенттік төрағасы Кайрат Лама Шарифтің айтуынша, қысқару негізінен жаңазандар көрсетілген сенушілер санының талпап-

рын орындай алмағандықтан діни бірлестіктердің жұмыстары тоқтатумен байланысты. Осының алдында жұмыс жасаған кейбір діни бірлестіктер құжаттарға байланысты діни сараптамада жағымсыз қорытынды алды. Қайта тіркеудің діни бірлестіктердің діни нанымдарына ықпалға мүмкіндік берді. Осыған дейін елде 46 конфессия болса, енді оның саны 17-ге дейін кеміді. Агенттік төрағасының пайымдауынша, «Мемлекет пен қоғамның діни бірлестіктердің жұмыстарына жоғары талаптар қоюға құқығы бар екендігіне сенімдімін.

Олардың бір қатарының қаржылық ашықтығы күмәнтудырады. Заңғас әйкес барлық діни бірлестіктер бейкоммерциялық ұйымдар болып табылады. Сондықтан олардың табыс құрылымдары, мүліктің көлемі мен құрамы, шығындар, жұмысшылардың саны мен құрамы, жалақы мәселелері құпия бола алмайды». Сондай-

ақ, Қазақстандағы экстремистік, деструктивтік ұйымдардың жұмысы қауіп төнді-

руде. Олардың арбауларына ілігіп жатқан негізінен жастар болып отыр. Сондай топтардың жұмыстарына тосқауыл қою мемлекет алдындағы саяси және маңызды шаралардың бірі болып табылады [7].

Қазақстан елдің ішіндегі конфессионалдық тұрақтылықты сақтау және нығайтумен қатар, әлемдік бейбітшілікті орнатуға деген өзүлесін қосып отыр. Оған осыған дейін төрт рет Астанада өткізілген дүниежүзілік дәстүрлі діндер басшыларының съезі мысал бола алады. Соңғы рет 2012 жылы өткен осы жиын көптеген әлемдік дін басшыларының басын қосты. Әлемдегі мұсылман мен христиандары өкілдерінің көп жағдайда шиеленісті қарым-

қатынастарда екендігіне ескерсек, Қазақстандағы осы екі конфессияның тату өмір сүруі бүгінгі таңда мән берілуі тиіс мәселе.

Қазіргі таңда конфессионалдық мәселелерді шешуде біздің мемлекет әлемдік қауымдастыққа өз ұсыныстарын жасай алады. Болашақта діни іс-шараларды қоса алғанда, Қазақстан осы саладағы көшбасшылардың бірі болып қалуы қиын ем.

1 www.stat.kz.

2 Абсамтаров Р.Б., Меңді Д.В., Мукажанова А.Ж. *Культура межэтнического общения: казахстанский опыт.* - Алматы, 2012.

3 *Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының Съезі Қазақстанның маңызды аяқталған іс-шаралары.* www.mckr.kz.

4 *Қазақстан Республикасының конституциясы* - Алматы, 2009. - 6-8 бб.

5 *Актуальные вопросы государственной конфессиональной политики в Республике Казахстан: Сборник материалов* - Алматы: Институт философии и политологии КНМОИПРК, 2012. - С.9-11.

6 *Нысанбаев А.Малинин Г.Нурсултан Назарбаев: Казахстан - территория мира и согласия.* - Алматы, 2005. - С.173.

7 www.din.gov.kz.

Резюме

В статье рассматриваются актуальные вопросы профессиональной политики Республики Казахстан, которые недостаточно исследованы в научной литературе. Вместе с тем уделяется внимание и дискуссионным вопросам.

Summary

In article topical issues of confessional policy of the Republic of Kazakhstan which are insufficiently investigated in scientific literature are reconsidered. At the same time the attention and to debate questions is paid.

**ОҚЫТУШЫЛАРҒА КӨМЕК
ВПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ**

СҰЛТАНМАХМҰТТОРАЙҒЫРОВТЫҢ САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТОЛҒАУЛАРЫ

Р.Б.Әбсаттаров – ҚРҰҒА қорр.-

*мүшесі, филос.ғ.д., профессор, Абай атындағы саясаттану және әлеуметтік-
философиялық пәндер кафедрасының меңгерушісі,*

Т.Ж.Қалдыбаева – ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ-дың саясаттану және әлеуметтік-
философиялық пәндер кафедрасының профессоры

(Жалғасы)

Философтар арасында талдау мен пікірталастың күн тәртібінен түспей келе жатқан тақырыптың бірі – өмір мен өлім. Табиғаттық жаратылысына сай адам бір рет қана өмір сүреді. Ол өмірді бірі – әлеуметтік-саяси тұрғыда, мәнді адам тұрғыда өткізе алды, екіншісі, мәңгі өмір сүретіне адамдай, оны ісіраптап, қалай болса солай, дүние-қоңыздың ойын-күлкінің соңында жүріп, тек өзінің ғана емес, талайлардың ғұмырын, әлеуметтік, саяси ортаны ылайлап, ластап, адамдық қарсылық-әрекеттерден көзі ашылмай жүріп, демі тауысылатын уақыттың келіп қалғанын байқамай да қалады. Не бітті, не құалды?

Біріншісі өмірден өткені мен тек физиобиологиялық тұрғыда ғана өлді, екіншісі – біражау өлді. Алшынайы, өзінің әлеуметтік, саяси, адам мәніндетірішілік болған өмірадамдар ортасы, әлеумет үшін жасаған ізгілікті ісінде, ғылымында, тәрбие көрген ұрпағында жалғасын табады. Ондай адамдар «Өркениет» деп аталатын адамзаттық ізгілікті әлеуметтік, мәдени-саяси тәжірибенің жасаушылары. Келесі ұрпақтың «Білім» ретінде оқып білетіні, үйреніп, өз өмірінде басшылыққа алатыны да осылардың жасап қалдырғаны. Жаңа ұрпақтың да әлеуметтік мәнді өмір сүруден кейін көтерілгендері қабылдап алған өркениетін заман талабына сай жаңартады, жетілдіреді, келесі ұрпаққа қалдырады. Осылайша өлмейтін мұра жалғасын таба береді.

Абай неге өлген жоқ? Себебі ол өзін қандай артында «өлмейтіндей сөз қалдырды», халқымадамгершілікті, ғылыммен білімді мегерген, озық дамыған әлеумет болса екен деген ізгілікті ниетінен туындаған ілімін, адам ітіршілік этикасын, адамзаттық мәнді тіршілік жерелерін, өлмейтін шығармашылық көнерін қалдырды. Со л сияқты халық даналары, ұлы ойшылдар, ғылымды жасаушылар мен дамытушылар, ұрпағына интеллектуалды құрақалдырғандар әлеуметтік, саяси тұлғалар. Соның бірі – Сұлтанмахмұт. Бір жағынан алғабасқан аяғын күрмеп-матаған кедейшілік, екінші жағынан жалынатқан жүрегін қыспақтаған жазылмас дерт жасдарынды 27 жасында ғана саяси-әлеуметі арасынан физиобиологиялық жағынан жұлып алып кетсе дағы, сирек кездесетін жоғары, өршіла дамирухымен, өміршеңде әлеуметтік, саяси мәнді шығармашылығымен Сұлтанмахмұт өзінің халқының арасында жү

р. Соләлеуметтік-тарихикезең-дегі өзінше барынша бағытына бағытталған кері тартпалық қатолы әлеумет арасында емес, арманы болып аңсаған еркін елдің е, қадір-қасиетін танып біліп, өзінің ойын түсіне алатын жаңа заманғы ересек және жас ұрпағы арасында жүр. Шынына келсек, 27 жас біздің қазіргі қоғам өлшемінде жаса да мның әлеуметтендіру жолынан өтіп болып, енді ғана қалыптасқан антұлғаретінде қоғамдық қатынастарға бойлап енген жасы. Көкірегіне зорғасыйып жалын даған жас жүрегімен «Елім епей дамтисе екен!» деген ерекше отаншылдығынан, әлеуметтік-саяси мәндегі арманынан, халқына ыстық қыласымен сүйіспеншілігінен туған шығармаларының өмірін жалғастыруда.

Қала мен қалалық емес әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-территориялық кеңістік, оны наарабайланысы қазіргі заманның дәуекті тақырыбы мен проблемасы. Өзін өркениетті санайтын, экономикасы басқа елдерге қарағанда озық кейбір елдерде халқының 80-90 пайызы қалаға шоғырланып алғаны белгілі. Көптеген ғалымдардың пікірінше бұл прогрестік құбылыс, ғылымның, білімнің, технологияның, өндірістің, мәдениеттің шоғырлануы. Оны ешкім жоқ қашығарғысы жоқ. Бірақ қаланың дамуының қалалық емес әлеуметтік-

экономикалық кеңістіктің есесінен жүріп жатуы да шындық. Бір жақты артықшылық, бір жақты ұтым. Дәл сондай жағдай қазақстандық қоғамның басында бар құбылыс. Оның үстіне ірі шоғырланған қалалар тек өркениет орталығы болып қалыптатырған жоқ, керісінше қоғам үшін қатерлі елеулі әлеуметтік науқастарды тудырушы, дамытып сақтаушы кеңістікке айналып алғаны да шындық: қылмыспен оның көп түрлі салалары, наркомания, жезөкшелік, ішкілік, жаппайшылым шегу дағдысы, түнгі клубтар, казино, тағы басқа осыған ұқсастек бір жақты жеке басты кеңістік бизнеске бағындырылып, басқа да әлеуметтік ауытқулар түрлерінің сандық және сапалық жағынан артуы, экологиялық таршылық, әлеуметтік бақылау мен реттеудің күрделенетүсуі, әлеуметтік-психологиялық шегіністер мен дағдарыстар көп шоғырланған қалалар тіршілігінің ажырама сқұрамды бөлігіне айналып алды. Осы тұрғыдан алғанда қалаға шектен тыс шоғырлануды, өлшеусіз урбанизациялануды тек прогрес деп тануды құптау қыйын. Ал Қазақдаласындағы (Ресей державасының құрамына еніп жеке елдігінің жоғалқан тарихикезеңдегі қазақтың қоғамдық болмысын бейнелеу «Қазақдаласы» ұғымының үшіншісінде – авт.) XX ғасырдың басындағы қала мен қала емес әлеуметтік-экономикалық кеңістіктің тіршілігі қазіргіден әлдеқайда басқа болатын. Қалалар негізінен патшалық биліктің бекіністері ретінде пайда болды, кейін келе олар сауда-саттық пен жеке елен өндірістер орталықтарына айналды. Білім мен мәдени ошақтары пайда болды. Бірақ негізгі тұрғындары губерниялық билік субъектілері, әскерилер, өндірісті ұстаушы славянтөктілер, татарноғайсаудагерлері мен молдалары, жеке елен оқығандар т.б. болды. Қазақ әлеуметідалалық болып қала берді. Негізгі тіршілігі – мал шаруашылығы, әлеуметік-экономикалық және мәдени өмір салтық көшпенді халық дәстүрін сақтап тұрды.

1917 жылғы Ресей державасы екі бірдей революциялық бұлқынысты бастан өткізді. Оның алғышарттары да әбден пысып-жетілген. Ақпан революциясы Ресейді дамуы жағынан өзінің әлі феодалдық кезеңінен шығып болмаған тартақалушылығына, патшалық билікке қарсы бағытталса, екіншісі – Қазан революциялары таптық жіктелуге негізделген әлеуметтік қанаудың барлық түрлеріне қарсы қойылған, қарапайым халықты әлеуметтік бостандық пен теңдікке жеткізудің идеясына, яғни, социализм идеясына негізделген әлемдік маңызы бар тарихтағы ірі саяси құбылыс болған. Нәтижесінде Патшалық Ресей буржуазиялық Ресейге ауысып, содан соң социалистік идеяны басшылыққа алған жаңа өкімет келген. Бұл тарихта сирек кездесетін және азуақыт ішіндегі ширыққан тарихи, саяси өзгерістер мен бетбұрыстар. Сөзсіз, таптық күрессіз қарулық ақтығыссыз емес.

Сұлтанмахмұт Торағыров соңғы кезеңінің зор қуанышпен қарсы алды. Жаңарушы қоғам өмірін етікелейтін салықсыз келді. Жаңа қоғамнан өзі армандаған теңдіктің, бостандықтың, әділеттіліктің кеңірек алу мүмкіндігін көрді. Шындығында, адамзат, әлеуметтік-саяси ойшылдар ғасырлар бойы әділ қоғамды, әлеуметтік-саяси теңдік қоғамынаңсап, армандап келген. Кейін келе бұл «социалистік», «коммунистік» деген идеямен байланыстырылды. Сондықтан Совет (Кенес) қоғамындағы, оның соңынан ерген елдердегі «социалистік», «коммунистік» құрылыстардың сәтсіздігі бұла да мзатарманында болып келген, әлі де бар әлеуметтік әділдік қоғамы туралы идеяны жоқ қашығармас керек. Оның үстіне КСРО кезіндегі саяси репрессия, қазақстанның шұрайлы аймақтарын, бүкіл қазақстандық әлеуметтік кеңістікті орыстандыру саясаты да қазіргі қазақстандық ортада «социалистік» деген ұғымның идеяға жатсына, айыптай қараушылық психологиясын тудырады. Қазіргі заманда бұл ұғымдар, халық үшін неғұрлым қолайлы қоғам идеясы «әлеуметтік бағдарланған рыноктық қатынас», «әлеуметтік мемлекет» ұғымына трансформация

мациялануда деп айтуға болар.

Біздің әңгімеміздің өзегін құрмақшы Сұлтанмахмұттың «Айтыс» дастаны (поэмасы) дәл жоғарыда айтылған әлеуметтік-тарихи жағдайда, 1920 жылы жазылды. Бүлеңбек оның өмірден өтері қарсаңында жазылған соңғы көлемді еңбегі және оның әлеуметтік-саяси ойының тереңдеген шағының жемісі. Ойын неғұрлым ұтымды және ашып көрсетуге мақсатында поэмасына йтыс жанрында жазды, әлеуметтік-саяси пікірталас ретінде берді. Айтыс ұшылар бір қоғамдық ортаның екі әлеуметтік қауымдастығын бейнелеуші тұлғалар. Бірі қаланың, екіншісі даланың тыныс-тіршілігімен мүддесіне алғатар қанақандар. Дарынды ақын, әлеуметтік, саяси ойшыл не іяйтқысы келді, нендей қоғамдық мәселені сөзетті, оқырмандарын неге бағдарлады? Оны біз өлең шумақтарына оқиотырып танып білуге тырысайық.

Қала ақыны ауыл қазағына жоғарыдан қарап, менсінбей, менменсіп, «етпен қымызғатойып, өгіздей болыпсе мірген әрі мәдениетіңіз аз, топассың», - деп, сөз тастайды. Сондағы Дала ақынының жауабы:

*Мен қазақ, қазақпын деп мақтанамын, ұранға алаш деген аталамын,
Сүйгенім қазақ өмірі, өзім қазақ, меннеге қазақтықтан жасқанамын?
Еріктің даланың құсшаушып, ержеттім кеңшілікте сүтінішіп,
Сен құсап сармасадай ілбиктен жоқ, қаланың көшесінде жоқтыққысып.
Алтай, Ертіс, Сырдария, Есіл, Жайық, арасың қонысқыламірге жайып,
Елім, жерім, қорғайтың ерім болып, ержеттім даладалықабайып.
Ертүрік ұрпағымың даңқы кеткен, біркөзде Еуропаны тітіреткен!
Кіргенісік, шыққаны төсік болып, Күнбатыс, Күншығысқа өмірі жеткен.
... мен қазақ, қазақпын деп мақтанамын [1].*

Нағыз қазақты іздесең, ол мен, «Алашты» ұраны еткен дала қазағы, мен олу үшін мақтан басам қорланбаймын, сен құсап қаланың тар көшесінде қысылып жүрмей, Алтайдан Жайыққа дейінгі кеңшілікте сағанаң құс тайеркін өскен дала қазағы болғаныма мақтанамын! Мен Батыспен Шығысты жалғастырушы елдің, Еуропаның өзін дүрсіліндірген Ертүрік бабалардың ұрпағымын! Мен қазақпын! – деп ауыл қазағы зор еңселі әлеуметтік тақпақпен жауап қатады. Сонда, далашындығын аналыс жүрген, сол себепті дешынайы бұзылмаған Далатабиғаты пен оның қойнауындағы қауымдастықтардың әлеуметтік-экономикалық және мәдени тіршілік салтынан хабары аз қала ақыны өркөкіректікпен:

Қазақтане бар еді сүйетіндей, ... соншама жүрек сүйгенің тіндей? – дейді.

Дала ақыны:

*... Кеңдала, шаңсызауа, таза қоныс, исі аңқып, бетім сүйгенің мал желі,
Кіндік болып мал менен жанды өсірген, жаз жайлау, күзгі күзек, қысқы тебін.
Толтырып жағасына ақаулыды, мың жылқы жүзіні шикені алқар көлім,
Құс салып жағалайтын саяттықпен, көкшіге шотмарларым, өзендерім...
Таулары төбелерің көтерген, туалып, тұлпарды мінгенерін.
Құдатүсер тойлары, қызойнағы, көңілдің тарқататын қайғы шерін [2].
... Ақорда, ақбәйіше, қарасаба, алдында қымыз толып тұрған шара,
Ертеден кешке дейін мейман күткен, алмастан біртұйында тамашама...
Өзүіне келгендей болатұғын, келгендерде дәмайдап қийырыштен.
Қонақ үшін арналып бір жеке үй, қарасабат ұрады шындаған,
Олуіге киіп төсер, кілем жабар, көрпе жастық бәрі де болғандайр.
... Бәрітегіністейді аллағаян, ... «қызыметқыл» деп отыр мастың санан,
Жасыұлкендісі лайыт төрге отыртып, болса да қандай нашар, қандай кәріп.
Қазақ өмірі ұрпы мен бір еңшілес, екені байқағанға айдаңның.
... Болады қазақ малын ортақ деуге, бізде жоқ жамбасынан жатып жеуде, -*

деп, даланың адал мағзасына, халық денсаулығына берері мол таза табиғат аясы екендігін, жылдың төрт мезгілінің ел өміріндегі өзіндік керекшеліктерін атай келіп, «Жайлау» деген ерекше әлеуметтік-табиғи құбылыстың тамаша көріністерін, жазғы жайлаудағы тіршіліктің өзіндік әлеуметтік-психологиялық, адами арабайланыстық, тұрмыстық-мәдени ерекше құбылыс екенін, қазақ даласының қонақжайлылығын, бұл ортаның үлкен адамға деген табиғи құрмет-қошаметін, осының бәрінің қаладағыдай пайда, тиын-тебентабуіс-әрекетімен ешбір байланысы жоқ, тек кең пейіл меңадамдардың өзарасыйластығынан егізделіп жасалатынын көтеріңкі мақтаншы сезіммен баяндап берді. Әрі қалаға барғанда көріп жүрген өзікелеңсіз, жағымсыз жайлар деп санайтын құбылыстарды атап айтты, қалатіршілігі өкілдігі ретінде қала ақынынатөмендегідей сыңкөз қарасын айтты:

Кедейдендекөреді ұтінартық, байыса, не ұлық бопсіздің халық

*Кедейдіңеңбегін жеп миллионер боп, «Мен сенің құдайың» деп кеуде қағып,
Қорқамын бұл заманың етер ме деп, қаладан қазағым амуңез жұғып [3].*

Далаақыны екі әлеуметтік ортамен кеңістіктің тыныс-тіршілігін салыстыра отырып, далалық әлеуметтік ортаға тән құбылыстарды сипаттап беруін жалғастырды:

*Сағынамын билерімді кең ақылды, арамға жегіз бейітіңақ-мақұлды,
Құдай өзін тугызғын иштен биғып, білмейтін төре айтқанда жат-жақынды,
Талапкер мен жауапкер өз іздеген, алдына кеп бітүгесондай ерін,
Болыпты екі жағы бірдей риза, ақыл мен ашқаннан соң күмін жері.
Қазасыз, полициясыз қимыл қылған, сонда істің бәрі бітіп тынған,
Ердің құны екі ауыз сөзбен бітіп, кімнің жарлығына мойын бұрған.
Қаланың соты құрсыншүлдірлеген, түсіне алмай құлағым дүңгірлеген,
Ақ қарамды тексеріп білмек тұрсын, қазақша жалғыз ауыз тілі білмеген.
... Түсініксіз бәрі де жат көрініп, сөз айта алмай буыным қалтылдаған,
Сөзімді жеткізуге тақсыртылмай, бір атты азырқан байалар ма екен? ...
Қазақ өмірін білмейтін аштыларға, теріс төре айтқызып тарылдырма,
Кәпірдің сақтақұдай қаламынан, дала жайын білмейтін, наданынан:
Қазақ ісі қалаңа қараған соң, Әзірейілдің адал ісі арамдалған [4].*

Біздің бұлай тылғандардан көңілгетүйгеніміз –

даулымәселелерді шешудегі, әділдікке қолжеткізудегі елсілаған Билердің атқарған ролі ерекше. Қалалықтар қаншалықты «Заң» деп аталатын тәртіп орнатуға арналған норманы басшылыққа алмасын, «сот» деп аталатын іске қаншалықты жүгінбесін, одан Дала билерінің ақылы мен оның ақылынан туған төрелік шара әлдеқайда артық. Себебі жаңжалдасушы екі жақта Би әділдігіне, әділ шешіміне сенеді. Халық тәжірибесінде осылай болып келген. Дала үшін ешқандай полицияның, қағаздар толтырып әуреленудің қажеті де жоқ, үйткені дала дәстүрінде төрелікті, оның әділ сөзін құрметтеудің ағызымен мәдениеті қалыптасқан, әділ «Сөзге» адамдардың тиісті мән беруі еліміздің дәстүрін етереңген құбылыс. Өзгетілде, өзгедәстүр десот жасап тәртіп орнатпак болып отырған қаланың ұтып отырғаны жоқ. Мұндай құбылыстың дала өміріне келмегені жақсы болар еді.

Далаақыны «Қазақтанебаредісүйетіндей, сонша ма жүрек сүйгеніетіндей?»

деген көкіректерді сұрағына өзінің жауабын қазақ даласының қорғанышы болған батырларды, олардың теккүш атасы емес, ақылымен мықтылықты үйлестірген бейнесін суреттеумен жалғастырды:

*Білегі жетішоттан оқаткізген, онж ігітқозғалтпайтын тақымдары,
Оларды ала алмаған ешкім күшпен, жолыққаннайзасына жүндей ұшқан.
Қаруасын ып, қан жұтып, қайғы тартып, елін талай құтқарған қиын істен.
Сескенуді жүрегін білмеген, некөрсемелі мүшін көрдім деген.
Басшы сондай болған соң әскеріде, ердім міне, сүңгідім, өлдім деген.
... Солардай батырлардың арқасында, бұл күнгідей бірі қорсан алмаған.
Батырларант бұзбаған, серттет ұрған, күндемей, жолдасы үшін басы құрбан,
Сондықтан қоқы емес, сенгендіктен, ел ұстап етегінен басшы қылған [5].*

Далаақыны жауабында аорыналған келесі маңызды құбылыс –

еларасында халқы құрметтеп, «Пір» тұтқан, өзінің мінезімен, мәдениетімен, ісімен халық сенімімен қошеметіне ие болған әлеуметтік тұлға –

лардың болғандығы. Бұл қазақ даласына әлеуметі ортасын атанған өзіндік ерекше құбылыс. Олар текақылымен, әділдігімен ғана емес, қарапайым халыққа жақындығымен, ізгілік тілігімен, байлықпен кедейлікте бейнеленген әлеуметтік топтар ақатынасын жарастырушылығымен ерекшеленген.

*Пірді сағына мүіреткен құдай жолын, надан дарға анытқан оңмен солын,
Байдан алса, на шарғатар ататын, сағын басқа бола ма ел қамқорын.
Байде мемеі, кедейде мейкөзге айтатын, істегеністерінің терісоңын,
Ниеті ізгі болған соң елде құлап, ат берген, атан берген, ұстап қолын....
Ешкімнен еш нәрсені сұрамаған, жұрттөзі кеп бергенің қыласына,
Даламның қандай еді абыздары, диуана, ишан, қожас, газиздары.
Кім на шарды жесе, айтқан «күйесің» деп, «обал, бұған жазықсыз тиесің» деп,
Дұрыс сөзіңің айтудан қаймықпаған, бермей қояратпен түіесің деп.
«Айтқаны келеді» деп халық сенген, Халық өзі нанаста соған ерген.
Сондықтан батырлар мен хандардағы, қолқу сырып, пір қылып, малын берген [6].*

Ақындық, суырып салмайтыскерлік-тылсым табиғат ерекшеліктері мен территориялық-географиялық кеңістік ерекшелігінегізінде көшпелі экономикалық, әлеуметтік-мәдени тіршілік жасаған қазақ даласы психологиясымен рухани сұранысы тудырған құбылыс. «Қазақтанебаредісүйетіндей, сонша ма жүрек сүйгеніетіндей?»

деген сұраққа жауабын тебірене, түйсіне, түйіле отырып жалғастырған Далаақынының жауабында осы бір табиғиғаттық құбылысқа зор мәнмен бағажәнетүсінік те ме берілген. Ақындардың шығармашылық көнерін, оның әлеум

еттік-

мәдени құбылыстық сипатын барынша дәлдікпен және эмоциялық сезінгіштікпен баяндайды. Өзі ақына да мыңнақындық өнерге берген бағалауы мен түсініктеуінен ерекше ғылыми-танымдық поэзиялық жан ретінде пайтааламыз. Қатардағы ақындардың бірі емес, Сұлтанмахмұт Торайғыровтай ақын классигінің әлеуметтік-

мәдени сипаттама сыяқындық өнерді бағалаудың ғылыми негізі мен мектебідесекте болар. Ол былай деп жазған:

*«Даламның ақындарынайтсам сізге, үлгісөз патшасы содан ізде,
Мигатамақ, жүреккесусын беріп, даңқыкеткенақын көп бұл уи жүзде.
Қазақтың өміріне айнал болған, өмірге ильам құйылар жайда болған.
Қалың топта қолына домбыра алса, жаратқыштық бір қуатпай да болған.
... Сұқырлар тыңдаушының еркіналып, ақынның жүрегіне түскен жарық,
Қанжылып, жансүйсініп, жүрекиген, бір халд ет тыңдаушылар болады анық.
Ұмытып бұл дүниені сол минутте, илпаны, бір әлемді кезер барып,
Ешбір жан, ешбір дыбысы ызғара алмас, жанына жарық түсіп, тіл байланып.
... Жауыздығын бетке айтып ел көзініңше, жауыздарды өлтірер сөз бен түйреп,
Ол сонда ханды да айтар бұрынғы өткен, ерді де айтар халыққа қызмет еткен.
... Достықты, опасыздық бәрінайттар, өлсе де таймай тұғынайтқан серттен,
Тоқтауға болмайды бұл мінезін, түрме мен, дарағаш пен, ешбір алмен...
Ақынғасол себептен халық құмар, сағынар, келсе екен деп байың тұрар,
Жиылысып, домбыра қолға беріп, жабыққан жандарына назықазық сұрар.
Ақынның қызметітегінің жұртқа, демейді: «Билеті жоқ, үйден шығар!»,
Сөздері әркімге де түсінікті, бай, жарлы, төре, қара, тегіс сұғар.
Жазылмаған, жатқа ұғынелөңін, бейне бір кеудесіне қылған тұрмар,
Ақынның кітапта—өзі, газетте—өзі, Поштада өзі: тараларайтқан сөз» [7].*

Шынында, театры, киносы, мәдениет үйі, арнайы насихаттық тәрбие мектебі болмаған қазақ даласы қауымы үшін, елісүйіп бағалағанақын даросы аталған жүйенің бәрінің қызметін бір өзі атқарған екен. Ғаламат мәдени, рухани, әлеуметтік құбылыс. Жазу мәдениеті әлі таралмаған қоғамдық ортаның естілік, естесіне мәдениеті, өлеңмен нәнді, жырды рухани-

мәдени азық ету мәдениеті, осы бір құбылыстың адамдар арабайланысының негізіне алынуы мәдениеті. Әлеуметтік қатынастар мен арабайланыстардың, мінез-қылықтардың, іс-әрекеттердің қайталанба бермейтін мәдени, заңдылық, психологиялық, тәрбиелік құбылыстары.

Дала ақыны толғауына зарына алынған қоғамдық сана мен мәдениет мәселенің бірі—ислам діні. (Патшалық Ресей қазақ даласын бағындырып ұстап отырудың өзекті тетігі ретінде екі ғасыр бойы қазақ қауымының арасында діни миссионерлік тіламытқан болатын. Алдымен татар-ноғай молдалары ықпалы мен мұсылмандық, кейін келе—

христиандінін барынша тықпалап, діни әдебиеттерді басып шығарып тартуға қаржы аямаған. Алайда қазақ ақын дастықтарын христиандіні сеніміне баулып тәрбиелеу жұмыстары күткен нәтижеге жеткізе бермеген. Бір қатар басқа елдердегі дей халық ортасы діні сенімге басұрып, тереңіп текетпеді. Дегенмен мешіттердің салынып, мұсылмандық кілімнің таратылуы қазақ әлеуметтің негелеулі бөлігінің ислам дінінің әртүрлі деңгейдегі сенімшіл еріеткен. - Автор). Ақын өзі иланған ислам дінінің қағидалары мен ұстанымдарын былай шасипаттаған:

*«Ислам деп қазағымның айтсам дінін, достұрсын, дүшпан таппасоның мінін,
Негізгі ақыл мен сонша үйлесер, мініз деп қозғай алмас ешкім тілін.
Мақсаты: адам ұлын бақтықылмақ, дінінің байқасаңыз ішкі сырын:
Бұйырған әнд елерге әділ бол деп, әділдік бақыту үшін жалғыз жол деп.
Қажымын жұманып арыз қылған, жиылып бірыңғы маққылған оң деп,
Зекет бер, на шарларға көзің сал деп, ғылымды қайдан болса сонанал деп.
Ешкімге өзің тиме, біреу тисе, өзіңді қорғау үшін қарсы бар деп,
Зекет бер дегенің білсең мәнін, қырық жыл данашарға бер малдың бәрін.
Деген сөз бір есептен ойласаңыз, социалистемеспей ағам барым,
«Адамға еш нәрсе жоқ тектен тегін, оарсың бейнеттеніпексеңегін,
Адам ұлы—патшасы жер жүзінің, еңбегің сал, пайдалан, шығаркенін»,
Ишті, тысты таза қыл дегенің қой, ойласаң дәрет, намаз дегендерін.
... Осындай бақыт жолы дін—ислам, сұрасаңнаныс жақтан сүйенгенім,
«Жоғары лақудайшылыққа жеткеніңше, қартаймайтын, өлмейтін есікті аш» [8].*

Қазақтың тілі! Қазақ әлеуметі өзінің ана тілінің, оның қолданыс саясында тіршілік жасап отырған әлеуметтік-тарихи аяқтита Дала ақынының еге оған өз назарын сонша машүйлік тірді? Әлеуметтің (Алашын) бір-бірін түсінікті етіп, өз арабайланыстырып тұрғаны үшін бе, дала мәдениеті, санасы мен психологиясының, тәрбиесінің, өзінің шығармашылық ойының бейнеленуі құралы болғандықтан ба?

«Сүйемін туған тілді—анам тілін, бесікте жатқанымда—ақ берген білім,

*Шыретіп жергетүскенинүтімнен, құлағымасіңіргентанысүнін.
Солтілменешешемменәлділеген, еркелеткен: «құлыным, жаным» деген,
Солтілмененбірінішібілгізілген, «Апа» дегенсүйгендіксөзәмменен.
Солтілмененойнадымдаладаеркін...
Солтілмененбілгіздімтілегімді, бірінішісүйгенжарға жүрегімді,
Мағанқарайтығылып: »жаным» деген, мойнынаапарғандабілегімді...
Тілімдеәдебиет, жанымаазық, әмболардайкөңілгенаныс-қазық,
Тереңойлар, дүниегеқарастарбар, кәнекейсынап, байқаптапшыжазық»*

[9]

дейкеле, Далаақынықазақтіліндегіәлеуметортасынұйытқанжәнеасылмұраболыпкележатқанасылсөздердіңмәнділігін, рухани-лыққұшқуатын Далаөмірінетәнөзіндік мәдени-заңдылыққұбылыс деп көрсетеді.

Далаақыныжоғарыдаөзімақтанышпенбаяндағанмәдени-рухани-әлеуметтік, табиғи-психологиялыққұбылыстарқазаққоғамыныңәлібұзылмағанкешегі(ескі) тарихынатәнболғандепайтады. Кейінгітарихи-әлеуметтік уақытты (жаңауақыт) сырттанкелгенсаяси-әлеуметтікқысымдармен, оныңсалдарларыменбайланыстырады. Кеуденікергенмерейіпсихологиякүйзелістіренішпеналмасады.

*Бұқартұсықазақтыңбұзылғаны, күнбатыстансуықжаукөрінгені,
«Жаялапкелержұртыңа, балдымайжағармұртыңа.
Сұрамаайаларжаныңды, бауыздамаайішерқаныңды,
Есеркеалармалыңды, солдатқыларұлыңды...
Абайтұсыхалықтыңбұзылғаны, қаралыққаайналыпқызылғаны,
Ақбейілбауырмалдыңқалтыкетіп, «елбуаз», «сұрқия» болыпқызынғаны.
Ханнанкүш, қарындастанқайырымкеткен, көңілденарәмбеттенұяткеткен,
Ұлтыылдық, намысшылыққарасыөшіп, есідертіболғанондашешменшекпен...
Партия, жалақорлық, бақкүндестік, күнненкүнгекушейіпорынтөпкен,
Көбейгентерінсатпайтелміргендер, жаназбопеңбегіменегінеккен.
Масболыппартияғақызыпалған, дадалықтбигатынбұзыпалған,
Недала, неқалалыққалтындажоқ, орталыққасандалбайболған, қалған.
«Маса» тұсыелдігінқазақжойған, ұмытқанелікдегенсөздіқойған,
Малсекілдіүрқуменқорқуболған, кезіндежаттышағыжанынсойған.
...Жеріме, елдігімеәлдініне, құрылғанталайтұзақ, талайқақпан,
Ақылменалақойдыкөбейтуге, қойшыбопаяомененқасқырбаққан...
Бостандықдариябылтыртасып, жұрткеттіағынгаеріп, араласып,
Сондай-сондайдәуірдікішіргенін, қазаққаәдебиетібердыашым[10].*

БұлтұстаАбайдыңөзініңсоңғыжылдарындақазақдаласыныңсаяси-әлеуметтік, мәдени-руханиқалыптасқанжағдайынбарыншақатаңсынғаалуыменСұлтанмахмұттыңсынғаалыпөтырғанәлеуметтік-саясиуақытыныңарасыбайланысыпжатыр. Ол–өзініңелдігіненайрылған, Ресеймемлекетініңбодандығындаболғантарихикезеңдеөзіндігінжоғалтқанқазақдаласы, оныңXXғасырдыңбасындағыәлеуметтік-саясижағдайы. Бұрынғыдалалыққоғамдықбіртұтастықтанберекекеткен, басқаныңайтуымен, бағдарлауыменбіріқасқыр, біріаюболып, неқалалық, недалалықемес, бұрынғықазақтәнқасиеттерішайылып, саясиланып, партиялардыңқармағында, бірінеекіншісіқарсыкеліп, өміркешіпжатқанқазаққауымдастығы. Соғанқарамастан, қазақжеріндеорналасқаныменқазақтықмәніжоққалатынысынауыл, әліде«Қазақдаласы» тіршілігіменсалыстыраотырыпсынғаалады. Ойшылдыңмынашумақтароғанкүә:

*«Сүйемінқазағымныңәдеттерін: жасыұлкендісыйлайтынәдеттерін,
Қалаңдаймодықуып, кербезденбей, шаруақұрып, сыйлайтынқатынерін.
Қалаңдайешінәрсесісатулыемес, кәріпке, жолаушығатамақтегін...
Қалаңдай: «Ментудырдепайтқанымжөсоқ, демейді: өзімүшінөмір-жасым»
Қалаңдайнөмірлердедүниешашып, ісіп, қызып, аяқтышалысбасып,
Жүзкедейдің10жылдатаптайтынын, біртүндеұстап, бұзықпенқұшақтасып
Жүружөқсарыдаламныңәдетінде, болужөқкүндеайырылыс, күндегашық.
...Қалаңныңназданысы, қылмыңдасы, бәріфальшы, ешкімніңішінжылтпас,
Бет, қасынбояпалыпбояуменен, қалаңдайдалақызыақшажұтпас.
...Қалаңдайжөккөрмейдіжарлыбайды, тұрмысекеуінебірдейжайлы,
Қаладайонкісініңбайболуы, онмыңынасорболыптабылмайды[11].*

Далаақынықаламендаланысалыстыраотырып, қалалықмәдени-әлеуметтік, экономикалықөмірдегіадамдыққұбылыстармен, адамимейірімділікпенүйлеспейдідегенжақтарыныңынапкөрсетуінжалғастыратүсті. Өзіүшінжаткөрінгентұрмыстық, арақатынастықдағдылардыдаунапайды. Өзісүйгенқазақдаласынанартықнебардейсіңмұнда?

*«Керегізқалаңдағығылымдардың, момындыжеугеұстағанғылымкүшін,
...Басалғыштыңтүріндейтүсісуық, төреңніңкерегіжөқжарқылдаған.*

Керегізқалаңдағышөптамақтың, үстелдің, шанышқының, көптабақтың.
Бұлқаладанегызжүрерайтнөлмей, сарқымыз, сарықазыныңжүзінкөрмей.
...Қалаңныңсасығындакімжүреді, ұжмақтайкеңдаланыбірұмытып,
Жасамақалаңдағыойынкүлкі, қандайазықалмақшыжүрексодан.
Қалаңдаонкісібай, онмыңкедей, сорықайнар, біртоятамақжемей.
Үйсіз, жерсі, жасайдытәнеруде, недейінқалаадамынкедейдемей...
Саудаңмен, «іштігіңмен» ілділдедеп, күнкөрдіңбіздеймомынелдіталап.
Кәсіпшіл, тыныш, момын, байелдерге, отырсыңаузыңдыашып, көздіқадап.
...Меніөзеркімдеқой, қалтымдақой, айтатынбартілегім, қаласаған,
Өзсүйгенқалтымдақалмақушін, өзжолымменіргелібармақушін.
Елді, жерді, бірмайлыжемқылуға, қалаңныңсалғанауызқармағушін.
Еркімді, елдігімдіжұттырмасқа, Алашқаавтономияламақушін» [12].

Далаақыныжауабыныңсоңғытұсындаасаясижәнеәлеуметтік-экономикалықмәселенікөтеругебасымдықберілген. Негеғылымқазақдаласынотарретіндеигеруге, қазақазам аттарыныңмүддесіменбайланыссызөндірістіжасауға, қамалдардыбекітетүсуге, ауылдыарзаншикізаткөзіретіндепайдалану-

ға, шұрайлыаймақтарғаРесейдіңбатысынанарнайықонысаудартушылардыорналастыруғақызымететіпкеледі? «Кәсіпшіл, байелдергеаузыңдыашыпқарапотырсың» деп, солкездегіқазақдаласықұрамындаболыпкелгенРесейимпериясыныңдамуыжағынанбатыселдеріненарттақалыпотыруындаайтысмәтініндеатапкөрсетілген. Қаладағыәлеуметтікжіктелудінауылғақарағандаәлдеқайдатереңкендігі, жұмыссызқалғанадамныңжайының мүшкілдігі, қаланыңмомынауыләлеуметтінбіржақтықанапотырғаны, қалабилігініңдебіржақтымүдделілігін ақындыктілдебаяндапберген. Сөзсіз, даланыңалысшетелдердегідейбілімменғылымнанәліалысжатқанынаренішідедалаақынысөзініңарасындабайқалыпқалады. «Далаөзтіршілігінөзішешсін, автономиялықеркінеболсаөзтағдырыңқалауыншашешкенболареді» дегенсаяситұжырыммендалаақыныңқалаақынынасөзүсынады.

Далаақыныныңкөкейіндегіні, көңілдегініәбдәнтүңдап, шыдамдылықтанытып, дегенментықыршыпотырғанқалаақыныдаендіқолынатигенсөзтізгінінмықтапұстап, шырығажәнекөсілесөйлепкетті, жинақталып, шығуынкүтіптұрғаной-пікірінәріптесіалдынажайыпсалды. АлдыменЗмәселенідалақазағыныңаңалдынатартты:

Сендеймеелболатынелдіңтүрі?, айтасыңөтіпкеткенбұрынғыны,
«Еледім, елболамын» дейалатын, бишара-ау, нежайыңбаросыкүні?
Елболып, ерікаладықандйелдер?, олбасқа, тіптібасқа, емессендер.
Біріншіелболуғанамыскерек, мал-жандынамысүшінсалыскерек,
«Қорланьтөмірсүргентірішіліктен, өлгенімартық» негеннаныскерек.
Жоқсендемұндайнамыскөптенөлген, бабаңдытұрғызбасаңқайтакөрден,
Қорласа, дүрлесе, басқатепсе, «тақсырдан» басқасөзжоқ, қазақкөрген.
...Өзбасыаманболса, аратүспес, мағансалсамаңайынқырып-жойсақ,
Намыссыз, өлісүйек, сенқораққұл, елболамдепеліріпайтасыңқұр...
Қайнағаннамысүшінжүрекбарма?, бұрқеткенбірауыздантілекбарма?

Елболып, еркінжасапкетпекүшін, **ынтымақ, бірлік**дегентірілікбарма?
Бірлікқытбірауызғақараукерек, оныңәмірінпарыздепсанаукерек.
«Бар»десе, отішінебарукерек, «Қал»десе, отастындақалукерек,
Әркімгеқайыршыдайбірқолсозбай, еркіндіеңбекқылыталукерек.
Тіптіжоқмұндайбірлік, қайдасенде, қарашымойынбұрып, қырдағыелге.
Партия, алыс-жұлыс, барымта, ұрлық, жейміндепбірін-бірітүскентерге.
...Атқамінербіріменбіреуіқас, бірінебірісеніпайтпайдырас,
Бірінен-бірібұрынжаағынбаққа, қаламныңұлтылығыннәдүниеаямас.
«Қазақтыжарытпайдықазақбилеп», естідімталайқазақайттысөйдеп.
Билесе, бәріжабылабилемекші, болмасақалғаныныңішікүймек.
Әркімөзінтүземеілоңбайды, біреудіңтерісдеуменқылғанісін,
Елоңсындесең, әуеліөзіңдіоңда, өзіңдібіл, өзіңеәбдентүсін.

Үшіншіөнер-білімсендежоқ, солелдіктікөктеналыпбермекпесазғанқұдай?
Сендерде**ғылым**барма, **өнер**барма?, әлікүнгеәрістедейсің«алла».
«Істіңбәріқұдайдан» дегеннаныс, бірқадамбастырамасендердіалға?
Басқағылымтарауыбылайтұрсын, біркісіхаттанимабірмыңжанда?
Айтшыкімқызықпайдымалдануға, қарусызұстауоңайседеймалға?
Қаруың-қамшы, сойы, найза, балта, пулеткеқарсытұр, қолыңдыалда.
...Жүгінгенсәлдесіұлкен, шапанымол, аузыңқысаңдатқантасшықтақол,
«Құран»дептүсінбейтінәнсаулатса, даланыңұғысыниазорғылымсол.
...Тіптіазғанақаламнеқығаның, «білед»деугеболмайдыоныңбәрін,

*Тікбақай, көбіелжегішбұзылғандар, болмасабірен-саран, бірлі-жарым.
...Қазақтар босағадатұрғанында, олау тәреотырған үйге кірсе,
Өшпескен қазақтары ретін тауып, орысқа бір-екі рет тектілетсе.
Далаңша өнерлі жоқ содан асқан, ол-білгіш, ол-жетілген, олданышпан,
Сол төрдегі қазақты ел болады деп, қалайша ойлайсың, мияқашқан! [13].*

Қалаақыны, осылайша Далаақыны нөлеңімен, дәлелімен алқымдар, аузына шыртып тады. Оған қоса басқа елде рдіске қосылған ғылым мен технологиялардан хабардар екенін, осылардың көмегімен олардың жержүзін саяхаттап, танып-біліп, кенін қазып, темір жол мен флотын пайдаланып, будан электр жарығына лып отырғанда «қазақ жүр көкөгіз денет дәметіп» – деп біраз қыспақтап та алды. Айтылғандардың бәрінің дешындық екенін түсініп, мойындап, айтарға жауаптаппай, Далаақыны өзінің қарсыла-сынодан әрі тыңдауға қарсы еместік сынайынбай қатты. Ал қалаақыны болса, кідірместен өз ойын жалғасытыра берді.

*Лайық ел болуға ісін барма, намыс, ғылым, ынтымақ күшің барма?...
Сондықтан ай түбекер «жерім бар» деп, «байлығым бар, жерге еиелім бар» деп,
Бәріде күштінікі, тістінікі, сентұрсың: «керек күні келіп ал» деп.
Далаңда мақтар нәрсең аз қалғанын, бір-бірлеп түсірейін саған делел деп...
Жерің жоқ сонша еңдеп мақтай тұғын, денің қырат-соқа, шот батпай тұғын,
Арқандас артопырақ, жемсіз жер көп, егін мен көгеруді ұнатпайтын,
Су қашық, шөл жерлер тағыз емес, біратқа бір жұтым су таппай тұғын,
Қары бар, бораны бар, аязы бар, жарты жыл тұтасы мен қаптай тұғын.
...Кедей боп құруыңа елден ерек, түбінде, мені тайын жерің себеп,
Ағашты, шымды жер жоқ сары арқанда, оның өзін жат елдер алса керек.
...Жеріңдер, жергесей май, өскен елдер, оларғасыйғаныңша далаң «кел» дер,
Далаңда таршылық қазір жетер, шойын жол Сарарқаны шыр мап өтер.
Ақырып жалмауыздың жалғыз көзі, қыстау мен жайлауды түтіндетер.
Сол түтін өртенгені Сар Далаңның, байлығың, жақсы жерің қолдан кетер,
Жұмысқа көндікпеген көпнадандық, қалағамалайлық қатентіретер.
Қарқалың, немұз, яки боран болса, жерден көктістей алмай мал дартоңса,
Не дерткелсе, қайтермін деп сақтанып, жұтайма еңбегіңнен егін орса.
Біріде құдай данде перегісер, боламанадандықтан десек сонша.
Барісі тірі құдайға тапсырғанда, барайыбын артасап асырғанда [14].*

Осылайша Сұлтанмахмұт өзінің қорытынды ойын қалаақынының сөзімен берді. Оның мазмұнына үңілетүссек, одан байқайтынымыз мыналар:

• Ұлттық намыс, бірлік пен ынтымақ, білім, ғылым, өнерсіз қалай ел болмақсың? Осы үш құбылысқа зақтық болмыс болған жағдайда ғана ел боламын деп үміттенуге болады. Осы үш қасиет бар жерде ғана елдікті жасауға мүмкін болады.

• Жағымпаздықтан, барымтадан, ұрлықтан, өзара алыс-жұлыстан көз ашпаған ортада бұл талғандарға қалай қолжеткізуге болады?

• Халықтың атқамінерлері өздері бірбіріне қас. «Қазақты қазақ билей ала ма?» - деп атылып жүрудің негізінде жатқанда осы құбылыс.

• Халық қараңғы. Ондай халықты кім билемейді, кім пайдаланып кете бармайды?!

• Ғылым мен өнер жоқ әлеумет ортасында. Аузындағы сөз тек «Алла». Өзің ештеңе жарытып істемейсің, қолыңнан келмегеніңді «аллаға» сілтей саласың. Сөйтіп мен еш нәрсеге кінәлі емеспін деп ақталасалусеңің әдетің.

• Қолыңда дұшпаныңа қарсы тұрар қаруыңда жоқ. Найза мен, балта мен жаңаша қаруланған кімнен қалай қорғамбақсың, қазақтың даласы?

• Алдаған ғасенгіштік есеніңің. Басқатілде әндеткен молда, сеніңше – даланың ғылымыда, данышпаныңдасол. Ізденіп қайтесің.

• Ал қазақ даласының жерінің иесі кім? Жерім бар деп мақтанатын жайыңда жоқ.

• Бар жеріңнің өзіге географиялық жағынан тіршілікке ыңғида қолайлы емес, сусыз кендала, сортопырақ, таулы қоныстар... Кедейшілігіңнің бір себебі осында емес пе.

• Даланың кендігі басқаларда «кел, кел!» деп шақырып тұрған жоқ па?

• «Бәрі құдайдан!» деп қарап отырғанда лахалқы қалай ел болмақ?

Сонымен, өмірден өтер алдында, орындалмаған арманын, жазылмаған ойларың өзімен бірге алакеткен қазақ ойшысының артындағы әлеуметіңе – алашына қалдырған әлеуметтік-саяси бағдарламасы, әлеуметтік-саяси амандығыңдай. Қазақ даласының Елболуын Сұлтанмахмұт Торайғыров жеке автономиялық билікке қо

лжеткізумендебайланыстырды.

1 ТорайгыровСұлтанмахмұт.Екітомдықшығармаларжжинағы.Біріншітом.-Алматы:Ғылым,1993. – 210б.

2 Сонда,211б.

3 Бұлдасонда,213б.

4 Бұлдасонда,215б.

5 Бұлдасонда,215-216бб.

6 Бұлдасонда,217б.

7 Бұлдасонда,219-220бб.

8 Бұлдасонда,220-221бб.

9 Бұлдасонда,221-222бб.

10 Бұлдасонда,223-224бб.

11 Бұлдасонда,225-226бб.

12 Бұлдасонда,228-230бб.

13 Бұлдасонда,232-236бб.

14 Бұлдасонда,237-239бб.

Резюме

Встатьерассматриваютсясоциально-политическиевзглядыСултанмахмұтаТорайгырова,которыеещенедостаточноизученывсоциально-политическойлитературе.

Summary

InarticleSultanmakhmufToraygyrov'ssocio-politicalviewswhicharestillinsufficientlystudiedinsocio-politicalliteratureareconsidered.

АВОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

1. **АбсаттаровГ.Р.**–кандидатполитическихнаук,зам.деканаисторическогофакультетаКазНПУим.Абая
2. **АбсаттаровР.Б.**–заведующийкафедройполитологииисоциально-философскихдисциплинИнститутамагистратурыиPhDдокторантурыКазНПУимениАбая,членкорреспондентНАНРК,докторфилософскихнаук.,профессор
3. **АлдубашеваЖ.М.**–PhDдокторантотделенияполитологиииКазНУим.Аль-Фараби
4. **АртемьевА.И.**–докторфилософскихнаук,профессор,кафедрыполитологииисоциально-философскихдисциплинИнститутамагистратурыиPhDдокторантурыКазНПУимениАбая
5. **АкчайС.Г.**-магистрантIкурса
6. **БисембаеваЗ.У.**–к.филос.н.,доцентим.С.Д.Асфендиярова
7. **ГригорьевЕ.И.**–докторфил.наук,профессор,абаевед
8. **ЖанбатырА.С.**–магистрант2-гокурсаИнститутамагистратурыиPhDдокторантурыКазНПУимениАбая
9. **ДжамалиеваГ.**–к.соц.наукКарГУим.Э.А.Букетова
10. **ДаулбаеваС.**-магистрант2-гокурсаИнститутамагистратурыиPhDдокторантурыКазНПУимениАбая
11. **КалдыбаеваТ.Ж.**-д.соц.н.,профессоркафедрыполитологииисоциально-философскихдисциплинИнститутамагистратурыиPhDдокторантурыКазНПУимениАбая
12. **КулейменовД.К.**-PhDдокторантЕвразискогоНациональногоуниверситетаИМ.Л.Н.Гумилева

13. **Нагайбаева З. А.** – к. соц. н., доцент КазНМУ им. С. Д. Асфендиярова
14. **Рсалдина Г. Т.** – доцент КазНМУ им. С. Д. Асфендиярова
15. **Сейсен Н. Б.** – кандидат политических наук, доцент кафедры политологии и социально-философских дисциплин Института магистратуры и PhD докторантуры КазНПУ имени Абая
16. **Жусупова А. С.** – магистрант 1 курса
17. **Шәкен М. Ш.** – магистрант 1 курса Института магистратуры и PhD докторантуры КазНПУ имени Абая
18. **Увалиев Д.** – магистрант 2-го курса Института магистратуры и PhD докторантуры КазНПУ имени Абая
19. **Сейтказиева А. Б.** – магистрант 2-го курса Института магистратуры и PhD докторантуры КазНПУ имени Абая
20. **Рау И. А.** – доктор философских наук, профессор Академии ведущих кадров Бундесфера, Германия
21. **Эргешова А. К.** – преподаватель кафедры ЮНЕСКО Академии Государственного Управления при Президенте Кыргызской Республики

**ҰСЫНЫСТАР ҮШІН
ДЛЯ ЗАМЕТОК**